

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2023 ТОМ 26 № 4

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2023

Науково-теоретичний альманах

ГРАНУ

Том 26 № 4 2023

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2023

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (КНР)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Гугнін О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Ружевичус Ю.	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс К.	д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третьак О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Виконавчий редактор: Мазур О.
Коректор: Лиман А.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

26 (4) 2023

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board
do not always share the views and
thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2023

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gugin O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Executive Editor: Mazur O.
Corrector: Lyman A.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Соціологія

С. 6
Шеломовська Оксана, Сорокіна Людмила
Реалії кібервійни в сприйнятті українського соціуму:
соціологічний аналіз

С. 12
Шиян Оксана, Філіпенко Лариса, Самчук Лариса
Політична стратифікація українського суспільства

С. 18
Павлова Олена
Соціологічний вимір соціального портрету ветерана
бойових дій

Політологія

С. 24
Сокол Майя
Інтеграція України до Європейського Союзу у
контексті розвитку теорії поля П.Бурдьє

С. 30
Мацьона Христина
Інформаційні технології як засіб формування
громадської думки (на прикладі США)

С. 36
Костенко Віана
Механізм спільної міграційної політики ЄС: еволюція
та складові

С. 45
Зерницький Руслан
Фінансування громадянами статутної діяльності
політичних партій в Україні у 2020 році

С. 51
Єрмоленко Ірина
Молодіжна політика: сутність та основні моделі
реалізації

С. 57
Ях'яєва Айнұра
Внутрішня політика Азербайджану: підвищення
ефективності інвестицій

С. 62
Юсіфова Гюльнара Юсіф
Мовна політика національного лідера Гейдара Алієва

Історія

С. 66
Іваненко Валентин
Кремлівський терор проти військової еліти середини
1930-х років та його відлуння на Дніпропетровщині

С. 74
Приймак Олег, Приймак Юлія
Дослідницькі передумови успішності соціального
експерименту Д. А. Столипіна

С. 79
Мурсалов Натіг Рашид
Стратегія розвитку державної політики в галузі
бібліотечної роботи в Азербайджані в період
незалежності

С. 84
Дячок Олег
Історія митної справи на українських землях в працях
сучасних вітчизняних економістів та юристів (від
2010 р.)

Contents

Sociology

P. 6
Shelomovska Oksana, Sorokina Liudmyla
The Realities of Cyberwar as Perceived in Ukrainian
Society: Sociological Analysis

P. 12
Shyian Oksana, Filipenko Larysa, Samchuk Larysa
Political Stratification of Ukrainian Society

P. 18
Pavlova Olena
Sociological Dimension of the Social Portrait of a
Combat Veteran

Politology

P. 24
Sokol Maiia
Integration of Ukraine into the European Union in the
Context of the Development of P. Bourdie's Field Theory

P. 30
Matsiopa Khrystyna
Information Technologies as a Means of Shaping Public
Opinion (on the Example of the USA)

P. 36
Kostenko Viana
EU Common Migration Policy Mechanism: Evolution
and Components

P. 45
Zernytskyi Ruslan
Financing of the Statutory Activities of Political Parties
in Ukraine in 2020 by Citizens

P. 51
Yermolenko Iryna
Youth Policy: Essence and Main Models of
Implementation

P. 57
Yahyayeva Aynura
Internal Policy of Azerbaijan: Increasing the Efficiency
of Investments

P. 62
Yusifova Gulnara Yusif
National Leader Heydar Aliyev's Language Policy

History

P. 66
Ivanenko Valentyn
The Kremlin's terror against the military elite in the mid-
1930s and its echoes in the Dnipropetrovsk region

P. 74
Primak Oleg, Priymak Yulia
Research Prerequisites for the Success of the Social
Experiment D.A. Stolypin

P. 79
Mursalov Natig Rashid
Development Strategy of The State Policy in the Field of
Library Work in Azerbaijan in the Independence Period

P. 84
Diachok Oleh
The History of Customs Affairs on Ukrainian Lands in
the Works of Contemporary Ukrainian Economists and
Lawyers (since 2010)

C. 96
Бехбуд Ельмаддин Махмуд
Створення та організація енциклопедій в Азербайджані

C. 101
Алієва Міна
Течії думки ісламського світу в процесі модернізації

C. 107
Гашимова Айнур
Матеріальна та культурна спадщина Карабаху за Середньовіччя

C. 112
Казаків Геннадій
Black Americans for Democracy як приклад афро-американської боротьби з дискримінацією за расовою ознакою на регіональному рівні США (1968-1978 pp.)

C. 118
Щелкунов Антон
Наказ №227 «Ні кроку назад» у повсякденній культурі страху сталінізму

C. 125
Казімі Парвіз Фірудін Оглу, Ісмаїлов Надір, Рзаєва Західа Тофік
Біля витоків діяльності Азербайджанської наукової бібліотеки (життя, присвячене культурі)

C. 130
Тахірлі Айтєн
Історико-хронологічна оцінка археологічних матеріалів стародавніх знахідок Нахчіваня

Філософія

C. 135
Гоголь Василь, Жук Андрій
Структурованість та символічність утрєні у практичному вимірі церковного уставу: філософсько-богословський дискурс

C. 142
Окороків Віктор
Західноєвропейське мислення: Гайдеггерівський поворот як деструкція (рух до джерел) або пошук нового (іншого) початку (виміру) мислення

C. 149
Гаджієв Осман Юсіф
Ідеї та теорії, пов'язані з проблемою соціальної справедливості в історії філософії

Педагогіка

C. 155
Мусаєва Гюльшан
Середньовічний період в історії науки: завоювання неба (простору) східними філософами як важлива тема в педагогіці

C. 160
Асадов Аріф
Роль світової літератури у формуванні планетарного мислення учнів (кейс Азербайджану)

C. 167
Алієва Гізиллі
Цікаві властивості металевої ртуті на навчальних уроках з хімії

P. 96
Behbud Elmaddin Mahmud
Creation and Organization of Encyclopedias in Azerbaijan

P. 101
Aliyeva Mina
Currents of Thought in the Islamic World in the Process of Modernization

P. 107
Hashimova Aynur
The Tangible and Cultural Heritage of Karabakh During the Middle Ages

P. 112
Kazakov Hennadii
Black Americans for Democracy as an Example of the African-American Struggle Against Racial Discrimination at the Regional Level of the USA (1968-1978)

P. 118
Shchelkunov Anton
Order No. 227 "No Step Back" in the Everyday Culture of the Fear of Stalinism

P. 125
Kazimi Parviz Firudin Oglu, Ismayilov Nadir, Rzaeva Zahida Tofig
At the Origins of Azerbaijani Scientific Library Activity (a Life Dedicated to Culture)

P. 130
Tahirli Ayten
Historical-Chronological Evaluation of Archeological Materials of Nakhchivan's Ancient Findings

Philosophy

C. 135
Gogol Vasyl, Zhuk Andrii
Structured and Symbolic Nature of the Matins in the Practical Dimension of the Church's Regulations: a Philosophical and Theological Discourse

P. 142
Okorokov Victor
Western European thinking: the Heideggerian turn as destruction (movement to the sources) or the search for a new (different) beginning (dimension) of thinking

P. 149
Hajiyev Osman Yusif
Ideas and Theories Related to the Social Justice Problem in the History of Philosophy

Pedagogy

P. 155
Musayeva Gulshan
The Medieval Period in the History of Science: Conquest of the Space by Eastern Philosophers as an Important Topic in Pedagogy

P. 160
Asadov Arif
The Role of World Literature in the Formation of Students' Planetary Thinking (Azerbaijan Case)

P. 167
Aliyeva Gizilli
Interesting Properties of Mercury Metal in Chemistry Lessons Educational Issues

The Realities of Cyberwar as Perceived in Ukrainian Society: Sociological Analysis

UDC: 316.485.26; 316.772.5; 355.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/172367>**Shelomovska Oksana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3409-9435>, o_nix@ukr.net**Sorokina Liudmyla**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4875-2896>, sludmila1906@gmail.com*Dniprovsky State Technical University (Kamianske, Ukraine)*

Abstract

The topic is relevant due to insufficient conceptual development of the problems of cyberwar as a social phenomenon and the lack of comprehensive sociological analysis of the perception of its realities by modern Ukrainian society based on empirical material. The paper presents and analyzes the results of a sociological survey on the impact of cyberwar on Ukrainianhood. The authors discuss the essence and provide definitions of the concepts "cyberwar", "cyberweapons" and "military cyberattack". The research discusses the threats to cyber security of Ukraine and it has been found that cyber war is perceived by the population as one of the components of the Russian-Ukrainian war. The research considers cybervandalism, propaganda attacks, information gathering, service denial attacks, interference with the operation of equipment, and critical infrastructure objects as acts of hostilities in cyberspace. The survey conducted allowed the authors to determine the level of awareness about them and the consequences of their perception by society. The importance of the human factor in cyber warfare is emphasized and informational and psychological special operations are identified as one of its directions. The paper establishes the level of influence of information and psychological special operations on the population, as well as presents and analyzes statistical data on cyber attacks in Ukraine and globally. The results of the study indicate that almost 70% of Ukrainians have personally encountered propaganda attacks, and more than half of the respondents – unauthorized collection of information and service failure. Almost every second Ukrainian has been a victim of a mass software, application or other resource failure on the Internet once or number of times. Almost two-thirds of Ukrainians have at least once become a victim of information warfare operation, with more than 90% of the people realizing the level of threats from them and their negative impact on moral and psychological state of the population. It was established that the efforts of the Ukrainian cyber army are highly evaluated by the population. It is emphasized that cyber warfare is an important factor in all modern and future military conflicts, and the majority of the world population is aware of this.

Keywords: cyberwar, cyberattack, cyberweapons, cyberspace, cyber threat, propaganda, information and psychological special operations, cyber army

Реалії кібервійни в сприйнятті українського соціуму: соціологічний аналіз

Шеломовська Оксана, Сорокіна Людмила*Дніпровський державний технічний університет (Кам'янське, Україна)*

Анотація

Актуальність теми зумовлена недостатньою концептуальною розробкою проблем кібервійни як соціального феномена та відсутністю комплексного соціологічного аналізу сприйняття її реалій сучасним українським соціумом на основі емпіричного матеріалу. Представлено та проаналізовано результати соціологічного опитування щодо впливу кібервійни на українство. Розглянуто сутність і надано авторські дефініції поняттям «кібервійна», «кіберзброя» і «військова кібератака». Досліджено реальні загрози кібербезпеці, з якими стикається Україна і виявлено, що кібервійна усвідомлюється населенням одним з напрямків російсько-української війни. Розглянуто кібервандалізм, пропагандистські атаки, збір інформації, атаки типу відмови в обслуговуванні, втручання в роботу обладнання та такі на об'єкти критичної інфраструктури як акти бойових дій в кіберпросторі. За результатами анкетування встановлено рівень проінформованості про них та наслідки сприйняття їх соціумом. Наголошено на значенні людського чинника у кібервійні та визначено інформаційно-психологічні спецоперації одним з її напрямків. Встановлено рівень поширення впливу інформаційно-психологічних спецоперацій на населення. Наведено і проаналізовано статистичні дані щодо кібератак в Україні та світі. Результати дослідження свідчать, що майже 70% українців особисто стикалися з пропагандистськими атаками, а більше половини опитаних – з несанкціонованим збором інформації та відмовою сервісів. Практично кожен другий українець один чи декілька разів був жертвами масового збою програмного забезпечення, додатків або інших ресурсів у мережі інтернет. Майже дві третини українців хоча б раз ставали жертвою ІПСО, але при цьому більш ніж 90% розуміє рівень загроз від ІПСО і їх негативний вплив на морально-психологічний стан населення. Встановлено, що діяльність українського кібервійська дуже позитивно оцінюється населенням. Наголошено, кібервійна є важливим фактором в усіх сучасних і майбутніх військових конфліктах і це усвідомлює більшість світового населення.

Ключові слова: кібервійна, кібератака, кіберзброя, кіберпростір, кіберзагроза, пропаганда, інформаційно-психологічні спецоперації, кіберармія

Стаття надійшла / Article arrived: 16.06.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Introduction.

The issue of cyber warfare is extremely relevant in modern conditions, since the full-scale Russian-Ukrainian war is the largest military conflict of the 21st century, which, along with combat operations at the front, also includes large-scale cyber operations on both sides. Cyber attacks on critical infrastructure, cyber espionage and cyber propaganda are all modern realities that have become almost commonplace and are actively used within the framework of the conflict. Today, the cyber attacks, including those aimed at various objects of critical infrastructure, are carried out every minute, and their intensity is constantly increasing. Every year sees them become more and more sophisticated and destructive for the counties, organizations and citizens of the world. The British magazine *The Economist* already defines cyberspace as the fifth sphere of war, after land, sea, air and space, and paraphrasing K. Clausewitz, it can be argued that cyberwar is a modern tool of the enemy to make the adversary submit to their will.

The topic of cyberwar is extremely topical, but its conceptual scope is yet to be elaborated. Despite its considerable relevance, in the modern scientific space there are practically no scientific publications dedicated to the sociological dimension of cyberwar and its specific aspects. The available articles focus mostly on its normalization in the legal field, highlighting the essence of the phenomenon of cyberwar and its features, analyzing the most famous cyberattacks, etc. It is only recently that scientific investigations of this phenomenon began to appear in sociological and political discourses. In this context it is worth mentioning the works by D. Dubov, M. Yenin, Yu. Zavorodnaya, O. Zaporozhets, M. Kuts, Yu. Seda, A. Slobodanyuk, M. Trebin, O. Severynchik, P. Fedorchenko-Kutuyev, and others. Paying tribute to the scientific work of all researchers, we note that at the moment, the topic of cyber warfare has not been considered comprehensively, and its practical sociological studies are practically absent. A comprehensive analysis of the realities of cyber warfare as perceived in modern Ukrainian society is important for understanding the impact of this phenomenon on various spheres of social life.

Thus, the **purpose of our article** is to provide a comprehensive study of cyberwar as a social phenomenon and conduct a sociological analysis of the perception of its realities by modern Ukrainian society based on empirical material.

Results.

In modern scientific discourse, there is no unified interpretation of cyberwar as a social phenomenon, and it can be interpreted differently. Thus, one of the earliest interpretations defines cyber warfare as the conduct or preparation for the conduct of military operations in accordance with the principles of information influence and it was noted that it involves purposeful disruption of work or destruction of information and communication

systems which also include elements of military culture (Arquilla & Ronfeldt, 1993). In contrast to this, it has become quite frequent to define cyberwarfare not as a synonym for information operations, but as their component, along with psychological operations, military cunning, security operations (Beidleman, 2009). From a practical point of view, cyber warfare is defined as the actions of one country aimed at penetrating the computers or networks of another country to cause damage or destruction (Clarke & Knake, 2011). Currently, the concept of cyber war is used both in a broad sense (as systematic actions of countries against each other in cyber and information space) and in a narrow sense, when it comes to a series of cyber attacks or acts of cyber vandalism.

In our research, we will proceed from the understanding of cyberwar as the highest degree of struggle of countries or other politically organized subjects in the virtual electronic space, which is embodied in a coordinated system of permanent mass actions using electronic and digital means, mainly related to information technologies (state weapons), on a sufficient scale and with a high level of intensity, for attacks on the appropriate means of the adversary, in order to cause damage or disrupt their functioning, undermine trust in the power structures and disrupt overall state's activities.

Today, military structures use cyberspace as a kind of a "parallel battlefield", and aggressive actions in information and cyber space are used to enhance the effect of traditional operations with the use of conventional offensive weapons. This is confirmed by statistical data on the number of cyber attacks. According to Microsoft, as of June 2021, the United States (46%), Ukraine (19%) and Great Britain (9%) lead the ranking of the countries most attacked by criminals from other countries and suffering the most from cyber attacks. The greatest threat among all countries is Russian hackers, carrying out 58% of all attacks (Special report: Ukraine, 2022).

Cyber attacks preceded the full-scale Russian-Ukrainian war. If in 2020, there were recorded 800 full-fledged cyber attacks in Ukraine, in 2021 - 1400, and in 2022 their number exceeded 4000. Immediately on the eve and at the beginning of the war, Russia carried out perhaps the world's largest salvo of destructive cyber attacks on hundreds of systems of power organs, IT sector, energy and financial companies. The purpose of these attacks was to obtain information for direct military operations and to undermine the authority of the Ukrainian government. According to the State Service for Special Communications and Information Protection, during 2022, Russia carried out 2194 cyber attacks on state bodies. A quarter of them targeted government agencies, while others attacked systems in the energy, security and defense sectors, telecommunications, financial sector, and logistics (Cyber warfare is a modern reality, 2023). At the same time, as a rule, cyber and military operations shared common goals – criminals engaged in cyber

attacks tended to choose the same geographic locations or sectors as Russian troops, and around the same time.

However, according to foreign intelligence, there were much more Russian cyber attacks against NATO and Ukraine than publicly disclosed, and Ukraine largely repelled them (Sakellariadis & Miller, 2023). As evidenced by Thales's Cyber Threat Intelligence data, a new geography of attacks has been formed over the past 12 months – if at the very beginning of a full-scale war, the majority of incidents concerned only Ukraine (50.4% in the first quarter of 2022 against 28.6% in the third quarter), EU countries observed a sharp increase in conflict incidents over the past six months – 46.5% against 9.8% of global attacks (From Ukraine to, 2023).

However, despite the fact that a purely cyber war remains unlikely for a long time, the majority of the Ukrainian population – almost 93% - considers cyberspace to be the new battlefield of confrontation between enemy countries, with 77.2% of the respondents noting that hostilities are already occurring in the plane of cyberspace. An even larger share of respondents, namely 81.5%, believes that cyber war is one of the directions of the Russian-Ukrainian war (Fig. 1). These data are the authors' own research coming from a sociological survey conducted by the questionnaire method (n=425 people) in January 2023.

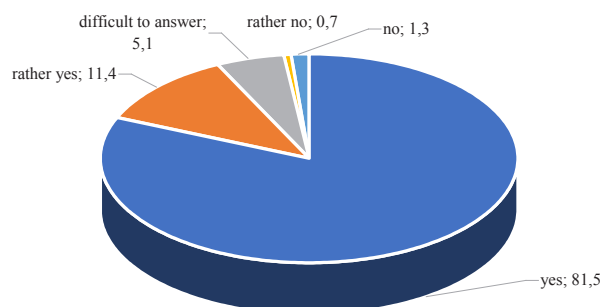

Figure 1. Distribution of respondents' answers to the question "Do you think the cyberwar is one of the directions of the ongoing Russian-Ukrainian war", in %

American experts are also convinced that the Russian-Ukrainian war is being waged in cyberspace and note that Ukraine has thwarted many of the Russian cyberattacks and was able to quickly recover from others, emphasizing the significant preparedness of Ukrainian cyber forces (Sakellariadis & Miller, 2023). Today, we cannot name a single fully successful Russian cyberattack other than the disruption of the Viasat satellite communications network, which disrupted communications across Europe. But no subsequent Russian cyber attack has had visible consequences of comparable military significance, and the rate of attacks plummeted just weeks into the war. In fact, the defense against attacks in cyberspace has proven to be much stronger than the attack.

Cyber threats faced by both ordinary "users" and the country on the whole can generally be divided into three

groups: cybercrime, cyberterrorism, and cyberwar. The fundamental difference between these types of threats is that cybercrimes are committed by hackers to improve their financial status or reputation; they are manifestations of hooliganism and acts of vandalism in cyberspace. Cyber-terrorists see the intimidation of a specific country population and damage to the infrastructure for additional pressure on political and ideological opponents as their main goal. Cyber warfare involves coordinated special operations in cyberspace conducted by a certain state against another. According to Cobalt's 2022 Cybersecurity Statistics, 86% of all cyberattacks are motivated by financial gain, with government espionage the second leading motivator for cyberattacks. 560,000 new malware are discovered daily, and the number of malware infections has increased by 87% over the past 10 years (Cybersecurity Statistics, 2023). Such technical and software tools that aim to have a destructive effect on other information systems (viruses, zombie networks, DOS and DDOS attacks) are considered cyberweapons.

The open methods of cyber warfare include cyber attacks and cyber defense, while the covert ones include surveillance, traps and ambushes in cyberspace. Generally speaking, a cyber attack is a deliberate activity to alter, damage, undermine or destroy computer systems or networks used by an adversary, or the information and/or programs resident in them or transmitted through those systems or networks (Lin, 2012).

Cyberattacks can be offensive and defensive and are carried out using computer equipment in particular or the capabilities of cyberspace in general, and most often – with the use of specially developed means, that is, cyber weapons. In our opinion, cyber attacks can be defined as acts of military aggression if they are carried out with the direct participation or under the patronage of enemy states and are aimed at the destruction of various types of critical infrastructure objects, while the consequences of such acts of aggression can be extremely destructive and turn into real threats to people's lives. A special feature of cyber attacks in this case should be coordination and systematicity.

In the context of cyber warfare, the following types of attacks are usually distinguished:

- cybervandalism – involves changing or destroying the content of a website or page in social networks with the purpose of causing harm, for example, hacking a page and replacing its content with offensive or propaganda images, as well as targeted and permanent destruction of data with the purpose of causing harm;
- propaganda attacks – sending and posting of messages aimed at spreading among the public certain statements, facts, arguments in favor of the enemy, aimed at establishing control over the minds and thoughts of people;
- collection of information – hacking of private pages or servers to collect secret information or replace it with false information useful to another state;

- denial-of-service attacks (DoS, DDoS attacks) – attacks from various computers to disable the functioning of websites or computer systems; such attacks prevent legitimate users from accessing a website by flooding it with forged requests and forcing the website to process those requests;
- interference in the operation of equipment is an attack on computers that control the operation of civilian or military equipment, which leads to its shutdown or breakdown;
- attacks on critical infrastructure objects – attacks on computers, and automation systems, technological process management, which ensure the vital activity of cities, their infrastructure, such as telephone systems,

water supply networks, electricity, fire protection, transport, etc.

Global statistics as of 2023 show that there take place more than 2200 attacks daily, which amounts to almost one cyberattack every 39 seconds. The most common cyber attack is hacking, its frequency being 45%. Errors as causal events and social attacks account for 22% each, malicious software – 17 %, misuse by authorized users – 8%, and physical attacks for 4% (Cybersecurity Statistics, 2023).

According to data of the sociological survey conducted by us, it was established that the vast majority of citizens are aware of all of the above types of attacks, but the undisputed leaders are propaganda attacks and information gathering – 84% and 77.3%, respectively (Table 1).

Table 1.
Awareness of cyber attacks and personal experience, in %, according to the author's survey

Kinds of attacks	Distribution of answers to the question: "Which of the presented kinds of attacks do you know", %	Distribution of answers to the question: "Which kinds of Internet attacks did you face personally?", %
Vandalism	64,7	34
Propaganda	84	69,3
Collection of information	77,3	52,7
Service failure	74	52
Interference in the functioning of equipment	49,3	15,3
Attacks on critical infrastructure	60	17,3

There is quite a large number of groups of people who are aware of such cyber attacks as service denial (74%), vandalism (64.7%) and attacks on critical infrastructure (60%). The smallest number of respondents are aware of cases of interference in the operation of equipment with the help of cyber tools, which, in our opinion, is due to the fact that typically the interference in the operation of equipment at current stage of the Russian-Ukrainian war is more connected with real physical destruction than with cyber influence.

Simultaneously, it was established that 69.3% of respondents personally encountered propaganda attacks, 52.7% did so with unauthorized collection of information, and 52% - with service denial. Almost one in three respondents encountered manifestations of vandalism, one in six with attacks on critical infrastructure, and one in seven with interference in the operation of equipment. At the same time, it was found that more than half of citizens, namely 55.3%, were victims of a mass failure of software, applications or other resources on the Internet one or multiple times. Some respondents witnessed attempts of DDoS attacks, for example, on applications or official websites of the country's leading banks. At the beginning of the war, thousands of volunteers participated in cyber actions against Russia and to protect Ukrainian network targets.

A fairly significant share of respondents have experienced attacks using malicious software – 60.7%, of which 52.7% of gadgets were attacked once or multiple times. Only every third of those surveyed noted the absence of virus attacks in their virtual life, which may

indicate the effectiveness of anti-virus software and general awareness of cyber security issues.

While the tools of cyberspace conflict are technology-based, the methods are human-centered (Lin, 2012). Indeed, the real struggle for cyber security concerns not only technical issues, but also a struggle for proper human behavior. K. Clausewitz defined war as an act of human relations and emphasized the importance of the moral factor in war. According to Cybint, nearly 95% of all digital breaches are due to a human error (Cybersecurity Statistics, 2023). Obviously, modern military operations in the ICT environment are not limited only to informational and technical influence: informational humanitarian or cognitive influence on an individual or collective consciousness is also a part of them. In this context, it is worth paying attention to information and psychological special operations (IPSO) in cyberspace. The types of IPSO in cyberspace include the dissemination of pseudo-insider information, the publication of fake news about the achievements of the occupying forces, the publication of fake photos and video materials with the aim of discrediting the efforts of the Armed Forces and the country's leadership, as well as the distribution of materials openly intimidating the population and undermining the morale in the rear and on the front line.

The sociological survey permitted the authors to establish that 65.4% of respondents had at least once been a victim of IPSO, as opposed to 21.3% who were exposed to propaganda influence (Fig. 2).

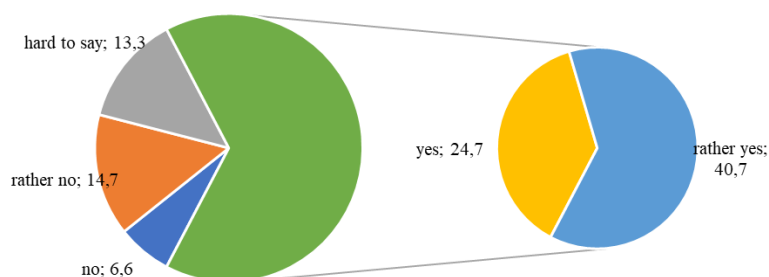

Figure 2. Distribution of answers to the question "Have you been a victim of information and psychological manipulation at least once since February 24, 2022?", in % according to the author's survey

It is quite positive that more than 90% of the population (70% - fully and 20.7% - rather so) are aware of the threat of IPSO and define it as a weapon aimed at undermining the moral and psychological state and, accordingly, select the information resources more consciously. Despite its skills and experience in disinformation, Russian propaganda failed to hide the indisputable evidence of aggression, violations of international law and horrific instances of human rights abuses that were made public on many non-governmental resources.

The scope and scale of penetration of information and communication technologies is growing steadily every minute and carries with it not only advantages, but also threats. Sociological studies show that cyber conflicts and cyber wars as their highest manifestation disturb not only the population of Ukraine, but also the one of such countries as the USA, Great Britain, Germany, etc. In particular, in April 2022, 93% of Americans fear that a foreign country may wage a cyber war against the United States. Conversely, only 19% of respondents were "100% confident" of the government's ability to protect citizens from the effects of cyber warfare. More than one-third of Americans (35%) are taking steps to prepare for cyber warfare (Konkel, 2022). About 75% of German citizens stress that they fear cyberwars, 55% fear cyberwars without military escalation, and 20% are concerned about cyberwars with subsequent military escalation (Opinions about fear, 2022).

It must be stressed that the confrontation of countries in global cyberspace is extremely active, as evidenced, in particular, by the creation of special cyber units in various countries and the accumulation of funds invested in ensuring cyber security. In the Ukrainian context, the cyber army welcomed to its ranks not only IT workers, but also many active ordinary citizens who, in the first months of the war, participated in attacks on Russian digital resources. Our sociological survey found that 88.5% of the surveyed respondents are well aware of the creation of the cyber army of Ukraine, however, the evaluations of its activities somewhat vary, although they are mostly positive. It was found that 33.8% of respondents evaluate the efforts of the Ukrainian cyber army unequivocally positively and 39.2% - rather

positively. Negative evaluations are extremely rare and occur only in 2.7%. The nature of the answers may indicate insufficient awareness of the respondents and the specific nature of the activities of cyber activists. The most impressive thing about a military cyber attack is that it is invisible to the naked eye. If it succeeds, it becomes known that the site has stopped working. But the work of specialists on its detection and counterattack in most cases remains invisible to ordinary citizens.

Conclusions.

Thus, our analysis allowed us to confirm that cyber war is a reality and Ukrainian society is fully aware of it. The numerous attacks that were directed at Ukraine before and during the full-scale invasion proved that cyberspace is indeed a recent field of military struggle. Cyber war is a set of actions of politically organized subjects in cyberspace with the use of cyber weapons in order to cause economic, informational and physical damage to the enemy. The vast majority of Ukrainians emphasize that hostilities are already taking place in cyberspace and believe that cyberwar is one of the directions of the Russian-Ukrainian war. The most common cyberattacks, and in fact, combat operations in cyberspace, are cyber vandalism, propaganda attacks, information gathering, denial-of-service attacks, interference with the operation of equipment, attacks on critical infrastructure objects. According to the results of the author's sociological survey, it was established that almost 70% of respondents personally encountered propaganda attacks, more than half of the respondents suffered from unauthorized collection of information and denial of services. Almost one in two Ukrainians has been a victim of a mass failure of software, applications or other resources on the Internet once or multiple times. Information attacks are carried out every day, both on government structures and on ordinary people through social engineering. Almost two-thirds of Ukrainians have at least once become a victim of IPSO, but at the same time, more than 90% realize the level of threats from IPSO and their negative impact on the moral and psychological state of the population. The statistics of attacks carried out around the world in the economic, political and other sectors is only growing, which indicates that the confrontation between the

world's leading political and economic structures has also moved into the plane of cyberspace.

Cyber weapons, along with disinformation, manipulation of public opinion, economic warfare, sabotage, etc., are already included in the arsenal of tools of war. In the context of ongoing Russian-Ukrainian war cyberattacks have turned out to be a new form of weapon, although they can change the situation in future conflicts dramatically. Typically, history shows that a new form of weaponry used in the current conflict becomes significantly more advanced, more sophisticated, and more destructive in the next major conflict. Paradoxically

as it may seem, but should a cyberwar be waged without human participation, in which computer programs make their own decisions (if such a thing ever takes place), it would be much more brutal than human bloody confrontations. The ongoing Russian-Ukrainian war already showed how much more advanced cyber defense and cyber attack technologies have become. Ukrainian defenders and their partners did the hard work very well, deploying cyber defenses at an unprecedented scale and depth, responding quickly to a cyber attack, and Ukrainian society proved resilient, both on the physical and social battlefields.

REFERENCES

- Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (1993). Cyberwar Is Coming! *Comparative Strategy*, 12/2, 141-65.
- Beidleman, W. Scott. (2009). *Defining and deterring cyber war*. Retrieved from <https://indianstrategicknowledgeonline.com/web/DEFINING%20AND%20DETECTING%20cyber%20war.pdf>
- Clarke, R. A., & Knake, R. (2011). *Cyber War: The Next Threat to National Security and What to Do About It*. Manhattan: Ecco.
- Cybersecurity Statistics for 2023. (2022, December 27). Retrieved from <https://www.cobalt.io/blog/cybersecurity-statistics-2023>
- Cyberwar is a modern reality: The loudest cyberattacks in Ukraine and the world and ways to protect against them. (2023, January 19). Retrieved from <https://psm7.com/uk/security/kibervijna-ce-suchasna-realnist-najguchnishi-kiberataki-v-ukra%D1%97ni-ta-sviti-i-sposobi-zaxistu-vid-nix.html>
- From Ukraine to the whole of Europe: cyber conflict reaches a turning point. (2023, March 29). Retrieved from https://www.thalesgroup.com/en/worldwide/security/press_release/ukraine-whole-europecyber-conflict-reaches-turning-point
- Konkel, F. (2022, May 9). *A consumer survey suggests Americans are taking some steps to prepare for possible cyber warfare*. Retrieved from <https://www.nextgov.com/cybersecurity/2022/05/survey-93-americans-fear-cyber-warfare-against-us/366665/>
- Lin, H. (2012). Cyber conflict and international humanitarian law. *International Review of the Red Cross. Humanitarian debate: Law, policy, action*, 94(886), 515-531.
- Opinions about fear of a cyber war in Germany in 2022. (2022). Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1345556/fear-of-a-cyber-war-germany/>
- Sakellariadis, J., & Miller, M. (2023, February 25). *Ukraine gears up for new phase of cyber war with Russia*. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2023/02/25/ukraine-russian-cyberattacks-00084429>
- Special report: Ukraine. An overview of Russia's cyberattack activity in Ukraine. (2022, April 27). *Digital Security Unit*. Retrieved from <https://query.prod.cms.rt.microsoft.com/cms/api/am/binary/RE4Vwwd>

Political Stratification of Ukrainian Society

UDC: 323.3

DOI: <https://doi.org/10.15421/172368>**Shyian Oksana¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0723-8623>, shyianoks@ukt.net**Filipenko Larysa²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3065-2929>, larafilipenko@gmail.com**Samchuk Larysa³**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0001-9919-2783>, lorasamchuk@gmail.com¹*European University (Kyiv, Ukraine)*²*Kharkiv National Automobile and Highway University (Kharkiv, Ukraine)*³*The State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky" (Odesa, Ukraine)*

Abstract

The work is devoted to the consideration of the political stratification of Ukrainian society. The **relevance** of the work is determined by the fact that modern Ukrainian society is quite fragmented as a result of political and economic changes and processes, as a result, social inequality has a significant impact on society's perception of politics and processes in power. Accordingly, it is important to determine how social stratification affects political stratification, in which society itself determines the structure of political power.

The purpose of the research is to characterize the political stratification of Ukrainian society. In accordance with the goal, the task was set to determine the essence of the concept of "political stratification", to develop a model of political stratification, to characterize the features of political stratification of Ukrainian society.

Results. The features of social stratification in Ukraine and its impact on political stratification are determined. The specifics of political stratification as a phenomenon of Ukrainian society have been considered. A model of political stratification has been developed. The upper political class, the middle political class, and the lower political class are characterized. Criteria for dividing the model into classes are defined. Attention is drawn to the peculiarities of the construction of the pyramid, which corresponds to the essence of the model. The characteristic features of a society with significant political stratification are identified. The specificity of the political vertical as a component of the political stratification of Ukrainian society is revealed.

Conclusions. Social processes significantly affect the political stratification of Ukrainian society. In particular, rigid stratification is characteristic of the type of society where there is significant property inequality and differentiation between income levels. The authors of the study proposed a model in which political forces are divided into classes, each of which fulfills its political role.

Keywords: power, group, class, politics, political stratification, social stratification, society, stratification, society, Ukraine

Політична стратифікація українського суспільства

Шиян Оксана¹, Філіпенко Лариса², Самчук Лариса³¹*Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет» (Київ, Україна)*²*Харківський національний автомобільно-дорожній університет (Харків, Україна)*³*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна)*

Анотація

Робота присвячена розгляду політичної стратифікації українського суспільства. **Актуальність** роботи зумовлена тим, що сучасне українське суспільство через політичні й економічні зміни та процеси є досить розрізненим, як наслідок, соціальна нерівність вагомо впливає на сприйняття соціумом політики та процесів у владі. Відповідно, важливо визначити як соціальна стратифікація впливає на політичну стратифікацію, при якій саме суспільство визначає будову політичної влади.

Мета дослідження – охарактеризувати політичну стратифікацію українського суспільства. Відповідно до мети було поставлено завдання визначити сутність поняття «політична стратифікація», розробити модель політичної стратифікації, охарактеризувати риси політичної стратифікації українського суспільства.

Результати. Визначено особливості соціальної стратифікації в Україні та її вплив на політичну стратифікацію. Розглянуто специфіку політичної стратифікації як явища українського суспільства. Розроблено модель політичної стратифікації. Охарактеризовано вищий політичний клас, середній політичний клас, нижчий політичний клас. Визначено критерії поділу моделі на класи. Звернено увагу на особливості побудови піраміди, яка відповідає сутності моделі. Визначено характерні риси суспільства, для якого наявна значна політична стратифікація. Розкрито специфіку політичної вертикалі як компоненту політичної стратифікації українського суспільства.

Висновки. Суспільні процеси значно впливають на політичну стратифікацію українського суспільства. Зокрема, жорстка стратифікація характерна для того типу суспільства, де присутня значна майнова нерівність та диференціація між рівнями доходів. Автори дослідження запропонували модель, при якій політичні сили поділяються на класи, кожен із яких виконує свою політичну роль.

Ключові слова: влада, група, клас, політика, політична стратифікація, соціальна стратифікація, соціум, стратифікація, суспільство, Україна

Вступ.**Постановка проблеми.**

Актуальність питання щодо політичної стратифікації українського суспільства обумовлена тим, що соціальна нерівність між населенням нашої держави продовжує зростати. Переважно це обумовлено різницею в рівні життя та майновою диференціацією, коли рівні заробітних плат одних класів населення значно відрізняються від інших. Усе це впливає на розуміння того, чому одна частина населення підтримує одні політичні сили, а інша частина – зовсім інші політичні сили. При цьому досить важливим питанням є розгляд тенденцій щодо утворення політичних груп та їх домінантної ролі в українській політиці.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Питання політичної стратифікації українського суспільства вивчалось такими вітчизняними дослідниками, як М. Остапенко (2011), Л. Кочубей (2018), А. Домранська (2015), І. Аксьонова (2018), К. Шептицька (2022) та багатьма іншими. Так, дослідниця М. Остапенко у статті «Соціальна і політична стратифікація: кореляція понять» зазначає, що політична стратифікація українського суспільства на сучасному етапі викликана майновою диференціацією соціуму, що впливає на прихід до влади олігархічних кланів (Остапенко, 2011, с. 120). При цьому політична вертикаль є тим фактором, що обмежує прихід до влади осіб, які представляють різні соціальні групи. Також можна назвати працю Л. Кочубей «Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення», у якій вона вказує, що українська політична еліта є досить розрізненою (Кочубей, 2018, с. 40).

Проте, незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень із зазначеної проблематики, можна стверджувати, потребують додаткової наукової уваги питання щодо відмінності понять «соціальна стратифікація» та «політична стратифікація», сутності політичної стратифікації, впливу соціальної нерівності на політичну стратифікацію.

Мета дослідження – охарактеризувати політичну стратифікацію українського суспільства. Відповідно до мети було поставлено завдання визначити сутність поняття «політична стратифікація», розробити модель політичної стратифікації, схарактеризувати риси політичної стратифікації українського суспільства.

Результати дослідження.

На сучасному етапі питання суспільства є досить актуальним та важливим. Передусім це зумовлено тим, що попри наявність вільного вибору та свободи в житті людини, суспільство продовжує бути нерівним та поділятися на певні групи, при цьому одні групи відмежовуються від інших. Із цього випливає, що суспільство стратифікується, тобто розподіляється на нерівні частини із великою кількістю людей у кожній групі. Кожна така група називається стратою

та має власні переконання і займає своє унікальне місце в системі суспільства. Страти здатні займати місце в ієрархії і тому можна стверджувати, що класи в суспільстві розподіляються за горизонтальною системою, коли одні верстви населення переважають інші і це сприймається як норма (Остапенко, 2011, с. 121).

Враховуючи, що кожна політична група уособлює окрему страту, то можна запропонувати наступну модель політичної стратифікації. Це відтворено на Рис. 1.

Рис. 1. Модель політичної стратифікації

Дана модель розподіляє політичну еліту залежно від того, яку функцію вона виконує і який статус її членів. Від цих показників залежить можливість політичних гравців впливати на внутрішню та зовнішню політику, їх впізнаваність, можливість контролювати та координувати певні політичні процеси, впливати на громадську думку.

Стратифікація як явище характерне не лише для соціальної системи, але й для політичної. У цьому випадку політична стратифікація розглядається як розподіл співвідношення суспільства та політичних сил, впливу політичних груп на певні процеси, розподіл ресурсів та капіталів між політичними силами. При цьому структура суспільства значно впливає на політичну ситуацію в країні, оскільки громадська думка викликає пошану та повинна враховуватися політиками під час здійснення своєї діяльності. Як наслідок, складається ситуація, коли одна політична партія займає панівне місце в політичній ієрархії, переважаючи своїх опонентів, які займають нижче місце в ієрархії (Костючков, 2016, с. 25).

Загалом модель відтворює те, що політична стратифікація є змінною та інтенсивною. Так, зміна суспільних настроїв та інтересів соціуму впливає на те, які політичні сили будуть впливати на державотворення, а які не будуть мати реальної політичної сили. Нерідко це зумовлено певними економічними та законодавчими зрушеннями, які здатні викликати в населення обурення чи реальне розуміння ситуації. Часто при цьому населення прагне до змін у всій політичній системі, що впливає загалом на будову всієї піраміди.

В основі піраміди – нижчий політичний клас. Це звичайні працівники та робітники, які не здатні

впливати вагомо на політичні процеси. Сюди можна віднести також працівників органів самоврядування, які виконують у політичному апараті допоміжну функцію і реально не можуть впливати на політичні процеси навіть на локальному рівні. Проте вони мають усталену політичну позицію і поширюють її серед оточення (Кочубей, 2018, с. 40).

Проміжну ланку піраміди займає середній політичний клас. Це очільники установ, відомств, організацій, компаній, а також ті, хто займає управлінські посади. Це та верства населення, яка має певну владу та зв'язки, а також може впливати на політичні процеси задля вирішення власних комерційних інтересів на локальному рівні. Такими особами політика переважно сприймається як спосіб примноження свого капіталу та зростання доходу, тому їм важливо знайти правильний підхід до політичних функціонерів. При цьому наявність ресурсів дозволяє їм здійснювати вплив на владу (Безносов, 2015, с. 54).

На верхівці піраміди перебувають особи, які належать до вищого політичного класу. Це аристократія та політична еліта, фактично ті, хто створює політичні явища та процеси. Це судді, представники законодавчої та виконавчої влади, державні службовці, політики, політичні функціонери, очільники міністерств та відомств. Фактично всі ті, хто безпосередньо впливає на політику та здатний формувати зовнішньополітичне бачення держави. Цей клас керується у своїй діяльності як власними інтересами комерційного характеру, так і прагненням допомогти суспільству у вирішенні певних питань. З огляду на це на верхівці піраміди знаходяться ті, які прагнуть захистити інтереси певних груп соціуму і при цьому отримати власну вигоду (Глушкова, 2016, с. 75).

Можна зазначити, що всередині певного політичного класу теж відбувається стратифікація. Вона залежить від рангу особи та її посади. Тому навіть представники вищого політичного класу можуть посідати різні місця у своїй ієрархії. Також політична стратифікація залежить від розміру політичної сили. Так, якщо до певного політичного блоку входить значна кількість людей, то відповідно, суспільство стає більш розрізненим, адже одні підтримують таку політичну силу, а інші – ні, і, як наслідок, з'являється більше політичних опонентів. Коли ж до кожної політичної сили входить небагато людей, то суспільство є більш стабільним у питаннях політики, так як не виникає значної розбіжності в поглядах. В іншому випадку політична функція не виконувалася б, так як не було б прояву громадської думки.

До того ж прийнято виокремлювати шість параметрів політичної структури суспільства:

1) розмір політичної сили (кількість членів та територіальна представленість);

2) демографічна структура суспільства (національність, раса, вік, стать);

3) психологічна структура (ставлення до певних явищ, менталітет);

4) інтелектуальна структура (рівень освіти);

5) соціальна структура (соціальний статус, рівень доходу, клас);

6) однорідність структури (різниця між членами соціуму в певних аспектах) (Домаранська, 2015, с. 55).

Варто зазначити, що політична стратифікація є більш характерним явищем для тих суспільств, які є неоднорідними. Наприклад, у межах невеликої території можуть проживати багато різних національностей, рас, людей із різними віросповіданнями, політичними поглядами. Це може призводити до того, що кожен прагне максимально виявити свою позицію і можуть виникати різні політичні партії та сили. Для суспільства це має вагоме значення, так як кожна група має можливість представити свої інтереси, що зменшує рівень конфліктності та злочинності серед соціуму.

На сучасному етапі можна спостерігати в українському суспільстві таку політичну стратифікацію, при якій досягнення політичних успіхів можливе лише завдяки проходженню політичної вертикалі. Для того, щоб стати державним службовцем чи політиком місцевого самоврядування, громадянин повинен отримати визнання серед місцевого населення та його підтримку. Насправді, навіть володіючи необхідними знаннями та практичним досвідом, особа не може долучитися до локальної політичної еліти, не маючи на той момент вже певного статусу. Отримуючи нові посади, громадянин рухається від політика місцевого до районного, обласного, міського рівня. У процесі цього дана особа отримує ще більший авторитет та, маючи пошану від населення, може стати як політичним функціонером певного міністерства чи відомства, так і депутатом Верховної Ради (Козловець, 2017, с. 50).

Проте це тривалий процес, під час якого не уникнути залучення політиком до співпраці великої команди і витрат значних ресурсів на створення власного іміджу. Відповідно, навіть будучи фахівцем у певній сфері та знаючи як змінити певну систему на краще, громадянин у молодому віці не може стати гравцем великої політики, якщо до цього не має визнання та не витрачає значні кошти на створення потрібної репутації. Загалом це зумовлено також тим, що в нашому суспільстві поширеним є твердження про те, що особа молодого віку ще не може мати достатніх знань для зміни політичної ситуації, що насамперед ґрунтується на стереотипах, відповідно до яких громадянин молодого віку ще не може ґрунтовно розуміти певні процеси.

Слід зазначити, що на сучасному етапі характерним явищем є залучення до політики

артистів та акторів, музикантів, співаків, хореографів, гумористів. Це зумовлено передусім тим, що такі люди є відомими та вже створили певний образ, тож суспільство часто їх сприймає лише в межах їхнього образу. Часто до політики залучаються особи, які грали політиків у кіно чи захищали певні інтереси досить жорстко. Така особа вже створила собі імідж борця за справедливість та демократію, тому і сприймається як людина, що здатна значно змінити політичну ситуацію. Водночас для суспільства такі громадяни часто сприймаються як такі, що дійсно розуміють політику, оскільки мають зв'язки із різними державними діячами (Костючков, 2015, с. 18).

Пов'язаною тенденцією є поширення серед суспільства ідей про те, що задля зміни політичної ситуації на чолі держави мають стояти особи, які не мають політичного досвіду. У соціумі це сприймається як перевага, адже такі особи не пов'язані зі скандалами та корупційними схемами, їхні кошти отримані чесним шляхом, тож у суспільстві вони сприймаються як такі, що і надалі будуть дотримуватися справедливості та рівності, а також не будуть застосовувати схеми для отримання коштів із державного бюджету (Ляпіна, 2019, с. 21).

Така політична група є особливою, адже, не маючи політичного досвіду, її члени отримують знання одразу шляхом практики. Такі громадяни є ініціативними і нерідко мають багато ідей щодо зміни сучасної політичної ситуації. Проте вони у процесі своєї діяльності можуть отримувати значний обсяг критики від колег, адже одні політики пройшли багато етапів для отримання бажаного статусу і роками чекали підвищення, а інші – швидко отримали потрібні посади і статус без наявного досвіду. Насправді така група громадян часто знаходиться поза основними політичними процесами або курується іншими особами, так як політична еліта, яка вже сформована, намагається не допускати її до великої політики через значну конкуренцію (Гончарук-Чолан, 2018, с. 25).

Значна роль у політичній системі сучасної України належить тим політичним групам, які керуються у своїй діяльності лише певними інтересами. Вони приймають закони та запроваджують реформи для власного комерційного розвитку і зростання прибутку, тому, як наслідок, – розпочаті ними зміни є неповними та частковими. Для них важливим є лише проміжний результат, що дозволить максимально отримати вигоду від нововведень, після чого вони як правило самоусуваються, а наслідки проміжних реформ відображаються негативно на всій системі. Це призводить до того, що такі політичні групи стають лише багатшими, а їх політичний вплив слабшає, проте з часом вони знову повертаються до політики, щоб отримати вигоду вже з нових сфер (Доцяк, 2020, с. 12).

Варто зазначити, що в політичній системі нашої держави присутня також така стратифікація,

при якій між політичними силами спостерігається велика майнова диференціація. Це зумовлено тим, що намагання суспільства покращити своє матеріальне становище призводить до того, що до влади часто потрапляють люди, які володіють значними ресурсами та капіталами, що сприймається суспільством як показник лідерства та вагомих інтелектуальних здібностей. До того ж такі люди є шанованими та здатні значно впливати на політичну ситуацію (Самчук, 2021, с. 45).

Такі особи, як правило, об'єднуються в певні політичні групи, утворюючи олігархічні клани, до яких можна потрапити лише тим політикам, які мають ресурси та капітали певного обсягу, мають необхідні зв'язки, захищають подібні до інших представників цього клану інтереси. Такі групи обмежують прихід до влади осіб із вертикалі, намагаючись долучити лише тих, хто може принести їм більше користі. Для суспільства це загрожує приходом до влади тих, хто буде просувати лише власні інтереси і, як наслідок, соціум буде відчувати майнову нерівність та жити в умовах постійного погіршення свого соціального становища (Чернова, 2022, с. 12).

Загалом можна зазначити такі риси політичної стратифікації українського суспільства. Це відображено в таблиці 1.

Таблиця 1
Риси політичної стратифікації українського суспільства

№ п/п	Риса	Характеристика
1	Обмеження вертикального руху	Політична система України старанно не допускає політиків, які мають знання та освіту, досвід, до верхівки влади, задля просування потрібних політичних еліт (Цурканова, 2022, с. 114).
2	Майнова диференціація	Суспільство ділиться політиками на класи лише на підставі рівня доходів та наявного майна (Політичні ризики, 2016, с. 11).
3	Корупційні механізми	Політики часто використовують корупційні схеми для власної вигоди та задля компенсації завданих збитків державі (Соціально-політична ситуація, 2022).
4	Закритість страт	Певні політичні кола є закритими і входження до них можливе лише за умови наявності певних привілеїв (Аксенова, 2018, с. 920).
5	Гостра суспільна поляризація	У населення спостерігається помітна різниця в доходах. Так, станом на 1 липня 2023 р. середня заробітна плата в Україні становила 16 500 грн., хоча насправді більшість населення має меншу оплату (Тенденція зберігається, 2023).

З огляду на це можна підсумувати, що жорстка стратифікація негативно впливає на політичні процеси в нашій державі, що зумовлює соціальну нерівність та суспільне незадоволення чинною владою. Тож подолання такого негативного явища, як абсолютна політична стратифікація, дозволить розвиватися нашій політиці та сприятиме покращенню життя громадян. Зокрема, наведені вище риси свідчать про те, що повинно здійснюватися штучне формування відкритості закритих страт (Шептицька, 2022, с. 21).

Цього можна досягти за допомогою надання публічних даних учасників страт у відкритий доступ та контролю державою джерел їх доходів. До того ж має відбуватися розширення механізмів, при яких людина без досвіду чи з мінімальним політичним

досвідом, але з вищою освітою, яка є фахівцем у певній галузі, має авторитет та повагу населення, може потрапити до вищого політичного класу і при цьому буде допускатися до політичних процесів різного рівня (Городніченко, 2022, с. 32).

Також варто зазначити, що нині поширеним явищем є віртуалізація політичного простору. Так, політики формують потрібний образ за допомогою активності в соціальних мережах чи створюючи власні сторінки під певні події. Таким чином вони намагаються охопити ширше коло потенційної аудиторії за короткий період, оскільки відвідувачі таких сторінок, не знаючи політика особисто, вже захоплюються його діяльністю та бачать у ньому перспективного політичного діяча.

Висновки.

Підсумовуючи, зазначимо, що суспільні процеси значно впливають на політичну стратифікацію українського суспільства. Зокрема, жорстка стратифікація характерна для того типу суспільства, де присутня значна майнова нерівність та диференціація між рівнями доходів. Як наслідок, соціум активно просуває в політику тих громадян, які, на їх думку, можуть повністю представити та захистити їх інтереси на різних рівнях. Автори дослідження запропонували модель, при якій політичні сили поділяються на класи, кожен із яких виконує свою політичну роль. Водночас для українського суспільства характерними є такі риси політичної стратифікації, як гостра суспільна поляризація, обмеження вертикального руху, майнова диференціація, корупційні механізми, закритість страт. Крім того, спостерігається віртуалізація політичної стратифікації.

На сучасному етапі можна відмітити жорстку стратифікацію як те явище, що негативно впливає

на розвиток українського суспільства. Так, поділ політичних сил на групи, входження до яких обмежено, лише посилює нерівність у суспільстві. Це впливає на те, що громадяни, які мають ініціативи та певні державотворчі ідеї не можуть потрапити до вищих органів влади, оскільки не володіють необхідними ресурсами для входження до тієї чи іншої політичної сили. Фактично це впливає лише на посилення олігархічних кланів у країні.

Також до негативних факторів можна віднести ієрархічність проходження політичної кар'єри. Зокрема, політик повинен пройти різні етапи посадового зростання задля отримання потрібної посади. Це впливає на розвиток бюрократії і також на те, що громадяни, які дійсно мають потенціал, повинні займати рядові посади і очікувати, що вони через декілька років отримують посаду в органах вищої влади. Нерідко довго так перебуваючи на посаді, політик вже втрачає бажання рухатися далі чи приходить до потрібної посади у зрілому віці.

Можна стверджувати, що в майбутньому буде лише зростати обмеження вертикальної стратифікації політики і отримати владу буде складно, навіть подолавши всі етапи. При цьому все більшої політичної ваги набиратимуть олігархічні клани. Проте віртуалізація лише зростатиме і кожен політик буде намагатися себе представити максимально в Інтернет-просторі.

Вирішити питання політичної стратифікації в Україні можна шляхом запровадження електронних виборів, зміни виборчого законодавства, проведення опитувань серед населення. Важливо, щоб населення розуміло, якого політика прагне бачити і наскільки він буде ефективний у вирішенні їх питань.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аксьонова, І. (2018). Статистичний аналіз стратифікації українського суспільства за рівнем доходів. *Економіка і суспільство*, 15, 917-923.
- Безносов, М. (2015). *Основи політичної соціології*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Глушкова, Л. (2016). Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі. *Грані*, 4 (132), 74-77.
- Гончарук-Чолан, Т. (2018). *Політична соціологія*. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр «Економічна думка ТНЕУ».
- Городніченко, Ю. (2022). *Відбудова України: принципи та політика*. Київ: Центр досліджень економічної безпеки.
- Домаранська, А. (2015). Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 52-59.
- Доцяк, І. (2020). *Політична соціологія*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Козловець, М. (2017). Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого*, 4 (35), 41-57.
- Костючков, С. (2015). Філософія співробітництва громадянського суспільства і місцевого самоврядування у контексті соціально-політичної взаємодії. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2, 16-20.
- Костючков, С. (2016). *Основи соціальної держави та громадянського суспільства*. Херсон: Айлант.
- Кочубей, Л. (2018). Сучасна політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки*, 45, 37-54.

- Ляпіна, Л. (2019). *Політична соціологія*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили.
- Остапенко, М. (2011). Соціальна і політична стратифікація: кореляція понять. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, 6, 119-124.
- Політичні ризики і політична стабільність в Україні*. (2016). Київ: УНЦПД.
- Самчук, З. (2021). *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Соціально-політична ситуація в Україні*. (2022). Відновлено з <https://socis.kiev.ua/ua/2022-02-21/>.
- Тенденція зберігається. Стало відомо, на скільки зросла середня зарплата в Україні*. (2023). Відновлено з <https://biz.nv.ua/ukr/economics/zarplata-2023-na-skilki-zrosla-serednya-zarplata-v-ukrajini-50336985.html>
- Цурканова, І. (2022). Комплексний політичний аналіз вторгнення Росії в Україну. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*, 1, 13-120.
- Чернова, А. (2022). *Політико-ідеологічні орієнтації громадян в умовах російської агресії*. Київ: Центр Разумкова.
- Шептицька, К. (2022). *Стратифікаційні процеси в українському суспільстві*. Київ: Національний авіаційний університет.

REFERENCES

- Aksyonova, I. (2018). Statistical analysis of stratification of Ukrainian society by income level. *Economy and society*, 15, 917-923.
- Beznosov, M. (2015). *Fundamentals of political sociology: a study guide for students of socio-humanitarian specialties*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU
- Chernova, A. (2022). *Political and ideological orientations of citizens in the conditions of Russian aggression*. Kyiv: Razumkov Center.
- Domaranska, A. (2015). Sociocultural dimension of social stratification of Ukrainian society. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 52-59.
- Dotsyak, I. (2020). *Political sociology*. Ivano-Frankivsk: VDV CIT of Vasyl Stefanyk Prykarpatsky National University.
- Hlushkova, L. (2016). Peculiarities of Changes in the Structure of Ukrainian Society in the Globalization Process. *Grani*, 4 (132), 74-77
- Honcharuk-Cholan, T. (2018). *Political sociology*. Ternopil: Publishing and Printing Center "Economic Thought TNEU"..
- Horodnichenko, Yu. (2022). *Reconstruction of Ukraine: principles and politics*. Kyiv: Economic Security Research Center
- Kochubei, L. (2018). Modern political elite and political class: definitions, models and peculiarities of formation. *Proceedings*, 45, 37-54.
- Kostyuchkov, S. (2015). The philosophy of cooperation of civil society and local self-government in the context of socio-political interaction. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 2, 16-20.
- Kostyuchkov, S. (2016). *Basics of the social state and civil society: Study guide*. Kherson: Ailant.
- Kozlovets, M. (2017). The social structure of Ukrainian society in the context of post-socialist transformations. *Bulletin of the National University "Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise*, 4(35), 41-57.
- Lyapina, L. (2019). *Political sociology*. Mykolaiv: Publishing House of the ChNU named after Petra Mohyly.
- Ostapenko, M. (2011). Social and political stratification: correlation of concepts. *Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU*, 6, 119-124.
- Political risks and political stability in Ukraine*. (2016). Kyiv: UNTSPD.
- Samchuk, Z. (2021). *Political process in independent Ukraine: results and problems*. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine.
- Sheptytska, K. (2022). *Stratification processes in Ukrainian society*. Kyiv: National Aviation University.
- Socio-political situation in Ukraine*. (2022). Retrieved from <https://socis.kiev.ua/ua/2022-02-21/>.
- The trend persists. It became known how much the average salary in Ukraine has increased*. (2023). Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/economics/zarplata-2023-na-skilki-zrosla-serednya-zarplata-v-ukrajini-50336985.html>
- Tsurkanova, I. (2022). Complex political analysis of Russia's invasion of Ukraine. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management*, 1, 113-120.

Sociological Dimension of the Social Portrait of a Combat Veteran

UDC: 355.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/172369>**Pavlova Olena**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0005-6909-9197>, karinka777@ukr.net*State Tax University (Irpın, Ukraine)*

Abstract

Military personnel are one of the most affected by the "hot stage" of the Russian-Ukrainian war. Taking on the main burden of hostilities, they receive injuries, contusions, mental injuries and in some cases even lose their lives in order to protect Ukrainian statehood. Therefore, Ukrainian veterans need social adaptation and rehabilitation in order to fully function within the framework of modern Ukrainian society. One of the important elements of the adaptation of veterans is the active interaction of veterans with civilians within the framework of social institutions. The main factors of such interaction are mutual trust and perception of one's partner. Therefore, the study of the social dimension of the portrait of a Ukrainian veteran is an important element in assessing the social potential of Ukrainian veterans in the sphere of transformation of modern Ukrainian society.

The purpose of the article. To find out the features of the social portrait of a Ukrainian veteran in modern Ukrainian society through the dimension of sociology.

The results. The article examines the sociological dimension of the social portrait of a Ukrainian veteran through the prism of sociology and practice. The peculiarities of displaying the social portrait of combat veterans have been clarified through the study of scientific research by foreign and domestic scientists. The peculiarities of the image of the Ukrainian war veteran in the public opinion of Ukrainians, which is expressed through the prism of empirical sociological research at the national level, in particular the "Ukrainian Center for Economic and Political Research named after Oleksandr Razumkov" and the sociological group "Rating", are analyzed. The paper proposes ways to improve the image of a Ukrainian veteran in public opinion through the implementation of appropriate information policy and technologies for social adaptation and rehabilitation of veterans of the full-scale Russian-Ukrainian war to the conditions of functioning of modern Ukrainian society.

Conclusions. The article examines the prospects for the involvement of Ukrainian veterans in the restoration of Ukraine and social cohesion as a technology for realizing the social potential of Ukrainian veterans and one of the elements of the development of Ukrainian society during martial law and in the post-war period. Social cohesion of Ukrainian veterans is considered as a technology for preventing and overcoming social isolation of Ukrainian veterans. The work examines the need for further development of the veteran movement in the country with an orientation to the best foreign practices with the aim of transforming the veteran movement formed in Soviet times after the Soviet-Afghan military conflict from the reorientation of veteran organizations from political activity to maximum assistance to Ukrainian veterans in the field of integration into conditions of peaceful life through involvement in social practices within various social institutions.

Keywords: Veteran, image of a veteran, public opinion, social interaction, social institutions

Соціологічний вимір соціального портрету ветерана бойових дій

Павлова Олена*Державний податковий університет (Ірпін, Україна)*

Анотація

Військовослужбовці є однією з найбільш постраждалих від «гарячої стадії» російсько-української війни. Вони беручи на себе основний тягар бойових дій отримуючи поранення, контузії, психічні травми та в деяких випадках навіть втрачають життя, щоб захистити українську державність. Тому українські ветерани потребують соціальної адаптації та реабілітації для повноцінного функціонування в рамках сучасного українського суспільства.

Мета статті. З'ясувати особливості соціального портрета українського ветерана в сучасному українському суспільстві крізь вимір соціології.

Результати. Проаналізовано особливості відображення образу українського ветерана війни в громадській думці українців, що виражається крізь призму емпіричних соціологічних досліджень загальнонаціонального рівня, зокрема «Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова» та соціологічної групи «Рейтинг». В роботі запропоновано шляхи покращення образу українського ветерана в громадській думці через впровадження відповідної інформаційної політики та технологій соціальної адаптації і реабілітації ветеранів повномасштабної російсько-української війни до умов функціонування сучасного українського суспільства.

Висновки. Соціальне згуртування українських ветеранів розглядається як технологія профілактики та подолання соціальної ізоляваності українських ветеранів. В роботі досліджено необхідність подальшої розбудови ветеранського руху в країні з орієнтацією на кращі закордонні практики з метою трансформації ветеранського руху сформованого за радянських часів після радянсько-афганського військового конфлікту з переорієнтації ветеранських організацій з політичної діяльності на максимальну допомогу українським ветеранам в сфері інтеграції до умов мирного життя через залучення до соціальних практик в рамках різноманітних соціальних інституцій.

Ключові слова: ветеран, образ ветерана, громадська думка, соціальна взаємодія, соціальні інституції

Стаття надійшла / Article arrived: 25.08.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Актуальність.

Поняття «ветеран» у свідомості багатьох українців продовжує асоціюватись з Другою світовою війною, але починаючи з 2014 року, коли після загострення військової ситуації на території окремих районів Луганської та Донецької областей було впроваджено АТО й ООС і українське суспільство почало функціонувати в соціальній реальності, де існують українці, що отримали статус учасників військових дій та пережили специфічні події для мирного часу. Вони будуть впливати на подальше життя як окремих українських ветеранів так і українського суспільства в цілому. Зазначена проблема набула додаткової актуалізації після початку російського повномасштабного військового вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року. Сьогодні ми можемо говорити про сотні тисяч українців, що несуть службу в ЗСУ та інших мілітаризованих структурах, що боронять українські кордони та ведуть бойові дії спрямовані на звільнення та оборону української території. Військова служба має свою специфіку, яку підсилюють безпосередні військові дії, що суттєво впливає на психіку та соціальні навички військовослужбовців. В той же час військовослужбовці рано чи пізно стають ветеранами та повертаються до мирного життя і тут постає проблема їх ролі в функціонуванні багатьох соціальних інституцій. Та як після військових дій вони потребують соціальної адаптації та комплексної реабілітації в той же час іншою стороною медалі зазначеної проблеми є відношення до ветеранів членів суспільства, що не мають безпосереднього військового досвіду. Так як саме з ними приходить вступати у взаємодію ветеранам в рамках цивільного життя. Зважаючи на описану нами диспозицію дуже важливим фактором є рівень сприйняття пересічними членами суспільства ветеранів як партнерів в рамках взаємної співпраці задля досягнення спільних соціальних цілей. Тому дослідження соціально-психологічного портрету ветерана є важливим діагностичним інструментом оцінки рівня пристосованості ветеранів до соціальних практик та рівня їх сприйняття іншими членами суспільства.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Образ ветеранів військових конфліктів є багатомірним та багатоаспектним і тому в зарубіжній літературі не обмежуються саме дослідженням громадської думки, так як існують й інші виміри оцінки образу ветерана. До таких досліджень ми відносимо дослідження медико-психологічного виміру функціонування ветеранів війни в Іраку. Саме таке дослідження провів колектив американських дослідників під керівництвом Matthew O. Kimble (Kimble, Fleming, Bandy, Kim, & Zambetti, 2010). В рамках дослідження N. Hunt, I. Robbins (Hunt, & Robbins, 2001), було досліджено соціальні особливості функціонування ветеранів Другої світової війни та

їх об'єднань. Зазначене дослідження на нашу думку є одним з найкращих в царині оцінки відображення образу ветерана війни крізь призми соціальних практик.

Робота Darrell P. Wheeler, Martha Bragin присвячена соціальним проблемам ветеранів та наданню їм соціальної допомоги (Wheeler, & Bragin, 2007).

Перелічені роботи присвячені зарубіжному досвіду оцінки досвіду відображення образу ветерана в соціальних практиках. Для нас дуже важливою є саме українська специфіка відображення образу ветерана в сучасних соціальних процесах. Через те, що до 2014 року українські військові не приймали активної участі у військових конфліктах, крім участі у міжнародних гуманітарних місіях, то і тема образу ветерана військових конфліктів була майже не досліджена в роботах українських науковців. Початок АТО був не однозначно сприйнятий українським суспільством, яке знаходилося у постмайданному стані й тому перші дослідження образу ветерана проводились дослідниками в сфері масової комунікації. Серед зазначених досліджень слід виділити роботу Євтушенко О. «Образ героя в сучасному медіатексті: функціонально-типологічний аналіз» (Євтушенко, 2015). Важливість зазначеної роботи полягає в тому, що в ній розкрито контекст образу ветерана в ключі процесу героїзації. Зазначений контекст є важливим з точки зору гармонізації відносин між ветеранами та іншими прошарками українського населення.

Важливою віхою у дослідженнях соціального портрету українського ветерана є соціологічне дослідження групи українських вчених під орудою Марценюк Т. про соціальний вимір життя українських захисниць (Марценюк, Квіт, Гриценко, & Василенко, 2019). Епохальність зазначеного дослідження полягає в тому, що воно присвячене саме портрету жінки військової. В рамках зазначеного дослідження вдалося актуалізувати роль жінки в лавах ЗСУ та її соціального функціонування в умовах цивільного життя.

Відзначаємо комплексність дослідження мілітарної ідентичності українців Артеменко А. і Батаєва К. (2022). Зазначене дослідження було здійснене на матеріалах часів АТО та ООС і не враховує вже специфіки мілітарної самоідентифікації українців, але саме в ньому визначено основні мілітаризації соціальних інституцій українського суспільства та окремих соціальних груп. Аналіз наукових доробків українських та зарубіжних вчених довів наукову перспективність дослідження тематики відображення соціального портрету ветеранів війни. Зважаючи на все це ми вважаємо, що актуальним є проаналізувати соціальний портрет українських ветеранів в контексті соціологічної теорії та практики.

Метою дослідження є з'ясувати особливості соціального портрета українського ветерана в сучасному українському суспільстві крізь вимір соціології.

Результати дослідження.

Збройні сили України за часів української незалежності переживали дуже різні часи від скорочення і тотального недофінансування першочергових статей в 90-ті роки XX і першого десятиліття XXI століття до однієї з найпопулярніших інституцій на думку представників українського суспільства. Про останнє свідчить дослідження центра імені Олександра Разумкова. Так на липень 2023 року довіру Збройними силами України виказали 93% респондентів та 87% довіряють добровольчим загонам, 81% довіряють Національній гвардії (Оцінка громадянами ситуації, 2023). Всі зазначені інституції входять в першу четвірку рейтингу і випереджають президента України, Службу безпеки України та інших провідних інституцій сучасного українського суспільства. Зазначене дослідження свідчить про повагу та підтримку військовослужбовців і відповідно ветеранів, але не слід забувати, що довіра до ветеранів та військовослужбовців є символічною, але соціальна взаємодія та комунікація у щоденному режимі це зовсім інший режим, що потребує додаткового дослідження.

«Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві», що було проведене соціологічною групою «Рейтинг» разом з «Ветеранським фондом» в січні 2023 року має наступні результати (Двадцять загальнонаціональне опитування, 2023). Довіра до військовослужбовців ЗСУ 75%, довіра до ветеранів російсько-українського конфлікту 69% та 58% рівень довіри до ветеранів АТО. В даному випадку ми спостерігаємо тенденцію, яка свідчить про зменшення до військовослужбовців та ветеранів з плином часу. Пояснення зазначеному феномену криється у тому, що з ветеранами у цивільного населення суттєво більше соціальних контактів ніж з військовослужбовцями. І чим більше зазначених контактів тим суттєво більший ризик конфліктів та непорозумінь, які згодом можуть призводити до зменшення рівня довіри. Тому нам слід очікувати на зниження рівня довіри до ветеранів у поствоєнний період, що є невідворотнім через зміну актуалізації громадської думки.

39% респондентів з припускають ймовірність в родині ветерана родинних конфліктів, 36% вважають, що у ветеранів є проблеми з алкоголем, 37% схильні припускати ймовірність проблем у ветеранів з працевлаштування, 21% респондентів припускають ймовірність схильності ветеранів до суїцидальної поведінки та 16% припускають у ветеранів проблеми із законом (Двадцять загальнонаціональне опитування, 2023). В даному випадку ми розглянули показники респондентів, які припускають ймовірність зазначених проблем і ці показники не відносяться до респондентів, які вибрали варіант висока ймовірність. Хоча зазначені показники за переліченими нами питаннями корегувались від 5% до 17%. Так як люди з такою

точкою зору можуть мати високу долю упередження до ветеранів. Слід зазначити, що всі зазначені результати висвітлюють життя ветерана у негативному світлі. І це при високому рівні довіри до ветеранів. Тому можна зробити висновок, що люди оцінюють життя ветерана як важке. Головними ризиками для життя ветерана вони вбачають проблеми соціальної дезадаптованості, яка переростає у психологічні та професійні проблеми особистості. Зазначені висновки українців можна трактувати так, що роль військовослужбовця є почесною, але деструктивною для функціонування в рамках сучасного українського суспільства. Одним з проявів цього контексту є проблеми з мобілізацією українців через побоювання комплексу соціальних проблем у поствоєнний період. Одним з маркерів, що підтверджує цю точку зору є те, що 30% респондентів відповідаючи на питання дослідження соціологічної групи «Рейтинг» відповіли, що ветеран це здорова людина. 55% респондентів вважають, що ветеран є молодшою людиною і жоден з респондентів не ототожнює поняття ветеран з жінкою (Двадцять загальнонаціональне опитування, 2023). Тобто для 70% респондентів поняття ветеран та здоров'я поняття не тотожні, а навіть взаємовиключні. Якщо будувати логічний ряд зважаючи на згадані нами відповіді, то можна прийти до висновку, що для переважної більшості українців ветеран це молодий чоловік з вадами здоров'я. Подібний логічний ряд на нашу думку є проявом суттєвого викривлення громадської думки українців і не в останню чергу він базується на соціальних страхах та відсутності збалансованої інформаційної політики в сфері репрезентації образу українського ветерана. Тому не в останню чергу Міністерство у справах ветеранів України разом з представниками громадськості, що співпрацюють з військовослужбовцями та ветеранами мають почати таку роботу.

Якщо виходити з відповідей на інші питання, то для половини чи навіть більшої кількості респондентів в залежності від питання можна побудувати і інші логічні ради негативних характеристик життя ветеранів, то може скластися враження, що функціонування ветеранів в рамках сучасного українського суспільства не має позитивних наративів з іншого боку можна стверджувати, що для третини респондентів проблеми з працевлаштуванням, конфліктами в родині та зловживанням алкоголем та наркотиками (Двадцять загальнонаціональне опитування, 2023). Тобто зазначена група респондентів має позитивні конотації до українських ветеранів і тому ветерани можуть спиратись на них як на опору у своїх адаптаційних практиках. Саме ці українці будуть активно взаємодіяти з ветеранами в рамках різних інституцій сучасного українського суспільства та стануть запорукою нової моделі позитивної взаємодії ветеранів з особами, що позитивно налаштовані співпрацювати з ветеранами.

За даними соціологічного дослідження групи «Рейтинг», приуроченого до дня Незалежності України, перемоги ЗСУ 65% респондентів розглядають у ролі важливого фактору об'єднання України. Респонденти, що проживають в Україні, вбачають потенціал об'єднання у перемогах ЗСУ (Соціологічне дослідження, 2023). Для них вони носять глибокий символізм. В даному випадку можна припустити, що для зазначених респондентів взаємодія з ветеранами російсько-українського конфлікту буде носити позитивний характер і в даному випадку ми можемо говорити про використання соціального та символічного потенціалу ветеранів для відновлення української держави, та розвитку сучасного українського суспільства. Відновлення цивільної інфраструктури України та побудову якісно нових соціальних взаємовідносин доцільно базувати саме на ветеранах. Українські ветерани як і ветерани інших визвольних війн витрачають велику кількість ресурсів для оборони та визволення своїх територій і тому отримують моральне право на активну участь у трансформації соціальних інститутів заради розвитку держави.

Незважаючи на наші позитивні оцінки потенціалу ветеранів, для взаємодії з соціальними інституціями, вважаємо, що для українського суспільства, в особі представників різних верств населення, є актуальною проблема зневіри в себе безпосередньо самих українських ветеранів. Так за дослідженням правозахисного центру для військовослужбовців «Принцип» та Gradus «Основною причиною страхів післявоєнного життя є забуття державою ветеранів після війни (72%). Також більша половина опитаних бояться, що не зможуть знайти роботу (55%) та не зможуть призвичаїтися до мирного життя (49%). Частина військових (35%) вважають, що поранення, які вони отримали під час війни, може вплинути на негативні думки оточення» (72% ветеранів, 2023). На нашу думку зазначений стан речей зумовлений відсутністю соціального діалогу між державою, ветеранами та громадськістю. Тобто відсутність зазначеної форми діалогу на інституційному рівні та його візуалізації в засобах масової інформації, соціальних мережах і громадських дискусій призводить до продукування і поширення соціальних страхів та міфів. Тому впровадження зазначеної форми соціального діалогу є пріоритетним напрямком для інтеграції українських військовослужбовців та ветеранів до мирного життя.

На нашу думку, українському суспільству необхідно готуватись до реінтеграції великої кількості ветеранів, що в майбутньому будуть демобілізованими. Для цього необхідно вже сьогодні запропонувати модель їх реінтеграції до мирного життя. Не в останню чергу зазначений процес буде залежати від бажання самих ветеранів та бажання представників інших соціальних груп вступати з

ветеранами у соціальні зв'язки в рамках різних соціальних інституцій. Не в останню чергу обидва ці процеси залежать від портрету українського ветерана. Чим більш реалістичним він буде та правильно презентований в інформаційному полі, тим більше шансів у українців, що не мають досвіду співпраці з ветеранами у своєму повсякденному житті, прагнути до активної, позитивної і взаємовигідної взаємодії з ними. Подібна ситуація із військовослужбовцями, коли до них на фронт доходить інформація про проблеми інтеграції ветеранів до умов мирного життя, вони втрачають надії та мотивацію до участі в активних соціальних перетвореннях і тому з часом можуть проявляти схильність до соціальної ізоляції. Подібна ситуація є не бажаною, так як вона суттєво зменшує можливості реалізації соціального потенціалу українських ветеранів в сфері трансформації суспільних інституцій.

Для покращення громадської думки про потенційні можливості українських ветеранів в реалізації власної проактивної позиції, в авангарді суспільних перетворень, слід реалізувати наступні соціальні технології:

1. Стимулювати створення контенту про реальне життя та адаптацію до умов цивільного життя українського ветерана. Це можуть бути художні та документальні фільми, театральні постановки, флешмоби, мобільні ігри, тощо. Головна роль зазначеного контенту повинна полягати у візуалізації поняття ветеран з конкретними особистостями та їх реальним життям. Чому за вже нами озвученими результатами соціологічних досліджень ЗСУ та інші силові відомства України користуються максимальною суспільною довірою, але при цьому основними маркерами життя конкретного українського ветерана є соціальні, психологічні, матеріальні та медичні аспекти його існування. Тому дуже важливо як створювати умови для реінтеграції українських ветеранів, так і візуалізовувати приклади вдалої реінтеграції українських ветеранів.

2. Залучення ветеранів до функціонування в рамках максимальної кількості різних соціальних інституцій. Так склалося історично, що більшість ветеранів чоловіки різного віку і багато з них перебувають у полоні гендерних стереотипів, які хоч і важко, але долаються як в рамках ЗСУ так і сучасного українського суспільства. Тому в сучасному світі українські ветерани могли б долати зазначені гендерні стереотипи через залучення ветеранів-чоловіків до роботи в освітніх закладах різного типу у тому числі і дошкільних. В той час як ветеранів жінок можна залучати до роботи в промисловому секторі. Головне щоб зазначені практики мали системний характер і тоді ми зможемо сприяти подоланню гендерних стереотипів та застосуванню особистісного й соціального потенціалів ветеранів в трансформації максимальної кількості соціальних інституцій.

3. Згуртування ветеранів бойових дій через діяльність ветеранських об'єднань та інших громадських організацій, що займаються представленням ветеранів в громадському секторі та сприяють інтеграції ветеранів до соціальних процесів. Як показує світовий досвід інтеграція ветеранів до мирного життя у своїй базовій моделі пов'язана безпосередньо з діяльністю ветеранських організацій. Ветеранські організації в Україні почали функціонувати з перших років відновлення української незалежності з акцентуацією на ветеранів радянсько-афганського конфлікту і, зазвичай, подібні громадські організації працювали за радянськими лекалам і підживлювали ресурси ліві проросійські політичні партії. Сьогодні є спроби розвитку мережі ветеранських організацій, які займалися би не політикою. А дійсно допомогою пересічним ветеранам в інтеграції до реалій мирного життя. Для цього слід надавати організаційну та матеріальну допомогу ветеранським організаціям як за бюджетного фінансування, що могло б перерозподілятися через Міністерство у справах ветеранів, так і на конкурсній основі за фінансування міжнародних донорів в рамках міжнародної технічної допомоги.

Висновки.

Кожна велика соціальна група має свій соціально-психологічний портрет, що відображає її соціальні характеристики та маркери подальших трансформацій. Соціальний портрет українського ветерана, що виявляється та уточнюється в рамках соціологічних досліджень провідних соціологічних інститутів та агенцій засвідчує його неоднозначність. Так як громадська думка українців містить високий рівень довіри до Збройних сил України та українських ветеранів, але в той же час пересічні українці

визначаючи соціальний портрет українського ветерана відзначають його високий рівень соціальної десоціалізації та соціальної ізоляції, що проявляється у дисгармонізації родинних відносин, безробіття, низького рівня здоров'я, проблем з законом, зловживанням алкоголю та наркотиків. Зазначені маркери активно продукуються засобами масової інформації та соціальними мережами. Це призводить до зневіри в реалізації власного соціального потенціалу самими ветеранами. Саме тому сьогодні українській державі та представникам громадського сектору слід визначити пріоритети у інтеграції українських військових до реалій мирного життя і організувати систему відображення позитивних практик соціальної адаптації українських ветеранів до умов мирного життя в засобах масової інформації та соціальних мережах. Важливим елементом реалізації соціального потенціалу українських ветеранів є збільшення кількості соціальних практик до яких долучені українські ветерани в рамках різних соціальних інституцій. Важливим елементом згуртування та об'єднання українських ветеранів є ветеранський рух, що є важливою ланкою соціальної взаємодії українських ветеранів з іншими соціальними групами та інституціями. Ветерани мають значний соціальний потенціал, що може бути реалізований в реальному секторі економіки, державному управлінні, органах місцевого самоврядування, сфері послуг та соціальній адаптації й психологічній реабілітації своїх побратимів. Для реалізації соціального потенціалу українських ветеранів необхідна співпраця з громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування та міжнародними організаціями, що презентують інтереси ветеранів різних країн світу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- 72% ветеранів які мають страх щодо життя, бояться, що держава забуде про них після війни. (2023). (2023, Серпень 14). Відновлено з <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/342333-72-veteraniv-yaki-mayut-strah-zhittya-boyatsya-scho-derzhava-zabude-pro-nih-pislya-viyni>
- Артеменко, А., & Батаєва, К. (2022). *Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС*. (Монографія). Харків: Вид-во ХГУ «НУА».
- Двадцять загальнонаціональне опитування. Образ ветеранів в українському суспільстві (14-16 січня 2023). (2023, Січень 24). Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yuni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html
- Євтушенко, О. М. (2015). *Образ героя в сучасному медіатексті: функціонально-типологічний аналіз*. (Автореферат дисертації кандидата наук, соціальна комунікація 27.00.01). Київ.
- Марценюк, Т., Квіт, А., Гриценко, Г., & Василенко, Л. (2019). *Невидимий батальйон 2.0: повернення ветеранок до мирного життя*. (Соціологічне дослідження). Відновлено з <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7825f73c-df53-49f2-b325-3136e068c3cd/content>
- Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023р.). (2023, Липень 26). *Разумков Центр*. Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politikiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>
- Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: Уявлення про патріотизм та майбутнє України (16-20 серпня 2023). (2023, Серпень 24). Відновлено з https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uyavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html

- Hunt, N., & Robbins, I. (2001). World War II veterans, social support, and veterans' associations. *Aging Ment Health*, 5(2), 175-82. DOI: 10.1080/1360 7860120038384
- Kimble, M. O., Fleming, K., Bandy, C., Kim, Ju., & Zambetti, A. (2010). Eye tracking and visual attention to threatening stimuli in veterans of the Iraq war. *Journal of Anxiety Disorders*, 24(3), 293-299.
- Wheeler, D. P., & Bragin M. (2007). Bringing It All Back Home: Social Work and the Challenge of Returning Veterans. *Health & Social Work*, 32(4), 297-300. DOI: <https://doi.org/10.1093/hsw/32.4.297>

REFERENCES

- 72% of veterans who are afraid of life fear that the state will forget about them after the war. (2023). (2023, August 14). Retrieved from <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/342333-72-veteraniv-yaki-mayut-strah-schodo-zhittya-boyatsya-scho-derzhava-zabude-pro-nih-pislya-viyni>
- Artemenko, A., & Bataeva, K. (2022). *Military identity and social adaptation of ATO/OO veterans*. (Monograph). Kharkiv: KHSU "NUA" Publishing House.
- Citizens' assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude to individual initiatives of government bodies (July 2023). (2023, July 26). *Razumkov Center*. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>
- Hunt, N., & Robbins, I. (2001). World War II veterans, social support, and veterans' associations. *Aging Ment Health*, 5(2), 175-82. DOI: 10.1080/1360 7860120038384
- Kimble, M. O., Fleming, K., Bandy, C., Kim, Ju., & Zambetti, A. (2010). Eye tracking and visual attention to threatening stimuli in veterans of the Iraq war. *Journal of Anxiety Disorders*, 24(3), 293-299.
- Martsenyuk, T., Kvit, A., Hrytsenko, G., & Vasylenko, L. (2019). *The invisible battalion 2.0: the return of female veterans to a peaceful life*. (Sociological research). Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7825f73c-df53-49f2-b325-3136e068c3cd/content>
- Sociological research for Independence Day: Insights into patriotism and the future of Ukraine (August 16-20, 2023)*. (2023, August 24). Retrieved from https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uyavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html
- Twentieth national survey. The image of veterans in Ukrainian society (January 14-16, 2023)*. (2023, January 24). Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyate_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_p_d_chas_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu_susp_lst.html
- Wheeler, D. P., & Bragin M. (2007). Bringing It All Back Home: Social Work and the Challenge of Returning Veterans. *Health & Social Work*, 32(4), 297-300. DOI: <https://doi.org/10.1093/hsw/32.4.297>
- Yevtushenko, O. M. (2015). *The image of the hero in the modern media text: a functional and typological analysis*. (Abstract of the thesis of the candidate of sciences, social communication 27.00.01). Kyiv.

Integration of Ukraine into the European Union in the Context of the Development of P. Bourdieu's Field Theory

UDC: 327.502:477:316.42

DOI: <https://doi.org/10.15421/172370>**Sokol Maïia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-9201-5124>, sokolmaya@gmail.com*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract

The article examines the path of Ukraine's integration into the European Union in the context of applying the theory of the social field of the French sociologist Pierre Bourdieu.

The basic categorical apparatus, concepts of agents, players, social field, and capital are studied. Analogies are drawn with players between Ukraine and the EU, and the result of integration is considered from the point of view of a single field. The main principles of the social field are considered, in particular, the mutual influence and achievement of one's own interests by agents of the field.

The purpose of the article is to study the path of European integration of Ukraine from the point of view of P. Bourdieu's social field theory.

The relevance of the article is due to the current situation of Ukraine on the path of European integration, and the need to use effective tools of research, forecasting and analysis of the situation.

The article stipulates that P. Bourdieu's theory is an effective tool in the study of Ukraine's integration into the EU, which makes it possible to predict positive and negative factors of unification, identifies obstacles and contradictions in terms of achieving the interests of field agents.

The results of this article is the modeling of Ukraine's accession to the EU from the point of view of P. Bourdieu's theory. The space of association is recognized as a social field; Ukraine and the EU are endowed with the properties of agents - participants in the field introduced by P. Bourdieu. In particular, the characteristic of valence of agents is considered as their specific weight, and mutual influence on each other as an integral result of interaction and the basic characteristic of the field. Examples of the mutual influence of two societies in the process of integration in various spheres are given, possible positive and negative options for integration are noted. Data on the complexity of state systems that are being integrated are given, and ways to overcome the resistance of these systems to the changes that are taking place are designed.

The conclusions about the regularity and positive consequence of Ukraine's accession to the EU is logically determined, the effectiveness of the partnership position is emphasized. The relevance of further research and the need for a more detailed look at the problem from the point of view of field theory are substantiated.

Keywords: theory of P. Bourdieu, social field, integration of Ukraine into the European Union, single space, geopolitical outlook, association, legal field, participants of association, agents, valence, mutual influence, interaction on the basis of partnership

Інтеграція України до Європейського Союзу у контексті розвитку теорії поля П.Бурдьє

Сокол Майя*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)*

Анотація

У статті досліджено шлях інтеграції України до Європейського Союзу у контексті застосування теорії соціального поля французького соціолога П'єра Бурдьє.

Досліджено основний категорійний апарат, поняття агентів, гравців, соціального поля, капіталу. Проведено аналогії із гравцями між Україною та ЄС, а результат інтеграції розглядається з точки зору єдиного поля. Розглянуто основні принципи соціального поля, зокрема взаємний вплив та досягнення власних інтересів агентами поля.

Метою статті є дослідження шляху Європейської інтеграції України з точки зору теорії соціального поля П. Бурдьє.

Актуальність статті обумовлена сучасним становищем України на шляху євроінтеграції, і необхідністю застосовувати дієві інструменти дослідження, прогнозу та аналізу ситуації.

У статті обумовлюється, що теорія П. Бурдьє є дієвим інструментом при дослідженні інтеграції України до ЄС, який дає змогу прогнозувати позитивні і негативні фактори об'єднання, визначає перешкоди і протиріччя в умовах досягнення інтересів агентами поля.

Результатами даної статті є моделювання входження України до ЄС з точки зору теорії П. Бурдьє. Простір об'єднання визнається соціальним полем; Україна та ЄС наділяються властивостями агентів – учасників поля, введеним П. Бурдьє. Зокрема, розглядається характеристика валентності агентів як їх питома вага, та взаємний вплив один на одного як невід'ємний результат взаємодії та базова характеристика поля. Наводяться приклади взаємного впливу двох суспільств у процесі інтеграції в різних сферах, зазначаються можливі позитивні і негативні варіанти інтеграції. Наводяться дані про складність державних систем, які інтегруються, та проектується шляхи подолання супротиву даних систем змінам, які відбуваються.

Логічно обумовлюється висновок про закономірність і позитивний наслідок входження України до ЄС, підкреслюється ефективність позиції партнерства. Обґрунтовується актуальність подальших досліджень та необхідність більш детального погляду на проблему з точки зору теорії поля.

Ключові слова: теорія П. Бурдьє, соціальне поле, інтеграція України до Європейського Союзу, єдиний простір, геополітичний світогляд, об'єднання, правове поле, учасники об'єднання, агенти, валентність, взаємний вплив, взаємодія на засадах партнерства

Стаття надійшла / Article arrived: 30.06.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.**Постановка проблеми.**

Україна обрала шлях європейської інтеграції з 2009 року, ставши учасником програми Євросоюзу «Східне партнерство». Ще раніше, у 1994 році Україна підписала і ратифікувала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом. У 2014 році Україна та Євросоюз підписали Угоду про асоціацію, яка замінила колишню Угоду про партнерство та співпрацю між Європейськими співнотами та Україною. 2022 року Україна отримала офіційний статус країни-кандидата на вступ до Євросоюзу.

У лютому 2019 року Верховна рада юридично закріпила у Конституції України курс на вступ до Євросоюзу. У преамбулі Конституції України було закріплено формулювання про «європейську ідентичність українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України», а у статті 102 повноваження глави держави були розширені: він став «гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському союзі та Організації Північноатлантичного договору» (Конституція України, 1996).

Нині на порядку денному – адаптація національного законодавства до європейського правового простору (Український Центр, 2022, с. 60).

Метою статті є дослідження шляху Європейської інтеграції України з точки зору теорії соціального поля П. Бурдьє.

Аналіз попередніх досліджень.

Питання реалізації Європейського курсу України досліджують такі вчені: О. Гончаренко, А. Багачеренко, К. Бакал, А. Винокурова, Б. Галімух, К. Гейдарова, А. Ширіна (Гончаренко та ін., 2013), М. Плотнікова (2022), М. Романов, К. Бургай, А. Савіщенко (Романов, Бургай, & Савіщенко, 2017), А. Чабан (2017). Саме в працях цих науковців представлена історія формування ЄС, презентована практика його розширення, аналіз основних показників економічного розвитку його членів-країн, досліджені актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України, акцентована увага на обґрунтуванні доцільності цього вибору, складнощах та перспективах його реалізації.

У публікаціях В. Погорілого, А. Ручки, О. Скалацької, В. Танчера, Н. Черниш та інших всебічно розглядається вся спадщина П'єра Бурдьє як єдиний внесок у розвиток теорії та практики соціальної науки.

Результати дослідження.

Поняття «поля», з точки зору якого розглядається процес Європейської інтеграції України, було введено в 40-50-х роках ХХ століття під впливом ідей німецько-американського дослідника, психолога Курта Левіна (1890–1947). Його теорія Психологічного поля визначала закономірності поведінки між індивідуумом

та оточуючим середовищем, поведінка розглядається як явище, що виникає від одночасного співіснування фактів і їх взаємного впливу один на одного, а стан будь-якої частини поля залежить від стану будь-якої іншої частини цього поля (Левін, 2000).

Більш докладно теорію поля розвинув французький соціолог П'єр Бурдьє (фр. Pierre Bourdieu; 1930 – 2002 рр.). В його дослідженнях (результати яких опубліковано в численних статтях та монографіях (він є автором понад 30 книг, що перекладені багатьма мовами світу) поєднуються підходи та методи в сфері антропології, історії, лінгвістики, політології, філософії, естетики. Ці методологічні засади він комплексно застосовував до вивчення таких різноманітних соціологічних об'єктів як: соціум, мистецтво, влада, безробіття, система освіти, право, наука тощо. (Вікіпедія, 2023). Тобто, інтерпретація становлення та функціонування соціального простору П. Бурдьє це результат своєрідної інтеграції різних теоретико-методологічних напрямків, мікро- та макропідходів.

Соціальний простір П. Бурдьє розглядає, насамперед, через різноманітні соціальні відносини. Сукупність усіх соціальних відносин, на думку соціального дослідника, наділена певною структурою. Ці теоретичні моменти знайшли відображення в концепті «поле», що розуміється як відносно замкнена та автономна підсистема соціальних відносин, яка функціонує незалежно від зовнішніх примусів (Євтух, 2011).

Поле – це місце сил, відносно незалежний простір. Поняття «поля» французький вчений визначає як мережу відносин між об'єктивними подіями соціальних суб'єктів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі.

У суспільстві існують декілька полів (економічне, релігійне, політичне, культурне тощо), які мають власну структуру. Поле, вважає П. Бурдьє, виступає ареною змагань індивідів або груп за поліпшення своїх позицій, за досягнення привілейованого місця в соціумі. Відповідно, найбільшою потужністю наділене те поле чи той агент, який володіє ресурсами, що їх можна інвестувати в гру, аби отримати прибуток (Вікіпедія, 2023). Розглядаючи поле як своєрідний різновид ринку, П. Бурдьє, з метою демаркації позицій у полі пропонує використовувати різні види капіталів: економічний, культурний, соціальний (Бурдьє, 2003, с. 211).

Найважливішою характеристикою поля є форма взаємодії між агентами, наділеними постійними диспозиціями, засвоєними за час перебування у полі, чиї позиції в полі повинні розглядатися тільки у взаємних відносинах (Вікіпедія, 2023). Принцип відносності – найважливіший для розуміння теорії полів і всієї концепції П. Бурдьє в цілому.

Поле – це структурований соціальний простір: поле сил і поле боротьби за зміну чи збереження

цього поля. Найстійкіше поле таке, яке має найбільш розгалужену структуру, а елементи структури істотним чином відрізняються між собою. Сутність цього поняття можна також пізнати через популярний у сучасній філософії концепт гри, зі специфічними, властивими тільки цьому простору інтересами, цілями і ставками, з особливими законами функціонування (Михайлин, 2011, с. 415; Вікіпедія, 2023).

Загалом, поняття поля можна трактувати по-різному. Інший різновид застосування цього поняття – правове, або юридичне поле. Воно розглядається як система законодавства держави, або система нормативно-правових актів і суспільних відносин, на які поширюються правові норми.

Інформаційне поле тлумачиться як сукупність інформації та суб'єктів, що здійснюють збір, формування, поширення і використання цієї інформації, а також система відносин, що виникають при використанні інформаційних ресурсів, створенні і використанні інформаційних технологій, захисту інформації.

Ведучи мову про європейську інтеграцію України, не можна оминати увагою той факт, що об'єднання простору двох великих територіальних утворень передбачає не лише їх територіальну уніфікацію та об'єднання в одних кордонах, а і поступове об'єднання геополітичного світогляду, і виведення його на новий рівень свідомості та сприйняття. Звичайно, виходячи із загальних принципів дії єдиного простору, іншими словами поля, перевагу матиме той суб'єкт, який має більшу питому вагу.

Тобто, в нашому випадку, суб'єктами об'єднання є, з одного боку, Україна, а з іншого – Європейський Союз як стале об'єднання країн, які вже раніше об'єдналися й уніфікували свої численні регулюючі системи, тому діють як єдине утворення, єдиний цілісний організм, що і дає змогу розглядати його як єдиного суб'єкта в партнерстві для утворення нового рівня.

На думку сучасних дослідників, Євроінтеграція визначає вектор розвитку українського суспільства, стосується більшості сфер державного управління, обумовлює напрямки правотворчої діяльності та впливає на порядок реалізації функцій органів публічної адміністрації. Євроінтеграційні процеси дослідники характеризують як діяльність держави щодо імплементації європейських принципів та стандартів, яких повинна дотримуватись держава для вступу до Європейського Союзу та налагодження тісного співробітництва з європейськими державами. Співробітництво також здійснюється не тільки з європейськими державами, а й з інституціями та органами самого Європейського Союзу (Плотнікова, 2022, с. 175).

Можна вести мову про те, що європейський простір утворився шляхом поглинання більшою спільнотою меншої, або окремих країн, які внаслідок

такого добровільного поглинання стали частиною монолітної, більшою мірою сталої і ефективної системи, яка має змогу більш ефективно вирішувати нагальні проблеми, що постають в сучасному житті, приймати більш ефективні рішення, впливати на більшу кількість зовнішніх об'єктів і протистояти більш вагомим суб'єктам при вирішенні питань та відстоюванні власних інтересів. Тож, таке поглинання, яке на початку хоча і відбувалося шляхом об'єднання рівноправних добровільних суб'єктів (окремих країн, які утворили Європейський союз), тепер є нічим іншим, як приєднанням більш слабого учасника майбутнього єдиного простору до більш сильного гравця, і це, безперечно, накладає певні закономірності, а точніше – правила гри до всього процесу об'єднання.

У результаті масштабної та глибокої інтеграції Європейський Союз став потужним геополітичним центром. Геополітичне майбутнє європейського проекту та його роль у світовій політиці першочергово залежить від ефективності співпраці з країнами та регіонами, що є безпосередніми сусідами Євросоюзу. Таким чином, співпраця між Україною та ЄС має велике значення для обох сторін (Гончаренко та ін., 2013, с. 111).

Безперечно, Україна стає учасником більшого, сильнішого і стабільнішого простору, і це означає, що саме Україна має втілити в себе такі вимоги, правила і основоположні норми, які діють та території того об'єднання, до якого Україна прагне. «Євроінтеграція – це зближення України з Євросоюзом як на рівні законів, так і на рівні правил і звичаїв, що існують у суспільстві. Її кінцевим результатом має стати вступ України до ЄС» (EUKраїна, 2020). Під час законодавчого нормотворення неодмінно «слід враховувати євроінтеграційні прагнення України» (Андрійко та ін., 2019). Це логічно і закономірно. Але ж не все так просто. Можна було би вести мову про просте перенесення норм і правил більшої системи до середовища меншої, і таким чином в якнайшвидші терміни створити із малої системи, так би мовити, клон більшої системи, і приєднувати абсолютно ідентичну частину до цілого без будь-яких протиріч. Але ж такий ідеалістичний інцидент міг би трапитися, якби ми вели мову про уніфікованого маленького суб'єкта, сталого, вивіреного, абсолютно прогнозованого і стабільного. Гравця, який внаслідок невеликої території і цілком керованої передбачуваної економіки не обіцяє жодних потрясінь для великого партнера. Таке поглинання є взірцевою моделлю, а саме зразком, на який можна рівнятися, або по якому міряти всі бажані складні геополітичні об'єднання.

Але ж модель це ідеальне уявлення предмету/об'єкту/процесу. Вона враховує основоположні критерії, закони, процеси і рухи, які мають бути вжиті обома (або всіма) учасниками на шляху до кінцевої мети, а саме єдиного однорідного простору

після об'єднання. Але ж цілком відомо, що жодне практичне втілення змодельованої програми жодним чином не йде у запрограмованому варіанті і завжди стикається з безліччю обставин на своєму шляху, які є похідними складності і неоднорідності самого об'єкту перетворень, в нашому випадку – країн, які об'єднуються. Тобто, складність первинних об'єктів, які добровільно погоджуються на зміни (окремі країни, сторони, які планують об'єднання), обумовлює складність шляху самих змін, їх поступовість, нерівномірність, неоднорідність і непередбачуваність. Безперечно, мова йде не лише про шлях об'єднання країн, союзів чи інших геополітичних суб'єктів.

Майбутній вступ України до ЄС передбачає процес наближення національного законодавства до загальноприйнятих міжнародних норм і стандартів, який може стати невід'ємною частиною законотворчої діяльності тільки за умов утвердження в українському суспільстві правової ідеології, заснованої на європейських цінностях (Романов, Бургай, & Савіщенко, 2017, с. 92).

У даному випадку можна говорити про будь-яке об'єднання різних складних суб'єктів, просторів, систем у будь-якій сфері – чи то економічній, чи культурній, соціальній, етнічній, фінансовій, або навіть фізичній чи іншій природничій площині. Мова йде про те, що асиміляція двох різних суб'єктів буде відбуватися тим складніше, чим складнішими є самі суб'єкти, а в нашому випадку суб'єкти складні.

Дві великі геополітичні площини – досить давно утворений, сталий, більш-менш уніфікований великий союз, з одного боку, і країна, яка переживає власний процес становлення на великій регіональній та світовій арені, внаслідок свого незначного віку з моменту утворення ще зазнає спадкових рис попереднього державного устрою, учасником якого вона була, водночас усвідомлює численні внутрішні і зовнішні виклики, які перед нею постають, і ставить перед собою значні цілі і дуже амбітні плани. Великий гравець, який має вплив на всю світову геополітику, і новий потенційний учасник, який може як посилити своєю присутністю всю спільноту, так і привнести неоднорідність і зміни у сталий союз.

Великий гравець сам по собі є складною системою. Об'єднати в собі всі регулюючі важелі, економічні, законодавчі, правоохоронні, культурні, фінансові, є складною і постійною роботою. Адже це не раз і на завжди утворена вивірена система. Це спільнота, яка так само реагує на нові виклики і вирішує проблеми, які постають внаслідок розвитку самого світу, суспільства, виникнення нових наукових винаходів та механізмів, які значною мірою випереджають розвиток державних утворень.

Україна як досить молода держава теж є складним утворенням, перш за все через численне неоднорідне етнічне населення, досить значні відмінності в

етнічних групах, які населяють країну зі Сходу і Заходу, складний історичний процес утворення самої держави, велику за своїми розмірами державну територію, а також певний спадковий досвід, який все ще присутній у свідомості українців, і має вплив як на процес державотворення, так і на взаємозв'язок державних управлінців із населенням.

Вітчизняними дослідниками доведено доцільність використання досвіду сучасних західних моделей публічного управління в Україні. Однак слід підкреслити наявність специфічних вітчизняних умов державотворення, існуючу невизначеність і нестабільність політичної ситуації, що вимагає розроблення науково обґрунтованих підходів щодо використання європейської теорії і досвіду в національному просторі (Нестеренко, 2019, с. 4).

Не дивлячись на те, що Україна має одну з найкращих Конституцій світу, великим залишається бажання досконалого втілення її норм і положень, а також норм законодавства в різних сферах життя. Це і становить складність. Формально – дуже владжена система, а там, де все ще потребує урівноваження і вивірення – має великий потенціал для цього. І водночас складність втілення тих приписів, які проголошені на рівні норм права і Основного закону, нерівномірність застосування цих норм, складність контролю за їх втіленням, недосконалість правоохоронної та судової систем через незавершеність реформ, внутрішні протиріччя і економічні негаразди. Все це робить із потенційно сильного урівноваженого гравця поки що непередбачуваний об'єкт для спостережень. Адже складно мати партнерство із потенційним учасником, який хоча і бере на себе зобов'язання, або проголошує готовність щодо змін, але має складнощі із втіленням їх у життя.

Протидія корупції в Україні є одним із найважливіших державних завдань, адже невиконання Україною зобов'язань у сфері запобігання та боротьби з корупцією перед європейським співтовариством заважає євроінтеграції України (Пашковський, 2018, с. 75).

Партнерство ж передбачає позицію, вигідну для обох сторін. В даному випадку мова йде про те, що об'єднання України із Європейським середовищем має привнести користь не лише Україні, а і Європейському середовищу також. Україна – це великий гравець на Європейському континенті. Велика за територією і кількістю населення держава, наділена різноманітними корисними копалинами, яка має вихід до моря і перетинає декілька кліматичних зон, що робить її привабливою для розвитку сільського господарства. Країна, яка має чудовий потенціал для розвитку інфраструктури, як промислових зон, так і заповідних територій, – гарний партнер для входження до великого союзу. Ця країна може бути стабільною, надійною і сильною. І безумовно, вона посилить вже існуючий союз, привнесе новий

потенціал і динаміку для позитивних звершень. Не кажучи вже про великий культурний доробок і яскраву спадщину, яку має ця держава. Адже відомо, що привабливим і різноманітним життя робить саме культура, яка панує в суспільстві, і Україна в цьому сенсі є дуже благодатною і родючою, її культурне коло є різноплановим, сучасним, чутливим і талановитим, а наукова і винахідницька думка відома в усьому світі. Українці – народ дуже винахідливий, розумний, стараний і результативний, населення молоде і освічене, тому готове працювати і досягати змін. Населення країни, яка перебуває в постійному процесі змін, так би мовити, «не розслаблене», а постійно «перебуває в тонусі», тому швидко і адекватно реагує на зміни як в суспільстві, так і ззовні. Тому для сталого і давно утвореного союзу такий партнер був би якнайбільше корисний, свіжий і придатний. Перш за все, в економічному сенсі, але і в культурному, етнічному і національному також. Європейська і слов'янська культури значною мірою посилили б одна одну внаслідок присутності в єдиному просторі, висвітлили би найяскравіші сторони одна одної, зумовили би певною мірою поєднання або незвичайні нові форми і прояви краси народів і культур.

Висновки.

Однозначно можна говорити про позитивний і перспективний щодо подальшого розвитку аспект об'єднання України із Європейським союзом, адже маючи на меті економічну сталість і досягнення високого рівня розвитку, таке перетворення неодмінно привнесе значущі і переконливі зміни не лише до економічної, а й до соціальної, правової, культурної сфер суспільного життя. Україна має об'єднати не лише ринок, а і світогляд, культурні цінності і спадщину.

Розглядати таку уніфікацію потрібно комплексно, беручи до уваги, що поле, яке утворюється внаслідок взаємодії об'єднання, відчуває на собі вплив тих закономірностей, про які вів мову П. Бурд'є у своїх дослідженнях. Зокрема, всі системи, які існують всередині поля, зазнаватимуть вплив одна на одну. Це означає, що зміни відбуватимуться в системах закономірно, вплив може бути як позитивний, так і негативний, залежно від того, яка система сильніша. А також, залежно від того, який капітал превалює. Тому необхідно вкрай ретельно досліджувати всі перспективи прийнятих рішень та застосування нормативних актів, беручи до уваги традиції нормотворення і практику застосування тих чи інших норм у суспільстві певної країни. Ставки у цій грі високі, тому слід ураховувати інтереси кожного з агентів впливу, а також самі території впливу як об'єкт застосування влади. Саме ці об'єкти будуть у центрі уваги подальших досліджень, а метою – виявлення більш специфічного зв'язку агентів, систем між собою.

Усе це дозволить спрогнозувати ймовірні ускладнення для об'єднання, побачити заздалегідь потенційно складні для уніфікації сфери, додати зусиль для запобігання можливим протиріччям і сприяти гармонійному поєднанню різноманітних галузей.

Важливим є те, що об'єднання має відбуватися виключно з позиції партнерства, адже лише така позиція наділяє агентів суб'єктністю, здатністю прогнозувати подальший розвиток і робити вчинки, обирати найцікавіший шлях і займати найвигідніші позиції. Це значною мірою стимулює розвиток, конкуренцію і звернення до застосування найактивніших важелів для досягнення бажаної мети.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бурд'є, П. (2003). Практичний глузд. *Український центр духовної культури*.
- Вікіпедія. (2023). П'єр Бурд'є. Відновлено з https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%94%D1%80_%D0%91%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8C%D1%94
- Гончаренко, О. М., Багатеренко, А. О., Бакал, К. В., Винокурова, А. І., Галімуков, Б. О., Гейдарова, К. Т., & Ширіна, А. П. (2013). Проблеми та перспективи Європейської інтеграції України. *Науковий вісник Національного авіаційного університету*, 1(1), 101-113. Відновлено з <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/5915>
- Євтух, В. (2011). Бурд'є П'єр. *Політична енциклопедія*.
- Конституція України. (1996). Віднолено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Левін, К. (2000). *Теорія поля в соціальних науках*. (Пер. Є. Сурпіна).
- Михайлин, І. Л. (2011). *Основи журналістики*. (Підручник).
- Нестеренко, К. О. (2019). Публічно-правовий дискурс у контексті євроінтеграції та глобалізації. *Lex Portus*, 6(20), 55-57.
- Пашковський, В. (2018). Загальнотеоретичні особливості антикорупційного правосуддя в Україні. *Національний Юридичний Журнал: Теорія і Практика*, 75-78.
- Плотнікова, М. В. (2022). Адміністративне і фінансове право України. *Теорія і практика в умовах сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, листопад 2022 року)* (с.175-180). Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

- Романов, М. Ю., Бургай, К.Р., & Савіщенко, А. В. (2017). Інститут громадського контролю в Україні: проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: Матеріали наукового семінару III міжнародного студентського саміту (м. Дніпро, грудень 2017 року)* (с. 390-410). Дніпро: ДДУВС.
- Стецюк, П. (2022). Проблеми забезпечення незворотності європейського та євроатлантичного курсу України (конституційно-правові аспекти). *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: збірник тез доповідей учасників VIII Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 08 грудня 2022 року)* (с. 169-202). Львів: ЛьвДУВС.
- Український Центр Економічних і Політичних Досліджень імені Олександра Разумкова (2022). *Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона*, 1-2.
- Чабан, А. Ю. (2017). *Європейський вибір України*. (Навчально-методичний посібник).
- EUКраїна. (2020). *Association4you*. Відновлено з <https://association4u.in.ua/#>

REFERENCES

- Bourdieu, P. (2003). Practical sense. *Ukrainian center of spiritual culture*.
- Chaban, A. Yu. (2017). *European choice of Ukraine*. (Educational and methodical manual).
- Constitution of Ukraine*. (1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- EUКраїна. (2020). *Association4you*. Retrieved from <https://association4u.in.ua/#>
- Goncharenko, O. M., Bagaterenko, A. O., Bakal, K. V., Vynokurova, A. I., Galimuk, B. O., Heydarova, K. T., & Shirina, A. P. (2013). Problems and prospects of the European integration of Ukraine. *Scientific Bulletin of the National Aviation University*, 1(1), 101-113. Retrieved from <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/view/5915>
- Levin, K. (2000). *Field theory in the social sciences*. (translated by E. Surpina).
- Mykhaylyn, I. L. (2011). *Basics of journalism*. (Textbook).
- Nesterenko, K. O. (2019). Public legal discourse in the context of European integration and globalization. *Lex Portus*, 6(20), 55-57.
- Pashkovsky, V. (2018). General theoretical features of anti-corruption justice in Ukraine. *National Law Journal: Theory and Practice*, 75-78.
- Plotnikova, M. V. (2022). Administrative and financial law of Ukraine. *Theory and practice in today's conditions: collection of materials of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, November 2022)* (p. 175-180). Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine.
- Romanov, M. Yu., Burgai, K. R., & Savishchenko, A. V. (2017). Institute of public control in Ukraine: problems of theory and practice. *Actual problems of state-building, law-making and law enforcement: Materials of the scientific seminar of the III International Student Summit (Dnipro, December 2017)* (p. 390-410). Dnipro: DDUVS.
- Stetsyuk, P. (2022). Problems of ensuring the irreversibility of the European and Euro-Atlantic course of Ukraine (constitutional and legal aspects). *State-building and law-making in the context of European integration: collection of abstracts of reports of the participants of the VIII All-Ukrainian Round Table (Lviv, December 8, 2022)* (pp. 169-202). Lviv: LvDUVS.
- Ukrainian Center for Economic and Political Research named after Oleksandr Razumkov. (2022). Ukraine on the way to the EU: realities and prospects. *National security and defense*, 1-2.
- Wikipedia. (2023). Pierre Bourdieu. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%27%D1%94%D1%80_%D0%91%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8C%D1%94
- Yevtukh, V. (2011). Pierre Bourdieu. *Political encyclopedia*.

Information Technologies as a Means of Shaping Public Opinion (on the Example of the USA)

UDC: [004.94:32.019.5](73)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172371>**Matsiopa Khrystyna**Master, <https://orcid.org/0009-0000-9924-8441>, knikalaeva@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The **relevance** of this topic is due to the fact that today the problem of forming public opinion is important in the life of most countries, especially with the development of new information technologies. Public opinion is closely related to the processes taking place in society as a whole. Information technologies play a significant role in the process of its formation in our time, as they have significantly expanded the information space in recent decades and can therefore act as a lever of influence on public consciousness.

The main **goal** of the article is to reveal information technologies in the formation of public opinion based on the practical experience of the United States.

The study identified the possibilities of using information technologies as a means of shaping public opinion, their role and place in the context of the issues under consideration. The author also characterizes the place of IT in the political structure of modern society, the peculiarities of their manipulative nature, and the thematic and content content. In particular, the role of IT in the process of informing members of society, creating public awareness, and establishing communication between political leaders and ordinary citizens is established on the example of the United States.

The **conclusions** emphasize that the development of information technologies in the twenty-first century has contributed to a significant expansion of the range of tools for shaping public opinion, which has consolidated their status as a political mechanism for developing the latter. The main competition to traditional media has been created by the Internet, which in modern society acts as both a means of shaping public opinion and a resource for its expression. Social networks have become the most common means of influencing public opinion with the help of IT in the modern world. In particular, during election campaigns, social networks are actively used by politicians of many Western democratic countries, as illustrated by the experience of their use by US officials to actively engage the electorate and shape the latter's opinion.

Keywords: information technology, public opinion, cyberwarfare, democracy, Internet, social media, robots, fake news, manipulation.

Інформаційні технології як засіб формування громадської думки (на прикладі США)

Мацьопа Христина*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність даної теми обумовлена тим, що сьогодні проблема формування громадської думки є важливою у житті більшості країн світу, особливо з розвитком нових інформаційних технологій. Громадська думка тісно пов'язана з процесами, що відбуваються у соціумі в цілому. Суттєву роль в процесі її формування у наш час відіграють інформаційні технології, які в останні десятиліття значно розширили інформаційний простір, а тому можуть виступати у якості важеля впливу на суспільну свідомість.

Метою дослідження є розкриття інформаційних технологій у формуванні громадської думки на основі практичного досвіду США.

У результаті дослідження було визначено можливості використання інформаційних технологій як засобу формування громадської думки, їх роль та місце в контексті розглянутої проблематики. Охарактеризовано також місце ІТ у політичній структурі сучасного суспільства, особливості їх маніпулятивного характеру, тематично-змістове наповнення. Встановлено, зокрема, роль ІТ у процесі інформування членів суспільства, створенні суспільної свідомості, налагодженні комунікації між політичними лідерами та пересічними громадянами на прикладі США.

Було зроблено **висновки**, що розвиток інформаційних технологій у ХХІ столітті сприяв значному розширенню спектру інструментів формування громадської думки, що закріпило за ними статус політичного механізму вироблення останньої. Основну конкуренцію традиційним ЗМІ склав Інтернет, який у сучасному суспільстві виступає у якості як засобу формування громадської думки, так і ресурсу для її вираження. Найпоширенішим засобом впливу на громадську думку за допомогою ІТ у сучасному світі виявилися соціальні мережі. Зокрема, під час виборчих кампаній соціальними мережами активно користуються політики багатьох західних демократичних країн, що було проілюстровано на основі досвіду їхнього використання владними представниками США з метою активного залучення електорату та формування думки останнього.

Ключові слова: інформаційні технології, громадська думка, кібервійна, демократія, Інтернет, соціальні мережі, роботи, фейк-ньюз, маніпулювання

Вступ.

Інформація є невід'ємною складовою сучасного суспільства, темпи розвитку якого прискорюються та ведуть до збільшення інформаційних потреб людства. Процес інформатизації являє собою соціально-економічний та науково-технологічний процес широкого застосування інформаційних технологій у всіх галузях людської діяльності для кардинального покращення умов праці та підвищення рівня життя населення, значного збільшення ефективності всіх видів виробництва. Глобальна інформатизація економіки, політики, культури, оборони, науки, освіти та інших сфер людської діяльності формує інформаційне суспільство. Основним засобом оперування інформацією є інформаційні технології.

В інформаційному суспільстві інформація набула статусу базового ресурсу, а інформаційні технології стали базовими технологіями. ІТ виступають основним каналом інформаційного впливу, використовуючи ряд спеціальних прийомів та механізмів, формуючи не лише суспільні уявлення, а й політичну свідомість.

Сьогодні проблема формування громадської думки є важливою у житті більшості країн світу, особливо з розвитком нових інформаційних технологій. Громадська думка тісно пов'язана з процесами, що відбуваються у соціумі в цілому. Вона представляє собою сукупність домінуючих думок у межах суспільства, що виступає єдиним соціумом, та поєднує в собі політичні, культурні, ідеологічні та соціальні вподобання переважної більшості його членів. Суттєву роль в процесі її формування у наш час відіграють ЗМІ, соціальні комунікації та соціальні мережі. Інформаційні технології в останні десятиліття значно розширили інформаційний простір, а тому можуть виступати у якості важеля впливу на громадську думку. Тому актуальність даного дослідження обумовлена необхідністю аналізу формування громадської думки під впливом інформаційних технологій.

Метою дослідження є розкриття формування громадської думки під впливом використання інформаційних технологій на основі політичної практики США.

Основу методології дослідження становить компаративний метод, що уможливив аналізування загальної та спеціальної літератури, публіцистики і матеріалів періодичної преси, зіставлення даних фактичного матеріалу та різноманітних досліджень; а також з'ясування специфіки використання інформаційних технологій певними політичними суб'єктами з метою впливу на громадську думку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Політична комунікація з розвитком ІТ зазнала значних перетворень. Ці питання висвітлювались у роботах зарубіжних дослідників Г. Лассвелла (Lasswell, 1927), Р. Перлофа (Perloff, 2014), Л. Пауела та

Дж. Коуварта (Powell, & Cowart, 2018). Методологічні засади функціонування інформаційних технологій в суспільстві освітлювались З. Бжезинським (2000), Д. Беллом (Bell, 1967), Е. Тоффлером (2000). Вчені Й. Масуда (1983), Порат М. (Porat, 1977) здійснювали аналіз теоретичних аспектів розвитку інформаційних технологій.

Інформаційна політика держави також відіграє у сучасному суспільстві важливу роль, адже вона є модулятором взаємовідносин влади та соціуму. Питання, що стосуються цієї проблематики, розглядали у своїх роботах такі українські та зарубіжні дослідники, як І. Арістова (2000), К. Беляков (2004), Д. Мак-Квейл (2010) та інші.

Результати дослідження.

На сучасному етапі міжнародне співтовариство все більше уваги приділяє розвитку демократії та громадянського суспільства. Це зумовлює підвищення значимості громадської думки у політичній сфері та її впливу на політичні процеси. У демократичних державах на законодавчому рівні закріплено включення громадської думки в управлінський процес. Створено канали та механізми впливу громадської думки на органи державної влади. Це інститути прямої демократії (вибори та референдуми), інститути громадянського суспільства (політичні партії, рухи, організації, об'єднання тощо), засоби масової інформації, Інтернет, інститути опитувань громадської думки (Іванова, 2018).

Натомість інтереси різних політичних сил часто не збігаються, і тоді для досягнення своїх цілей вони прагнуть залучити на свій бік громадську думку, застосовуючи різноманітні засоби впливу на масову свідомість. Технології формування громадської думки представляють собою сукупність послідовних прийомів, способів і методів, спрямованих на вироблення у певної групи людей або суспільстві в цілому необхідних суб'єктам впливу поглядів, переконань і ставлення до тих чи інших фактів, подій, явищ, процесів дійсності (Дубов, Ожеван, & Гнатюк, 2020).

Інформаційні технології є однією з найактивніших складових сучасного життя, що швидко набирає обертів. Їх провідними характеристиками на рівні політичної системи окремих держав та міжнародних відносин є «прискорення» та «стиснення» часу. Завдяки цим якостям ІТ надають колосального впливу на державні системи, економіку, політику загалом. У науковій та публіцистичній лексиці сьогодення тісно закріпилися поняття: цифрова держава, цифрова економіка, цифрова дипломатія, цифрова культура, адже вони вплинули на філософію життя провідних світових країн. Процес глобальної зміни літери на цифру відобразився у зарубіжних державах наступним чином:

- у міжнародні відносини як в інструментальному, технічному плані, так і в появі нових методів дипломатії у світовій політиці;

• у внутрішній політиці держав, як один із інструментів формування громадської думки.

Сучасний світ зазнає трансформацій, зумовлених не лише технологічним розвитком, а й масштабними геополітичними змінами. Інформаційні та комунікаційні технології широко застосовуються політтехнологами для здійснення впливу на широку аудиторію у зарубіжних країнах. Такий вплив здійснюється у декількох напрямках:

- вплив на офіційні структури – дипломатів та політиків;

- вплив на громадські організації, бізнес;

- вплив на населення країн – вплив на масову свідомість через Інтернет, соціальні мережі, блоги тощо.

У світі склалася інформаційна асиметрія, пов'язана з рівнем розвитку економіки, політичних і соціальних процесів у різних країнах та регіонах. Останніми десятиліттями політологи відмічають, що розмежування сил у світовому впливі на міжнародній арені передбачає існування не багатопольного світу, а повернення до двопольного світу, коли США та Китай як провідні економіки прямували до отримання статусу та впливовості на міжнародній арені.

Повномасштабне російське вторгнення на територію України у 2022 році змінило багато чого у міжнародних відносинах. Зараз важко давати довготривалі прогнози, але можемо спостерігати, що США не втрачають своїх домінуючих позицій, одним із світових лідерів може стати Великобританія, ЄС також потребує зміни деяких векторів міжнародного розвитку, деякі країни Євразії та Африки знаходяться у сфері впливу Пекіну. Проте, основний вплив інформаційного протиборства у світі відбувається навколо Росії, яка минулого року виставила завзяті претензії на роль третьої сили у глобальній поляризації сил на міжнародній арені, намагаючись виступити альтернативним центром тяжіння на міжнародній шляхом ескалації збройного конфлікту в Україні та спробами поширити її у міжнародному просторі.

Внаслідок поширення інформаційних технологій в геополітичному просторі та одночасно подіями минулого року посилюються процеси кібервійн, що нашкодило більшості країн світу в пріоритетних напрямках свого розвитку сьогодні актуалізувати питання інформаційної безпеки та збереження національної ідентичності (Довгань, & Ткачук, 2018). Високий потенціал кібервійськ, а отже, здатність формувати інформаційний простір, мають Китай, Єгипет, Іран, Ізраїль, М'янма, Росія, Саудівська Аравія, Сирія, Об'єднані Арабські Емірати, Венесуела, В'єтнам та Сполучені Штати (Information technology, 2023). Сучасні проблеми створення, впровадження, використання цифрових технологій тісно пов'язані із національною безпекою держав. Інформаційні технології в цьому розумінні

уособлюють в собі інтелектуальні ресурси держави, насамперед людський капітал, що визначає конкурентоспроможність на глобальному рівні. Розвиток інформаційних технологій створює новий вимір міжнародної політики, що може не просто доповнити, а й замінити традиційні методи дипломатії та політики.

Досвід зарубіжних країн свідчить про ефективність використання інформаційних технологій не лише на міжнародній арені, а як один із засобів впливу на громадську думку всередині держави. У сучасному світі одним із головних важелів є Інтернет, який поступово витісняє такий інструмент формування суспільної думки, як традиційні ЗМІ. Якщо звернутися до статистичних даних, то нескладно зробити висновок про те, наскільки велика вага Інтернету як засобу комунікації у суспільстві. За даними щорічного звіту Global Digital 2021, на початок 2021 року Інтернетом користувалися 4,66 млрд. людей у всьому світі. Звіт Global Statshot від DataReportal показав, що на початок 2022 року це число перевищило 5 млрд. Тобто за рік майже на 7% збільшилась кількість населення планети, яке користується Інтернетом. Близько 63% всього населення перебуває онлайн. Приблизна кількість людей, що мають мобільні телефони, оцінюється у 5,32 млрд., що складає 67% населення планети (УНІАН, 2021).

В умовах ілюзії анонімності форуми та інші цифрові платформи стають ідеальним середовищем для маніпулювання свідомістю людей різних вікових категорій. Продуктивне використання мережі Інтернет стало можливим завдяки стрімкому поширенню у світі соціальних мереж та щоденному збільшенню кількості їх користувачів. Соціальні мережі як інструмент маніпуляції на міжнародній арені та загалом у політичній боротьбі мають колосальний вплив на політичні процеси у світі, наприклад, на вибори до різних органів державної влади.

Політологи всього світу визнають, що соціальні мережі виявилися ідеальним інструментом для формування громадської думки в різних країнах. Маніпулятивні дії в Інтернеті, що доступні скрізь завдяки застосуванню ІТ, включають все більше різноманітних засобів. Формат викладу інформації у соціальних мережах також часто носить маніпулятивний характер, адже великі інформаційні потоки та відсутність верифікації обмежують її критичне сприйняття. Крім того, широке поширення набувають фейкові новини, які завдяки сучасним інформаційним технологіям стають все більш переконливими. Можливість використання різноманітних електронних пристроїв для оперативної зйомки збільшує в Інтернеті кількість провокативних відеоматеріалів, що посилюють соціальну та політичну поляризацію. Вони блокують альтернативну інформацію і пропонують одні й

найбільш повторювані ідеї та переконання, які підтверджують чи радикалізують погляди на те, що відбувається. І раніше байдужі до проблеми люди стають зарядженими емоціями та негативною енергією і готові до демонстрацій та протестів. Конфлікти в онлайн-просторі легко переносяться в реальний світ і врегулювати складні протиріччя мирним шляхом стає дедалі важче. Зважаючи на приклади широкого використання соціальних мереж для маніпулювання суспільною думкою у конфліктах, очевидно, що використання цих майданчиків для досягнення різних політичних цілей схильне інтенсифікуватися.

Активне залучення до віртуального середовища глобальної багатомільйонної аудиторії робить інформаційні технології ефективним інструментом внутрішньої та зовнішньої політики, що особливо ілюстративно можна навести на прикладі застосування інформаційних технологій для формування громадської думки у США. Вони є однією з найбільш розвинених країн у сфері інформаційних технологій, тому їх застосування у політичній діяльності не є чимось незвичним для цієї держави.

На національному рівні в США інформаційні технології сприяють посиленню соціального контролю з боку держави, закріпленню та зміцненню позицій вже існуючих політичних або владних сил, які мають особисті інтереси в створенні певної інформації та розповсюдження її у суспільстві з метою створення певних настроїв та формування громадських думок. Застосування ІТ для формування громадської думки в США наочно продемонстрували дві останні кампанії з виборів президентів у 2016 та 2020 роках. Розвиток та розповсюдження соціальних мереж також вплинуло на ступінь застосування інформаційних технологій у політичному середовищі.

Найяскравішим прикладом формування громадської думки за допомогою ІТ було використання Дональдом Трампом соціальної мережі Twitter під час виборчої кампанії, а також у багатьох випадках у подальшому. Автоматичні програми, так звані роботи-боти у політичному житті США є вагомим та іноді недооцінюваною складовою. Боти в США генерують близько 50 відсотків всього Інтернет-трафіку (Information Technology, 2006).

На думку Діраджа Мерті, фахівця із соціальних мереж університету Лондона, на профілі кандидатів у президенти, окрім живих людей, була підписана значна кількість фейкових аккаунтів, яких можна віднести до категорії ботів або цілих бот-мереж. Саме такі ІТ технології сприяли формуванню громадської думки, тому важливою була кількість реальних людей з тих, хто підписаний на облікові записи Клінтон і Трампа в соціальних мережах (Key facts, 2022). За допомогою таких профілів в Інтернеті розповсюджувалась інформація, що була

вигідною тому чи іншому кандидату в президенти, цілі команди фахівців ІТ працювали на забезпечення життєдіяльності таких ресурсів.

З іншого боку, в США функціонують сервіси для аналізу діяльності справжніх та фейкових осіб користувачів соцмереж, наприклад, TwitterAudit та BotOrNot. З їх допомогою незалежні дослідники намагалися визначити, яка частина з дев'яти мільйонів передплатників аккаунту Трампа і семи мільйонів – Клінтон є реальними людьми, а яку складають штучно зроблені аккаунти. Останні також необхідно було поділити на групи, до одної з яких належать порожні профілі, які просто не використовуються, до іншої – комп'ютерні розробки для маніпулювання думкою електорального поля.

З іншого боку, в США функціонують сервіси для аналізу діяльності справжніх та фейкових осіб користувачів соцмереж, наприклад, TwitterAudit та BotOrNot. З їх допомогою незалежні дослідники намагалися визначити, яка частина з дев'яти мільйонів передплатників аккаунту Трампа і семи мільйонів – Клінтон є реальними людьми, а яку складають штучно зроблені аккаунти. Останні також необхідно було поділити на групи, до одної з яких належать порожні профілі, які просто не використовуються, до іншої – комп'ютерні розробки для маніпулювання думкою електорального поля.

Журналіст Ендрю Макгілл створив на цю тему матеріал для видання The Atlantic – одного з найстаріших та найбільш респектабельних журналів США, що виходить близько десяти разів на рік. Автор статті стверджує, що не менше 75 відсотків передплатників кожного з кандидатів створюють живі люди і лише менше 4 відсотків з них відрізняються «поведінкою, характерною для ботів» (Key facts, 2022). Це число може здаватися незначним на перший погляд, але при підрахунках серед великої кількості передплатників у Клінтон і Трампа 4 відсотки складають близько 200 000 імовірних ботів. Всі вони могли мати суттєвий вплив на передвиборчі думки та настрої електорату кожного з кандидатів.

В той же час, боти під час передвиборчої кампанії Трампа використовувались для нівелювання критичних висловлювань інших публічних осіб. Професор Оксфордського університету Філіп Ховард вважає, що така функція також важлива для ботів, створених для досягнення політичних цілей. Якщо інформацію неможливо видалити з соцмережі, то робиться так зване «засмічення» дискусій, яке переведе розмову в інше русло та не дасть реальним користувачам розвивати ту чи іншу тему (The economics, 2021).

З приходом Трампа до влади виникло поняття «твіттер-дипломатії», або, іншими словами, відсутність дипломатії у її класичному розумінні. Дане поняття набуло негативної конотації та асоціюється з відсутністю серйозного підходу до вирішення

політичних проблем (World's leading information, 2023). Більшість дослідників вважає, що твітер-дипломатія ніколи не стане заміною традиційної дипломатії, може бути обмежена у використанні лише як додатковий інструмент.

Серед американських президентів були інші, хто використовував інструментарій інформаційних технологій для того, щоб донести свої думки та ідеї до виборців, а також сформувати вигідну громадську думку. Такими засобами користувалися Рузвельт і Кеннеді, але вони використовували ЗМІ, контрольовані іншими людьми. Попередник Трампа Барак Обама на початку своєї виборчої кампанії був активним користувачем соціальної мережі Viber, але відмовився від такого способу транслювати власні думки та бачення політичної ситуації в країні. Відмінною рисою Трампа у спробах формування громадської думки та маніпулювання населенням країни була суттєва відмінність у тому, що він спирався не на традиційні ЗМІ, а використовував новітні інформаційні технології.

За весь час президентства для Трампа Twitter став одним з основних інструментів підтримки його політики. У використанні Дональдом Трампом соціальної мережі Twitter в якості офіційного джерела та засобу політтехнологій можна вбачити не лише спробу формування громадської думки за допомогою ІТ, а й маніпулювання нею. Дана соцмережа стала основним засобом для подання своєї позиції з найважливіших політичних, економічних та соціальних питань, інформування аудиторії, дискурсивного майданчику для полеміки зі своїми опонентами та вираження своїх почуттів та емоцій, механізмом самопрезентації та конструювання дійсності, а також її спотворення через своє бачення.

Після того, як у 2020 році на виборах отримав перемогу Джо Байден, ще до його інаугурації Дональд Трамп намагався сформувати у суспільстві думку, що вибори відбулися всупереч законодавству, з порушеннями, тому їх результати не можна вважати дійсними, а Байден не є дійсним Президентом США. У січні 2021 року соціальна мережа Twitter заблокувала обліковий запис президента США Дональда Трампа через ризик підбурювання до насильства, як це було офіційно пояснено (Trump Looks, 2023). Twitter заблокував обліковий запис @realDonaldTrump назавжди, тому що політики зобов'язані дотримуватися правил соцмережі, а не перетворювати їх на засоби для маніпулювання громадською думкою.

У використанні інформаційних технологій для формування суспільної думки в США є ще один цікавий аспект. Громадська думка як елемент інформаційних процесів перетворюється на істотний

постійний чинник діяльності держави. Не лише політики, а й громадяни є її носіями, активна участь їх стимулює розробку та прийняття політичних рішень. Цифрові засоби зв'язку виконують роль посередника між суб'єктами публічної влади та громадською думкою: участі влади та інших політичних сил у формуванні такої думки та зворотним зв'язком з боку громадян.

Висновки.

Інформаційні технології є однією з найактивніших складових сучасного життя, що швидко набирає оберти. Традиційно важливу роль у процесі формування громадської думки десятиліттями відіграють засоби масової інформації, але з розвитком інформаційних технологій спектр засобів значно розширився. Сьогодні основним конкурентом традиційних ЗМІ став Інтернет, який в даний час є не тільки каналом вираження суспільної думки, а й важливим інструментом її формування. За допомогою комп'ютерної мережі громадяни демократичних країн отримують можливість безпосередньої участі у політиці. У цілому мережеву систему сьогодні можна визначити поряд із традиційними ЗМІ як посередницьку ланку між політикою та громадянським суспільством.

У сучасному світі все більшого розповсюдження та розвитку набувають соціальні мережі – Інтернет-платформи для спілкування, обміну інформацією та контентом, інших соціальних взаємодій між їх користувачами. Водночас за допомогою алгоритмів у соціальних мережах може розповсюджуватись інформація, що вводять в оману користувачів, швидко поширюючись та охоплюючи велику аудиторію. Завдяки високому рівню розвитку ІТ цей процес може відбуватися автоматично за допомогою так званих ботів в мережі Інтернет.

Не менш важливим аспектом у використанні інформаційних технологій як посередницького засобу між громадськістю та владою демократичними країнами, що було продемонстровано на практичному досвіді США, зокрема, є те, що завдяки соцмережам громадяни долучаються до політики та вступають у зв'язок з владою. Але ІТ не обмежується цією роллю, адже вони можуть сприяти мобілізації громадської думки на користь того чи іншого політика чи організації тиску на певні верстви населення. Сьогодні інформаційні технології активно втручаються у політичне життя, сприяючи формуванню громадської думки, але і змушуючи владу країн не забувати про демократичні норми. Сучасний стан розвитку соцмереж потребує контролю за їх діяльністю з боку суспільства. Вплив їх у різних державах неоднозначний, тому що вони, у першу чергу, є продуктом суспільного життя з його особливостями, складнощами та протиріччями.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арістова, І. В. (2000). *Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти*. Харків: Ун-т внутрішніх справ.
- Беляков, К. І. (2004). Організаційно-правові проблеми формування державної інформаційної політики України. *Право України*, 10, 16-19.
- Бжезінський, З. (2000). *Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи*. (Переклад з англ. Олена Фешовець). Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Довгань, О., & Ткачук, Т. (2018). Система інформаційної безпеки України: онтологічні виміри. *Інформація і право*, 1(24), 89-103.
- Дубов, Д., Ожеван, О., & Гнатюк, С. (2020). *Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
- Іванова, О. (2018). Управління громадською думкою в умовах інформаційного суспільства: стратегічний підхід. *Діалог: медіастудії*, 24, 6-40.
- Мак-Квейл, Д. (2010). *Теорія масової комунікації*. (перекл. з англ. О. Вольна, Г. Сташків). Львів: Літопис.
- Масуда, Ї. (1983). *Информационное общество как постиндустриальное общество*. М.: АСТ.
- Тоффлер, Е. (2000). *Третья Хвиля*. (Переклад з англ. А. Євса). К.: Вид. дім «Всесвіт».
- Unian. (2021). Відновлено з <https://www.unian.ua>
- Bell, D. (1967). Notes on the Post-Industrial Society. *The Public Interest*, 7, 102-118.
- Information technology and politics*. (2023). Відновлено з <https://www.tandfonline.com>.
- Information Technology for the 21st Century*. (2006). Відновлено з <https://www.researchgate.net>
- Key facts about Truth Social*. (2022). Відновлено з <https://www.pewresearch.org>.
- Lasswell, H. D. (1927). The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review*, 21(3), 627-631.
- Perloff, R. M. (2014). *The Dynamics of Political Communication: Media and Politics in a Digital Age*. New York: Routledge.
- Porat, M. U. (1977). *The Information Economy*. Washington, DC: Department of Commerce, Office of Telecommunications.
- Powell, L., & Cowart, J. (2018). *Political Campaign Communication: Inside and Out*. 2nd edition. London and New York: Routledge.
- The economics of IT and digitization eight questions for research*. (2021). Відновлено з <https://blog.mikezhang.com>
- Trump Looks to Ditch His Own Social Media Site*. (2023). Відновлено з <https://www.rollingstone.com>
- World's leading information technology research and advisory company*. (2023). Відновлено з <https://www.gartner.com>

REFERENCES

- Aristova, I. V. (2000). *State information policy: organizational and legal aspects*. Kharkiv: University of Internal Affairs.
- Bell, D. (1967). Notes on the Post-Industrial Society. *The Public Interest*, 7, 102-118.
- Belyakov, K. I. (2004). Organizational and legal problems of the formation of the state information policy of Ukraine. *Law of Ukraine*, 10, 16-19.
- Brzezinsky, Z. (2000). *A large chessboard. American primacy and its strategic imperatives*. (Translated from English by Olena Feshovets). Ivano-Frankivsk: Lileya-NV.
- Dovgan, O., & Tkachuk, T. (2018). Information security system of Ukraine: ontological dimensions. *Information and Law*, 1(24), 89-103.
- Dubov, D., Ozhevan, O., & Hnatiuk, S. (2020). *Information society in Ukraine: global challenges and national opportunities*. Kyiv: National Institute of Strategic Studies.
- Information technology and politics*. (2023). Retrieved from <https://www.tandfonline.com>.
- Information Technology for the 21st Century*. (2006). Retrieved from <https://www.researchgate.net>
- Ivanova, O. (2018). Management of public opinion in the information society: a strategic approach. *Dialogue: media studios*, 24, 6-40.
- Key facts about Truth Social*. (2022). Retrieved from <https://www.pewresearch.org>.
- Lasswell, H. D. (1927). The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review*, 21(3), 627-631.
- Masuda, Yo. (1983). *Information society as a post-industrial society*. M.: AST.
- McQuail, D. (2010). *Theory of mass communication*. (translated from English by O. Vozna, H. Stashkiv). Lviv: Chronicle.
- Perloff, R. M. (2014). *The Dynamics of Political Communication: Media and Politics in a Digital Age*. New York: Routledge.
- Porat, M. U. (1977). *The Information Economy*. Washington, DC: Department of Commerce, Office of Telecommunications.
- Powell, L., & Cowart, J. (2018). *Political Campaign Communication: Inside and Out*. 2nd edition. London and New York: Routledge.
- The economics of IT and digitization eight questions for research*. (2021). Retrieved from <https://blog.mikezhang.com>
- Toffler, E. (2000). *The Third Wave*. (Translated from English by A. Yevs). K.: Ed. house "Universe".
- Trump Looks to Ditch His Own Social Media Site*. (2023). Retrieved from <https://www.rollingstone.com>
- Unian. (2021). Retrieved from <https://www.unian.ua>
- World's leading information technology research and advisory company. (2023). Retrieved from <https://www.gartner.com>

EU Common Migration Policy Mechanism: Evolution and Components

UDC: 327:314.15(4-672ЄС)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172372>**Kostenko Viana**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-6835-4510>, kostenkoviana12@gmail.com*National University "Odesa Law Academy" (Odesa, Ukraine)*

Abstract

The goal is to investigate the mechanism of the common migration policy of the EU and determine its components.

Actuality. The emergence and development of EU migration policy is due to integration processes in the region and factors of globalization, which gradually expands borders and integrates the world into a single whole. Only a comprehensive mechanism of common migration policy is able to contribute to the integration of migrants and to reduce the negative consequences of significant flows of migrants.

The results. The formation and modern structure of the EU migration policy implementation mechanism are studied, the main approaches used by the EU member states and the union itself are determined. The factors affecting the development of migration policy have been clarified. It was determined that the migration policy of the EU developed under the influence of various factors, the main of which were the economic crisis, political and demographic instability, and the expansion of Europe.

Conclusions. It is substantiated that the EU migration policy mechanism includes four components: institutions, political and legal acts, information provision, as well as an economic and organizational component.

Based on the analysis of political and legal acts, the evolution of the institutional and informational components of the migration policy mechanism is determined. It has been established that the Visa Information System, which was introduced in 2008 and the European Travel Authorization and Information System (ETIAS), which is to start operating from 2024, has been created, which is important for EU migration policy. It is substantiated that only the coordinated work of all elements of the migration policy mechanism will allow the EU to respond in time to challenges and establish the effective implementation of such policy, especially in the conditions of the migration split in 2023.

Keywords: migration, migration policy, common EU migration policy, immigration policy, mechanism of migration policy, migrants, refugees

Механізм спільної міграційної політики ЄС: еволюція та складові

Костенко Віана*Національний університет «Одеська юридична академія» (Одеса, Україна)*

Анотація

Мета – дослідити механізм спільної міграційної політики ЄС та визначити його складові.

Актуальність. Виникнення та розвиток міграційної політики ЄС обумовлені інтеграційними процесами в регіоні та факторами глобалізації, яка поступово розширює кордони, інтегрує світ в єдине ціле. Лише комплексний механізм спільної міграційної політики здатний сприяти інтеграції мігрантів та нівелюванню негативних наслідків значних потоків мігрантів.

Результати. Досліджено становлення та сучасну структуру механізму реалізації міграційної політики ЄС, визначені основні підходи, що застосовуються країнами-членами ЄС та самим союзом. З'ясовано чинники, що впливають на розвиток міграційної політики. Визначено, що міграційна політика ЄС розвивалась під впливом різних факторів головними з яких були економічна криза, політична та демографічна нестабільність, розширення Європи.

Висновки. Обґрунтовано, що механізм міграційної політики ЄС включає чотири складові: інститути, політико-правові акти, інформаційне забезпечення, а також економіко-організаційну складову.

На основі аналізу політико-правових актів визначено еволюцію інституційної та інформаційної складових механізму міграційної політики. Встановлено, що була створена важлива для міграційної політики ЄС Візова інформаційна система, запроваджена у 2008 році та Європейська система авторизації і інформації про подорожі (ETIAS), яка має почати працювати з 2024 року. Обґрунтовано, що тільки злагоджена робота всіх елементів механізму міграційної політики дозволить ЄС вчасно реагувати та виклики та налагодити ефективну реалізацію такої політики, особливо в умовах міграційного розколу 2023 року.

Ключові слова: міграція, міграційна політика, спільна міграційна політика ЄС, імміграційна політика, механізм міграційної політики, мігранти, біженці

Вступ.

Виникнення та розвиток міграційної політики Європейського Союзу обумовлені інтеграційними процесами в регіоні та факторами глобалізації, яка поступово розширює кордони, інтегрує світ в єдине ціле. Інформаційно-комунікаційні технології дозволяють потенційним мігрантам отримати відомості про можливості та перспективи імміграції до економічно розвинених європейських країн.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Серед вітчизняних дослідників до проблем міграційної політики звертались О. Баранецька (2020), С. Єрохін та Ю. Неговська (2022), Д. Красівський (2020), які розглядали безпековий аспект міграційної політики; В. Нікіфоренко та А. Нгуєн (2021) – аналізували міжнародне співробітництво в управлінні міграцією. Аналізу міграційної політики ЄС та її проблем присвятили роботи М. Відякіна (2009), Д. Дворніченко (2015), С. Желіховський (2023), О. Малиновська (2014; 2022), М. Саракуца й О. Пілюк (2020), С. Толстов і М. Овrameць (2015), О. Оснач (2021), В. Філіппова, І. Лопушинський та Р. Плющ (2022) та інші.

До аналізу міграційної політики та вдосконалення механізмів регулювання міграційних потоків звертались зарубіжні автори, зокрема Дж. Девідс (Davies, 2020), Х. Елліатт (Ellyatt, 2020), Х. Генч, Н. Ширин (Genc, & Şirin, 2019), М. Савіно, Ф. Гатта (Savino, & Gatta, 2022), К. Теохарідес (Theoharides, 2020) тощо.

Проте комплексний аналіз складових механізму спільної міграційної політики досі не був проведений, що обумовлює актуальність теми дослідження.

Мета даної статті – дослідити механізм спільної міграційної політики ЄС та визначити його складові.

Результати дослідження.

Міграційні процеси на європейському континенті мають давню історію. Варто зазначити, що саме європейські країни перші почали вести облік мігрантів ще у XIX столітті. Причому якщо у другій половині XIX – в першій третині XX століття для Європи характерною була еміграція європейців до країн Північної Америки (близько 43 млн. європейців емігрували за кордон, причому 75 % з них – до США (Ровенчак, 2006, с. 290), то з середини XX століття ситуація кардинально змінилась і країни ЄС стали привабливим регіоном для імміграції. Такому міграційному переходу сприяв ряд чинників, які характерні і для сучасного етапу. По-перше, це зовнішній міграційний тиск, обумовлений привабливістю перспектив для іммігрантів у країнах ЄС. По-друге, це внутрішні фактори – демографічна криза, що полягає у старінні націй країн Західної Європи (яка призводить до збільшення навантаження на пенсійну систему), а також потреба в висококваліфікованій робочій силі в певних галузях, зокрема фахівців ІТ-сфери та інженерів тощо.

Як показує світова статистика трудові мігранти отримують соціальні гарантії та залишаються працювати в Європі на тривалий термін. Тому єдиним вирішенням демографічної ситуації та підтримання економіки в ЄС на рубежі XX – XXI століть стала імміграція.

За даними Євростату, на початок 2022 року в ЄС проживало частка іммігрантів, які народилися поза межами Союзу, складає 8,5% усіх жителів ЄС (38,0 мільйонів людей). Загальна ж частка мігрантів в ЄС (з урахуванням внутрішніх мігрантів) складе 12,4 % населення (Statistics on migration to Europe, 2022).

У 2022 році іммігранти, за статистикою Євростату, були надмірно представлені в таких секторах економіки, як функціонування закладів розміщення та харчування – 11,3 % в порівнянні з 4,2 % серед громадян ЄС; адміністративно-допоміжній діяльності – 7,6 % (поряд з 3,9 % серед громадян союзу), домашній роботі – 5,9 % іммігрантів (проти 0,7 % громадян ЄС), будівництво – 9,1 % (тоді, коли серед громадян ЄС – 6,6 %) (Statistics on migration to Europe, 2022).

Міграційні процеси в Європейському Союзі еволюціонували з плином часу. До розширення ЄС у 2000-х роках кількість іммігрантів була незначною, це переважно робочі, які переміщувались з півдня на захід Європи.

Розширення ЄС стало каталізатором для сплеску імміграційних потоків зі сходу на захід континенту. Це також були робочі мігранти, що прагнули переїхати до країн Швеції, Великобританії, Ірландії, Італії та Іспанії, які не встановлювали жорстких обмежень на працевлаштування.

О. Малиновська зазначає, що «міграція стала могутнім чинником європейської інтеграції. Опитування показують, що 10 % європейців працездатного віку в якийсь період свого життя працювали в інших, крім власної, країнах Європи» (Малиновська, 2014, с. 7). Дослідниця зазначає, що європейська ідентичність мігрантів виражена більш яскраво, ніж у осіб, що не змінювали місце проживання (Малиновська, 2014, с. 7). На нашу думку, такий факт можна розглядати як позитивний чинник для збереження політичної стабільності союзу на тлі фактору політичної свідомості на основі єдиної (європейської) ідентичності.

Позитивним фактором міграції для ЄС є залучення кваліфікованих спеціалістів та заповнення ринку праці. Але приєднання до ЄС Болгарії та Румунії, які мали рівень нижчий добробуту в порівнянні з європейським, призвів до масштабних переміщень не професійних мігрантів цих країн, які потребують соціальної допомоги, чим обтяжують системи соціального захисту країн перебування. Також такий факт створює проблему в адаптації мігрантів та сприйнятті їх місцевим населенням.

На думку М. Відякіної, «трансформаційні процеси міграційної політики країн Західної Європи

зумовлюються зростанням масштабів міграційних переміщень (у зв'язку з геоекономічними та геополітичними перетвореннями на континенті); збільшенням частки іноземних громадян у населенні приймаючих країн (частково через колоніальне минуле окремих країн західної Європи, та повосенню політику масового залучення працівників-мігрантів); переорієнтацією географічних векторів європейської міграції з півдня на північ Європи (у повосенний період) у напрямку зі сходу на захід (з 1973 р.); диверсифікацією мотивів та, як наслідок, появою нових форм імміграції» (Відякіна, 2009).

Міграційна політика реалізується за допомогою комплексного механізму, до структури якого слід віднести політико-правову базу, систему виконавчих органів, інформаційне забезпечення та економічно-організаційну складову (міграційні програми, міграційні фільтри, канали натуралізації тощо) (Відякіна, 2009).

За статистичними даними станом на 2021 рік до ЄС іммігрувало 2,26 млн осіб, в той час, як емігрувало – 1,12 млн осіб, тобто загальна чиста імміграція до ЄС склала 1,14 млн осіб (Statistics on migration to Europe, 2022). Отже, ключовою складовою міграційної політики є саме імміграційна політика, яка включає дві складові: політику імміграційного контролю (зовнішня сфера – регулювання імміграційних потоків) та пост-імміграційну політику (внутрішня сфера – управління етнічними відносинами, соціокультурна інтеграція мігрантів, натуралізація, надання притулку біженцям).

Більшість країн ЄС при здійсненні імміграційної політики використовують селективний (полягає в зменшенні кількості іммігрантів за рахунок вимог щодо кваліфікації, освіти, віку, на основі квотування, прямих і непрямих заборон на в'їзд, а також тимчасових або інших обмежень) та системний підхід (полягає в здійсненні імміграційного контролю та прийомі мігрантів, їх адаптації, в здійсненні заходів щодо зменшення кількості нелегалів). Здійснення міграційної політики залежить від економічних та політичних інтересів країн які приймають та постачають трудові ресурси. До того, міграційна політика ЄС спрямована на дотримання прав мігрантів щодо вільного пересування та документального оформлення такого переміщення. Стимулювання рееміграції в ЄС здійснюються з допомогою таких інструментів, як оплата матеріальної компенсації мігрантам, які виїжджають, професійна підготовка іммігрантів, створення нових робочих місць, надання економічної допомоги країнам масової еміграції.

Крім двох вищевказаних підходів, з урахуванням досвіду країни призначення почали в своїй міграційній політиці використовувати комбінований (або комплексний) підхід, який передбачає поєднання прикордонного контролю, суворих мір покарання та широких можливостей та прав в разі використання мігрантом законних форм для імміграції.

Розглянемо більш детально складові механізму реалізації міграційної політики ЄС.

Інституційна складова представлена діяльністю провідних інститутів в галузі регулювання міграції. До них належать: Міжнародна організація з питань міграції; Європейська Рада, Європейський Комітет; міністерська Рада ЄС з юстиції та внутрішніх справ, а також агенції по безпеці (Європол, Євроюст, Frontex, Євродак) та інші.

Одним з ключових інститутів є Міжнародна організація з міграції (далі – МОМ), що функціонує в структурі ООН, статутними цілями якої є «організоване пересування мігрантів та біженців, переміщених осіб та інших осіб, які потребують міжнародних міграційних послуг; забезпечення міграційних послуг, таких як набір, відбір, підготовка до міграції, мовна підготовка, координаційна діяльність, медичне обстеження, розміщення, заходи, що сприяють прийому та інтеграції, консультативні послуги з питань міграції та інша допомога тощо» (Strategic Vision, 2020). МОМ реалізує і пропагує ідеї гуманної і впорядкованої міграції, захищає права і здоров'я мігрантів (включно з біженцями та внутрішньо переміщеними особами), надає їм гуманітарну допомогу, координує міжнародне співробітництво у цій сфері, надає послуги урядам і міжнародним організаціям, організує дослідження проблематики міграції, сприяє розвитку міграційного права, експертному обговоренню міграційної політики.

Міністерська Рада ЄС з юстиції та внутрішніх справ стала (далі – Рада ЮВС) також важливим рушієм до формування міграційної політики ЄС, яка бере активну участь у координації діяльності з контролю імміграції. До того ж, ухвалення законодавчих актів відбувається спільно з Європейським парламентом на основі пропозицій, висунутих Європейською Комісією. До повноважень Ради з 1999 р. належать контроль за зовнішніми кордонами, надання притулку, імміграція та профілактика й боротьба зі злочинністю; на її засіданнях проходить постійне обговорення різних аспектів спільної міграційної політики (Justice and home affairs).

Ключовими структурами у Європарламенті, що займаються проблемами міграції, є Постійний комітет з громадських свобод, юстиції та внутрішніх справ (відомий як комітет «LIBE»), Постійний Комітет із зайнятості та соціальних питань, а також Комітет регіонів, у складі якого діє комісія у справах громадянства, управління, інституційних питань і зовнішніх зв'язків (комісія «CIVEX»). Вони зосереджують увагу переважно на інтеграційних аспектах міграційної політики. Їх головна місія – обговорення та ініціювання запропонованих Європейською Комісією пропозицій та винесенні їх на пленарні засідання Асамблеї Європарламенту (List of Committees, 2023).

Крім цього, важливою стала європейська комісія з сфери контролю міграцій, створеної в 2001 році. Її головне завдання – корекція міграційного законодавства та підготовка пропозицій щодо змісту європейських директив і розвитку співробітництва між країнами-членами та керівними структурами ЄС. Комісія проводить консультації зі створеними групами та комітетами по питанням міграції, посадовими особами, експертами в цій сфері, партнерами, суб'єктами громадянського суспільства (COM(2001)387 final, 2001).

Європейське агентство з надання притулку, створене у 2021 році в умовах міграційної кризи, спровокованої О. Лукашенком (коли через територію Білорусії до ЄС спрямовувався потік мігрантів з Іраку, Сирії, Ємену) на базі Європейського офісу з підтримки шукачів притулку (EASO), стало одним із ключових інститутів, який відповідає за формування спільної європейської політики щодо мігрантів. На думку А. Хойса, міністра внутрішніх справ Словенії, «створення повноцінного агентства з надання притулку є важливим кроком у розбудові спільної європейської політики з цього питання. Це агентство зможе надавати швидку, відчутну підтримку державам-членам там, де це необхідно. Воно також сприятиме нашій співпраці з третіми країнами, конкретно показуючи силу спільних дій» (Водяний, 2021).

Серед безпекових інституцій варто згадати про Європейське агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах країн-членів ЄС (Frontex), яке проводить моніторинг та аналізує ситуацію на кордоні, визначає необхідність проведення спільних операцій та технічні засоби їх здійснення. Аналітичні доповіді агентства враховуються при розробці актів Єврокомісії, Ради та Парламенту (Саракуца, & Пілюк, 2020, с. 40–41).

Політико-правова база міграційної політики ЄС представлена значною кількістю документів, які можна об'єднати в декілька груп в залежності від спрямування регулятивного впливу.

Першу групу складають акти, спрямовані на боротьбу з нелегальною міграцією – Директива про зобов'язання перевізників повідомляти дані пасажирів 2004 року (визначає санкції для перевізників та осіб, які використовують робочу силу нелегалів) (Директива Ради 2004/82/ЄС, 2004); Директива щодо спільних стандартів та процедур повернення нелегальних мігрантів 2010 року (сприяє добровільному поверненню нелегальних мігрантів, визначає мінімальні стандарти поведінки з ними, закріплює право оскаржити рішення про депортацію, право на правову допомогу, доступ до медичної допомоги і навчання дітей, заборону примусової репатріації в разі існування небезпеки переслідувань мігрантів на їх батьківщині) (Directive 2008/115/EC, 2008); Стратегія відповіді ЄС на міграційний тиск (EU

Action on Migratory Pressures – A Strategic Response - визначає стратегічні пріоритети діяльності ЄС в сфері міграції, зокрема: вдосконалення управління зовнішніми кордонами та запобігання нелегальній міграції; співпраця з країнами походження та транзиту; превенція зловживанням можливостями каналами легальної міграції; дотримання права на свободу пересування; вдосконалення регулювання міграційних переміщень) (EU Action on Migratory Pressure, 2012); Гаазька та Стокгольмська програми; Європейський пакт про імміграцію та притулок 2008 року (European Pact on Immigration and Asylum – політичний акт, що закріплює домовленості країн щодо координації зусиль в регулюванні міграційними потоками задля отримання економічної користі як раїнами, так і іммігрантами, визначає п'ять напрямів співпраці: запобігання нелегальній міграції та повернення нелегалів до країни походження; організація легальної імміграції згідно потребам та можливостям окремих країн та забезпечення інтеграції мігрантів; посилення ефективності прикордонного контролю; формування європейської системи притулку; посилення співпраці з країнами походження для забезпечення синергії міграції та розвитку (Council of the European Union, European Pact on Immigration and Asylum, 2008). Відповідно до Пакту було запущено CEAS – Загальноєвропейську систему притулку, виділено додаткове фінансування на діяльність Frontex та розпочате створення допоміжної організації Eurosur, мета якої – стеження за кордоном), який згодом змінив Пакт щодо міграції та притулку 2020 року; Шенгенські домовленості (згодом Шенгенське законодавство ЄС); Регламент про Європейську прикордонну та берегову охорону тощо.

Одним з вагомих рушіїв формування міграційної політики ЄС стала Шенгенська угода, що набула чинності у 1995 році та мала на меті створення спільного ринку і визнання чотирьох свобод: переміщення послуг, товарів, капіталів та людей. Угодою передбачалося створення спеціальної зони з абсолютним скасуванням постійного паспортного контролю і єдиної візової політики для власників паспортів стандартного зразка.

Першим програмним документом ЄС у сфері міграційної політики став п'ятирічний план «У напрямку союзу свободи, безпеки і справедливості: наріжні камені Тампере» 1999 року. Головні розділи цього плану були присвячені співпраці з країнами походження мігрантів, створенню спільної європейської системи притулку, справедливому ставленню до громадян третіх країн і менеджменту міграційних потоків (Tampere European Council, 1999).

Гаазька програма, прийнята у 2005 році, стала першою програмою в реалізації міграційного законодавства. Програма була спрямована на

вирішення проблем міграції та фінансових інструментів реалізації її завдань. Вона наголошувала на важливості розвитку легальної міграції для закриття попиту на робочу силу за рахунок мігрантів (Яценко, 2010). Того ж року затверджено Політичний план щодо легальної імміграції (COM(2005) 669 final, 2005), який було встановлено використання наявного трудового потенціалу міграції в Європі шляхом інтеграції іноземців та залучення нових іноземних працівників.

Стокгольмська програма, прийнята Європейською Радою у 2009 році, стала продовженням Гаазької. Вона об'єднала традиційний (направлений на питання внутрішньої безпеки країн-членів та надання переваги обмежувально-репресивним заходам) та ліберальний підходи (визначав проблематику інтеграції і дотримання прав людини). Єврокомісією було прийнято Комунікацію з плану дій щодо імплементації Стокгольмської програми, яка містила заходи з подолання расизму та ксенофобії, забезпечення прав громадян, включаючи повагу до культурного розмаїття, захисту найуразливіших верств населення, забезпечення права вільного пересування, укріплення взаємної довіри тощо (COM(2010) 171 final, 2010).

Якісно новий етап в розвитку міграційної політики ЄС пов'язаний з прийняттям Пакту щодо міграції та притулку 2020 року (Pact on Migration and Asylum), який передбачає комплексне управління зовнішніми кордонами ЄС, швидку та ефективну систему прийому біженців, перерозподіл відповідальності між країнами-членами ЄС, співпрацю з країнами походження, досягнення повної сумісності інформаційних систем; посилення боротьби з нелегальною міграцією, в т.ч. за допомогою створення економічних можливостей (COM(2001)387 final, 2001). Одним з напрямів міграційної політики ЄС, згідно Пакту, є розвиток законних шляхів до Європи та «залучення навичок та талантів до ЄС» в рамках Talent Partnerships та залучення висококваліфікованих кадрів. Крім того, Пакт передбачає елементи кризового менеджменту у випадку появи нових міграційних криз, подібних кризі 2015 року.

Варто зазначити, що сформований механізм міграційної політики ЄС, особливо в контексті Пакту щодо міграції та притулку 2020 року досить ефективно допомагає реагувати на кризи, в тому числі на значний потік українських біженців в результаті агресії РФ. Так, за даними Управління верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) станом на січень 2023 року тимчасовий захист у країнах Європи отримали близько 4,9 млн українських біженців, що складає 1% від населення країн ЄС. Найбільшу кількість українських біженців прийняли Польща (близько 1,5 млн. осіб), Німеччина (1 млн. осіб) та Чехія (майже 0,5 млн. осіб) (Вінокуров, 2023).

Друга група включає акти, що регулюють статус біженців та надання притулку – Директива 2005/85/ЄР 2005 року про мінімальні стандарти здійснення процедур в державах-членах для надання та позбавлення статусу біженця, Директива 2003/9/ЄР 2003 року про встановлення мінімальних стандартів прийняття шукачів притулку, Директива про тимчасовий захист 2001 року (застосовується коли є ризик того, що стандартна система надання притулку не впорається з великою хвилею міграції; надає право соціальний захист, освіту для дітей, доступ до медичної системи, сприяє возз'єднанню сімей, закріплює вільне пересування протягом 90 днів по території ЄС та 180 днів – після отримання дозволу на проживання в приймаючій країні) (Council Directive 2001/55/EC, 2001) – була вперше запроваджена у березні 2022 році до українських біженців, що тікали від війни.

Третя група – акти щодо громадян третіх країн: Директива про надання права на возз'єднання сімей та надання гарантій на право особам, які прибувають як члени їхніх сімей 2003 року (застосовується коли особа має дозвіл на проживання не менше ніж на рік та обґрунтовану перспективу на отримати право на постійне проживання) (Council Directive 2003/86/EC, 2003); Директива щодо запровадження єдиного дозволу на працевлаштування та проживання громадян третіх країн на території ЄС 2011 року (Directive 2011/98/EU, 2011); Правила прийому іммігрантів для навчання у вищі та середні навчальні заклади 2004 року (Council Directive 2004/114/EC, 2004); Директива щодо спрощеного порядку імміграції вчених за запрошенням визнаних наукових інституцій на термін понад три місяці 2005 року (Council Directive 2005/71/EC, 2005) та інші.

Слід зазначити, що якісно новий етап у розвитку міграційної політики ЄС починається середини поточного року у зв'язку з прийняттям Нового міграційного пакту про міграцію та притулок ЄС, який було розроблено у 2020 році. Фактично він стосується усіх трьох груп політико-правових актів, гармонізує міграційну політику Союзу та допомагає координувати зусилля країн-членів ЄС. Зокрема, в червні 2023 року кваліфікованою більшістю була прийнята попередня Угода Ради про регулювання притулку та міграції та регулювання процедур притулку, яка запроваджує встановлення нової системи «обов'язкової солідарності», яка дасть країнам-членам три варіанти управління іммігрантами: прийняти певну кількість шукачів притулку на своїй території (мова йде, перш за все, про мігрантів, що прибувають до Південної Європи через Середземне море), заплатити 20 000 євро за кожного відхиленого заявника або фінансувати оперативну підтримку, таку як інфраструктура та транспорт (What is the New Pact, 2023). Більшість країн сприймає таку угоду як прорив. Проте Польща (у середині червня польський Сейм ухвалює резолюцію проти такого механізму ЄС

та зобов'язує уряд виступати проти такої пропозиції, крім того дане питання буде винесено на референдум 15 жовтня 2023 року) та Угорщини виступи проти таких правил. Експерти таку ситуацію називають міграційним розколом (Желіховський, 2023), який стає викликом для об'єднаної Європи.

Інформаційна складова механізму реалізації міграційної політики представлена Шенгенською інформаційною системою, створеною 2006 року відповідно до Шенгенських домовленостей, а також Візовою інформаційною системою, яка надає дані щодо отримання імігрантами адміністративних послуг від урядів країн-членів ЄС тощо.

Шенгенська інформаційна система на сучасному етапі являє собою найбільшу інформаційну систему у сфері громадської безпеки в Європі. З 2013 року бере початок роботи Шенгенська інформаційна система другого покоління (Шенгенська інформаційна система, 2012), що здійснює обробку біометричної інформації та проводить компаративний аналіз різних запитів.

Візову інформаційну систему було створено у 2008 році. Вона оперативно здійснює обмін інформацією щодо шенгенських віз. За допомогою системи перевіряється візова історія та візові документи імігрантів.

Крім того, у 2011 році було відкрито «Іміграційний портал ЄС», який забезпечив мігрантів інформацією щодо процедурних питань в'їзду до країн-членів ЄС, містив інформацію про контакти з урядовими та неурядовими інститутами, що залучені до міграційної політики.

У 2013 р. запущено механізм співпраці та обміну інформацією – Європейську систему зі спостереження за зовнішніми кордонами (Eurosur). Вона допомагає державам-членам охороняти кордони, а Frontex – співпрацювати на стратегічному, тактичному та оперативному рівнях. Фактично система упорядковує чинні національні системи охорони кордонів для запобігання незаконній міграції, боротьби з транскордонною злочинністю та порятунку життя імігрантів. Обмін інформацією в режимі реального часу допомагає швидше й ефективніше реагувати на будь-які правопорушення або надзвичайні ситуації на кордоні (Дворніченко, 2015, с. 80).

2018 року створено Європейську систему авторизації і інформації про подорожі (ETIAS). Формально вона розроблена в межах галузі прикордонного контролю. Але фактично нова система, яка почне працювати у 2024 році, дасть змогу скоротити кількість процедур і поданих заявок до Шенгенського простору, призведе до посилення прикордонного контролю країн ЄС, сприятиме виявленню та скороченню злочинності і тероризму, зміцнить політику візової лібералізації ЄС та перешкоджатиме незаконній міграції.

Економічно-організаційна складова міграційної політики спрямована на забезпечення інтеграції

мігрантів до європейського політичного, правового та культурного простору. До базових принципів інтеграції можна віднести: двостороннє сприйняття мігрантами та жителями держав-членів ЄС; забезпечення поваги мігрантами цінностей та культури суспільства в якому вони перебувають; надання мігрантам можливостей до освіти та праці; взаємодія мігрантів з установами та організаціями країни перебування; співіснування та гарантії захисту різних культур; заохочення участі мігрантів у демократичному процесі тощо.

В результаті використання комплексного підходу до міграційної політики на рівні ЄС було прийнято «Глобальний підхід до міграції та мобільності». Його мета – сприяння безпечній та легальній міграції, формування умов для ефективного використання позитивного потенціалу міграції в інтересах розвитку держав, як приймаючих, так і країн походження. Після його прийняття почалося розмежування діяльності європейських агенцій по безпеці, до яких належали Європол, Євроюст, Frontex, Євродак та інші. Також проводились діалоги по протидії нелегальній іміграції з країнами південного Середземномор'я, Близького Сходу, Африки та «Східного партнерства» (Толстов, & Оврамець, 2015, с. 8).

Висновки.

Таким чином, міграційна політика ЄС розвивалась під впливом різних факторів головними з яких були економічна криза, політична та демографічна нестабільність, розширення Європи.

Іміграційна політика складалась з двох блоків контролю: зовнішнього, який був направлений на регулювання іміграційних потоків та внутрішнього, який передбачав управління етнічними відносинами, інтеграцією мігрантів, наданні притулку. Крім цього, ЄС використовує декілька підходів в здійсненні міграційної політики: селективний, системний та комплексний.

Країнам-членам ЄС необхідно було спільними зусиллями сформувати ефективну спільну міграційну політику, яка передбачала створення цілісного механізму її реалізації, до якого можна віднести низку інститутів (організацій, комітетів, агенцій); політико-правові акти, спрямовані на врегулювання міграційних питань, інформаційну та економіко-організаційну складові.

Головними задачами співпраці були врегулювання законодавства щодо дотримання прав та свобод пересування мігрантів; залучення імігрантів до європейського ринку праці; налагодження системи прийняття імігрантів та надання їм відповідних адміністративних послуг та необхідних умов для адаптації; здійснення контролю за процесами переміщення імігрантів; створення належної організації в діяльності урядів країн ЄС в забезпеченні безпеки на кордонах; боротьба з нелегальною міграцією; налагодження процесів інтеграції мігрантів тощо.

Крім того, була створена важлива для міграційної політики ЄС Візова інформаційна система, запроваджена у 2008 році та Європейська система авторизації і інформації про подорожі (ETIAS), яка має почати працювати з 2024 року.

Важливим напрямком імміграційної політики ЄС стала боротьба з нелегальною міграцією,

окремим вектором якої стало забезпечення інтеграції мігрантів до європейського політичного, правового та культурного простору. На нашу думку, тільки злагоджена робота всіх елементів механізму міграційної політики дозволить ЄС вчасно реагувати та виклики та налагодити ефективну реалізацію такої політики, особливо в умовах міграційного розколу 2023 року.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баранецька, О. (2020). Характеристика позитивних і деструктивних впливів міграційних процесів на безпековий простір України та наслідки міграції. *ЛОГОС. ОНЛАЙН*, 15. Відновлено з <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/5777>
- Відакіна, М. М. (2009). *Трансформація міграційної політики країн Західної Європи в умовах розширення ЄС*. (Автореферат дисертації кандидата економічних наук : спец. 08.00.02). Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ.
- Вінокуров, Я. (2023, Січень 10). *Українські мігранти підіймають економіку Європи. Що буде з Україною без них?* Відновлено з <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/10/695807/>
- Водяний, А. (2021, Грудень 9). *ЄС вирішив створити Європейське агентство з надання притулку*. Відновлено з https://lb.ua/world/2021/12/09/500566_ies_virishiv_stvoriti_ievropeyske.html
- Дворніченко, Д. Ю. (2015). Інституціональне та правове забезпечення охорони зовнішніх кордонів Європейського Союзу. *Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи: науково-практичний симпозіум, присвяч. 15-річчю міжнар. дня мігранта та 25-річчю міжнар. конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їх сімей*, (с. 79-82). Одеса: Фенікс.
- Директива Ради 2004/82/ЄС про зобов'язання перевізників повідомляти дані пасажирів. (2004, Квітень 29). Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-04#Text
- Єрохін, С., & Неговська, Ю. (2022). Вплив міграційних процесів на економічну безпеку держави. *Migration & Law*, 2(3-4), 5-10.
- Желіховський, С. (2023). *Міграційний розкол ЄС: які наслідки матиме нове зближення Польщі та Угорщини*. 17.07.2023. Відновлено з <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/07/17/7165897/>
- Красівський, Д. (2020). Міграційні процеси в Україні: загроза національній безпеці чи перспектива розвитку регіонів. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 3-4(99-100), 374-384.
- Малиновська, О. (2022). Тимчасовий захист: виникнення, еволюція, сутність. *Migration & Law*, 2(5-6), 5-30.
- Малиновська, О. А. (2014). *Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України*. Київ: НІСД.
- Нікіфорова, В., & Нгуєн, А. (2021). Міжнародне співробітництво як інструмент управління міграцією. *Migration & Law*, 1(2), 5-18.
- Оснач, О. (2021). Зміни міграційної політики Європейського Союзу (2015–2020): аналіз деяких наслідків. *Migration & Law*, 1(2), 68-88.
- Ровенчак, О. (2006). Види та етапи міжнародної міграції: історико-соціологічний огляд. *Соціальні технології*, 29, 288-300. Відновлено з <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/8.pdf>
- Саракуца, М. О., & Пілюк, С. В. (2020). Правове регулювання боротьби з нелегальною міграцією в ЄС у сучасних умовах. *Альманах міжнародного права*, 23, 37-45. Відновлено з <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v23/7.pdf>
- Толстов, С., & Овrameць, М. (2015). Середземноморський шторм: міграційна криза в Європейському Союзі. *Зовнішні справи*, 9, 6-11. Відновлено з <https://uaforeignaffairs.com/uk/journal-item/78>
- Філіппова, В., Лопушинський, І., & Плющ, Р. (2022). Наслідки сучасної міграційної політики Європейського Союзу. *Migration & Law*, 2(1-2). С. 26-40.
- Штенгенська інформаційна система другого покоління. База SIS. (2012). *Польща для мандрівників*. Відновлено з <http://ostarbeiter.vn.ua/schengen-information-system.html>
- Яценко, Т. (2010). Сучасні тенденції легальної міграції робочої сили на територію ЄС та їх правове регулювання. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 88(1), 140-141.
- COM(2001)387 final. (2001). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on an open method of coordination for the Community Immigration Policy*. Brussels.
- COM(2005) 669 final. (2005). *Communication from the Commission – Policy Plan on Legal Migration*. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52005DC0669>
- COM(2010) 171 final. (2010). *Delivering an area of freedom, security and justice for Europe's citizens*. Action Plan Implementing the Stockholm Programme: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and Committee of the Regions. Brussels.
- COM(2020) 609 final. (2020). *Communication from the commission on a New Pact on Migration and Asylum*. Brussels. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0609>
- Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof*. (2001). *EN – EUR-Lex*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055&qid=1648223587338>
- Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification*. (2003). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0086>
- Council Directive 2004/114/EC of 13 december 2004 on the conditions of admission of third-country nationals for the purposes of studies, pupil exchange, unremunerated training or voluntary service*. (2004). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:375:0012:0018:EN:PDF>

- Council Directive 2005/71/EC of 12 October 2005 on a specific procedure for admitting third-country nationals for the purposes of scientific research. (2005). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:289:0015:0022:EN:PDF>
- Council of the European Union, European Pact on Immigration and Asylum. (2008). Retrieved from <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st13/st13440.en08.pdf>
- Davies, G. (2020). Does evidence-based EU law survive the covid-19 pandemic? Considering the status in EU law of lockdown measures which affect free movement. *Frontiers in Human Dynamics*, 3.
- Directive 2008/115/EC on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals. (2008). Retrieved from <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:348:0098:0107:EN>
- Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State. (2011). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:343:0001:0009:EN:PDF>
- Ellyatt, H. (2020, September 16). *Saving Lives at Sea is not optional: EU Chief Calls for Unity amid Warnings Migration Crisis is not over*. Retrieved from <https://www.cnn.com/2020/09/16/eu-migration-crisis-ursula-von-der-leyen-calls-for-unity.html>
- EU Action on Migratory Pressures – A Strategic Response. (2012). Retrieved from <http://www.statewatch.org/news/2012/apr/eu-council-action-plan-migratory-pressure-8714-rev1-12.pdf>
- Genc, H., & Şirin, N. (2019). Why not Activated? The Temporary Protection Directive and the Mystery of Temporary Protection in the European Union. *International Journal of Political Science & Urban Studies*, 7(1), 1-18. DOI: <https://doi.org/10.14782/ipsus.539105>
- Justice and home affairs (JHA). (2023). *Council of the European Union*. Retrieved from [http://www.consilium.europa.eu/policies/councilconfigurations/justice-et-affaires-interieures-\(jai\)?lang=en](http://www.consilium.europa.eu/policies/councilconfigurations/justice-et-affaires-interieures-(jai)?lang=en)
- List of Committees. (2023). *European Parliament*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/about/list-of-committees>
- Savino, M., & Gatta, F. L. (2022). *On the Brink of a New Refugee Crisis*. *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*. DOI: <https://doi.org/10.17176/20220311-001246-0>
- Statistics on migration to Europe. (2022). Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-of-life/statistics-migration-europe_en
- Strategic Vision Setting a Course for IOM. (2020). IOM Publications Platform. Retrieved from <https://publications.iom.int/books/strategic-vision-setting-course-iom>
- Tampere European Council 15-16.10.1999. (1999). *Conclusions of the Presidency*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm
- Theoharides, C. (2020). The unintended consequences of migration policy on origin-country labor market decisions. *Journal of Development Economics*, 142, 102271. DOI: 10.1016/j.jdeveco.2018.07.012
- What is the New Pact on Migration and Asylum of the EU? (2023). *Migration and Home Affairs*. Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/new-pact-migration-and-asylum_en

REFERENCES

- Baranetska, O. (2020). Characteristics of the positive and destructive effects of migration processes on the security space of Ukraine and the consequences of migration. *ΑΙΘΡΟΣ. ONLINE*, 15. Retrieved from <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/5777>
- COM(2001)387 final. (2001). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on an open method of coordination for the Community Immigration Policy*. Brussels.
- COM(2005) 669 final. (2005). *Communication from the Commission – Policy Plan on Legal Migration*. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52005DC0669>
- COM(2010) 171 final. (2010). *Delivering an area of freedom, security and justice for Europe's citizens. Action Plan Implementing the Stockholm Programme: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and Committee of the Regions*. Brussels.
- COM(2020) 609 final. (2020). *Communication from the commission on a New Pact on Migration and Asylum*. Brussels. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0609>
- Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. (2001). *EN – EUR-Lex*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055&qid=1648223587338>
- Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification. (2003). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0086>
- Council Directive 2004/114/EC of 13 december 2004 on the conditions of admission of third-country nationals for the purposes of studies, pupil exchange, unremunerated training or voluntary service. (2004). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:375:0012:0018:EN:PDF>
- Council Directive 2004/82/EC on obligations of carriers to report passenger data. (2004, April 29). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-04#Text
- Council Directive 2005/71/EC of 12 October 2005 on a specific procedure for admitting third-country nationals for the purposes of scientific research. (2005). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:289:0015:0022:EN:PDF>
- Council of the European Union, European Pact on Immigration and Asylum. (2008). Retrieved from <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st13/st13440.en08.pdf>
- Davies, G. (2020). Does evidence-based EU law survive the covid-19 pandemic? Considering the status in EU law of lockdown measures which affect free movement. *Frontiers in Human Dynamics*, 3.

- Directive 2008/115/EC on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals. (2008). Retrieved from <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:348:0098:0107:EN>
- Directive 2011/98/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on a single application procedure for a single permit for third-country nationals to reside and work in the territory of a Member State and on a common set of rights for third-country workers legally residing in a Member State. (2011). Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:343:0001:0009:EN:PDF>
- Dvornichenko, D. Yu. (2015). Institutional and legal protection of the external borders of the European Union. *Migration policy of the EU: state, challenges and prospects: a scientific and practical symposium, dedicated. On the 15th anniversary of the international Migrant Day and the 25th anniversary of the International convention on the protection of the rights of all migrant workers and their families*, (p. 79-82). Odesa: Phoenix.
- Ellyatt, H. (2020, September 16). *Saving Lives at Sea is not optional: EU Chief Calls for Unity amid Warnings Migration Crisis is not over*. Retrieved from <https://www.cnn.com/2020/09/16/eu-migration-crisis-ursula-von-der-leyen-calls-for-unity.html>
- EU Action on Migratory Pressures – A Strategic Response. (2012). Retrieved from <http://www.statewatch.org/news/2012/apr/eu-council-action-plan-migratory-pressure-8714-rev1-12.pdf>
- Filippova, V., Lopushynskiy, I., & Plyusch, R. (2022). Consequences of the modern migration policy of the European Union. *Migration & Law*, 2(1-2). P. 26-40.
- Genc, H., & Şirin, N. (2019). Why not Activated? The Temporary Protection Directive and the Mystery of Temporary Protection in the European Union. *International Journal of Political Science & Urban Studies*, 7(1), 1-18. DOI: <https://doi.org/10.14782/ipsus.539105>
- Justice and home affairs (JHA). (2023). *Council of the European Union*. Retrieved from [http://www.consilium.europa.eu/policies/councilconfigurations/justice-et-affaires-interieures-\(jai\)?lang=en](http://www.consilium.europa.eu/policies/councilconfigurations/justice-et-affaires-interieures-(jai)?lang=en)
- Krasivskiy, D. (2020). Migration processes in Ukraine: a threat to national security or a prospect for regional development. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I.F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3-4(99-100), 374-384.
- List of Committees. (2023). *European Parliament*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/about/list-of-committees>
- Malinowska, O. (2022). Temporary protection: origin, evolution, essence. *Migration & Law*, 2(5-6), 5-30.
- Malinowska, O. A. (2014). *Migration policy of the European Union: challenges and lessons for Ukraine*. Kyiv: NISD.
- Nikiforenko, V., & Nguyen, A. (2021). International cooperation as a tool of migration management. *Migration & Law*, 1(2), 5-18.
- Osnach, O. (2021). Changes in the migration policy of the European Union (2015–2020): an analysis of some consequences. *Migration & Law*, 1(2), 68-88.
- Rovenchak, O. (2006). Types and stages of international migration: a historical and sociological review. *Social technologies*, 29, 288-300. Retrieved from <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/8.pdf>
- Sarakutsa, M. O., & Pilyuk, S. V. (2020). Legal regulation of the fight against illegal migration in the EU in modern conditions. *Almanac of International Law*, 23, 37-45. Retrieved from <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v23/7.pdf>
- Savino, M., & Gatta, F. L. (2022). *On the Brink of a New Refugee Crisis*. *Verfassungsblog: On Matters Constitutional*. DOI: <https://doi.org/10.17176/20220311-001246-0>
- Schengen information system of the second generation. SIS base. (2012). *Poland for travelers*. Retrieved from <http://ostarbeiter.vn.ua/schengen-information-system.html>
- Statistics on migration to Europe. (2022). Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en
- Strategic Vision Setting a Course for IOM. (2020). *IOM Publications Platform*. Retrieved from <https://publications.iom.int/books/strategic-vision-setting-course-iom>
- Tampere European Council 15-16.10.1999. (1999). *Conclusions of the Presidency*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm
- Theoharides, C. (2020). The unintended consequences of migration policy on origin-country labor market decisions. *Journal of Development Economics*, 142, 102271. DOI: 10.1016/j.jdeveco.2018.07.012
- Tolstov, S., & Ovrarnets, M. (2015). Mediterranean Assault: Migration Crisis in the European Union. *Foreign affairs*, 9, 6-11. Retrieved from <https://uaforeignaffairs.com/uk/journal-item/78>
- Vidyakina, M. M. (2009). *Transformation of the migration policy of Western European countries in the conditions of EU enlargement*. (Abstract of the dissertation of the candidate of economic sciences: spec. 08.00.02). Kyiv National University named after Taras Shevchenko. Kyiv.
- Vinokurov, Ya. (2023, January 10). *Ukrainian migrants are boosting the European economy. What will happen to Ukraine without them?* Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/01/10/695807/>
- Vodiany, A. (2021, December 9). *The EU decided to create the European Asylum Agency*. Retrieved from https://lb.ua/world/2021/12/09/500566_ies_virishiv_stvoriti_ievropeyske.html
- What is the New Pact on Migration and Asylum of the EU? (2023). *Migration and Home Affairs*. Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/new-pact-migration-and-asylum_en
- Yatsenko, T. (2010). Modern trends of legal labor migration to the territory of the EU and their legal regulation. *Current problems of international relations*, 88(1), 140-141.
- Yerokhin, S., & Negovska, Yu. (2022). The influence of migration processes on the economic security of the state. *Migration & Law*, 2(3-4), 5-10.
- Zhelikhovskiy, S. (2023). *The migration split of the EU: what will be the consequences of the new rapprochement between Poland and Hungary*. 07/17/2023. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/07/17/7165897/>

Financing of the Statutory Activities of Political Parties in Ukraine in 2020 by Citizens

UDC: 329 (477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172373>**Zernytskyi Ruslan**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-9470-4599>, ruslan.zernytskyi@gmail.com

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract

Actuality. The article discusses the financing of political parties in Ukraine as a crucial element of the country's democratic and political development. Increasing the number of citizens who contribute to the statutory activities of political parties could potentially reduce the dependency of their officials on state budget and big business funds. Additionally, the results of a sociological survey conducted by authoritative organizations in 2021 indicate that information about the funding sources and expenditures of political parties was significant in shaping the attitudes of the majority of Ukrainians towards these parties.

The research aims to determine the approximate proportion of citizens who made monetary donations to the statutory activities of 20 parties, which were the most rated and featured in the media during the year 2020, as well as the total amount of these contributions.

Results. The study analyzed the financial reports of selected political forces for the year 2020, which were made public as of July 2023. Based on publicly available data, it was found that during the year contributions in favor of the 20 most rated and featured in the media political parties in Ukraine were received from approximately 0.0045% of citizens. However, sociological survey conducted in 2020 indicate that 12% of Ukrainians were willing to make donations in support of political parties that would protect their interests.

The article **concludes** that at that time, the level of actual involvement of Ukrainians in funding political parties was extremely low, and party officials exerted insufficient efforts to mobilize supporters, which could diminish their reliance on state and oligarchic funds. Notably, in 2020, regular elections for local councils and community leaders took place throughout Ukraine, and during such a period it would have been prudent for politicians and candidates to actively engage their supporters in order to maximize backing for their political parties.

Keywords: party finances, political party, financial reports, financing of political parties, sources of political party funding, private financing of political parties, Ukraine

Фінансування громадянами статутної діяльності політичних партій в Україні у 2020 році

Зерницький Руслан

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)

Анотація

Актуальність. У статті розглядається фінансування політичних партій в Україні як важливий елемент демократичного та політичного розвитку країни. Збільшення кількості громадян, які роблять внески на статутну діяльність політичних сил, може зменшити залежність їх функціонерів від коштів державного бюджету та великого бізнесу. Також результати соціологічного опитування, проведеного авторитетними організаціями у 2021 році, свідчать про те, що інформація про джерела фінансування та витрати політичних партій була важливою у формуванні ставлення більшості українців до цих партій.

Мета дослідження – визначення орієнтовної частки громадян, які протягом 2020 року зробили грошові пожертви на статутну діяльність 20 партій, які у той період були найбільш рейтинговими та медійними, і сум цих внесків.

Результати. У рамках роботи проаналізовано фінансові звіти обраних політсил за 2020 рік, які були оприлюднені станом на липень 2023 року. Встановлено, що за наявними у публічному доступі даними протягом року на користь 20 найбільш рейтингових та медійних політичних партій в Україні пожертви надійшли приблизно від 0,0045% громадян. При цьому соціологічне опитування, проведене у 2020 році, демонструвало готовність 12% українців робити пожертви на користь політичних сил, які б захищали їх інтереси.

У статті робляться висновки, що у 2020 році рівень фактичної залученості українців до фінансування статутної діяльності політичних партій був вкрай низьким, а партійні функціонери докладали недостатньо зусиль для мобілізації прихильників, що зменшило б їх залежність від державних та олігархічних коштів. Примітно, що у 2020 році по всій Україні проходили чергові вибори до місцевих рад та очільників громад і в такий період політикам та кандидатам варто було б максимально залучати прихильників до підтримки їх політсил.

Ключові слова: партійні фінанси, політична партія, фінансові звіти, фінансування політичних партій, джерела фінансування політичних партій, приватне фінансування політичних партій, Україна

Вступ.

Політичні партії є суттєвою складовою демократичної політичної системи, оскільки вони виступають ключовими учасниками політичного процесу та мають репрезентувати інтереси громадян. Проте для реалізації своєї статутної діяльності вони повинні мати належний доступ до різноманітних ресурсів. Політичні партії потребують офісні приміщення для координації діяльності, інфраструктуру для проведення зустрічей та заходів, а також належну кількість кваліфікованих співробітників. Необхідно також враховувати технічні аспекти, зокрема наявність необхідних засобів для зв'язку та інформаційної роботи. У зв'язку з цим фінансова підтримка стає невід'ємною умовою для ефективної діяльності політичних партій у рамках демократичного процесу.

Отримувати кошти партії можуть з таких основних джерел: державний бюджет, громадяни (у тому числі від своїх членів) та власні заробітки (до цієї категорії можна віднести підприємництво, продаж товарів з власною символікою тощо). Утім, відповідно до чинного законодавства (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції, 2019), в Україні з державного бюджету кошти на статутну діяльність отримують лише ті політичні партії, які на останніх парламентських виборах набрали не менше 5% голосів виборців та, відповідно, сформували фракції у Верховній Раді. Власні заробітки є вкрай рідкісним явищем для партій в Україні. Тому актуальним є аналіз такого важливого джерела фінансування політичних партій, як внески громадян. Активне залучення громадян до пожертв на користь політсил може допомогти їх функціонерам зменшити або й взагалі усунути залежність від коштів держави та великого бізнесу.

Опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 1 до 7 червня 2021 року (Фонд «Демократичні ініціативи», 2021), показало, що інформація про джерела фінансування та витрати політичних партій для формування ставлення до них була важливою для більшості українців. Вказали, що «дуже важливою» така інформація була 29,6% опитаних, а «доволі важливою» – 27,4%. Відповідно, до досліджуваної в цій роботі тематики є значний інтерес у суспільстві.

Мета дослідження – встановлення частки громадян, які робили пожертви найбільш рейтинговим та медійним партіям в Україні у 2020 році, та сум їх внесків.

Цілі дослідження:

- визначити кількість донорів та суми пожертв у оприлюднених фінансових звітах 20 найбільш рейтингових та медійних політичних партій України у 2020 році;

- встановити орієнтовну частку українців, які зробили внески на користь політичних партій у 2020 році;

- встановити частку громадян, яка у той період була готова долучитися до фінансування політичних партій в Україні.

Методологічною основою роботи є контент-аналіз офіційних документів, а саме опублікованих фінансових звітів політичних партій. У роботі було також використано методи аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення.

Аналіз досліджень і публікацій.

У науковій площині тему фінансування політичних партій в Україні досліджували Володимир Джуган, Світлана Кустова, Анастасія Цюбченко, Галина Петришина-Дюг, Анатолій Романюк, Юрій Шведа, Олександр Шумельда та інші.

Власне, Джуган (2021) у своїй роботі розглядав поняття та види фінансування політичних партій і запропонував визначення поняття «фінансування політичних партій» як «здійснюваної в порядку та в межах встановлених чинним законодавством діяльності політичних партій, органів державної влади, фізичних та юридичних осіб, яка спрямована на забезпечення політичних партій фінансовими та іншими ресурсами, які піддаються фінансовій оцінці і які необхідні політичним партіям для реалізації своїх цілей та завдань» (Джуган, 2021, с. 60). Також дослідник виділив наступні три види фінансування політичних партій: державне, приватне та самофінансування.

Кустова (2016) стверджувала, що державне фінансування партій є передумовою демократизації суспільства, зазначаючи, що воно, зокрема, зменшить залежність політсил від корупційних ризиків, зміцнить внутрішньопартійну демократію та створить умови для вільної та чесної міжпартійної конкуренції.

Цюбченко (2017) розглядала світовий досвід фінансування політичних партій, пропонуючи шляхи покращення української моделі, Петришина-Дюг (2014), зокрема, аналізувала конституційно-правові аспекти вдосконалення фінансування діяльності партій в Україні.

Партолог Шведа переважну більшість своїх наукових робіт присвятив політичним партіям та партійній системі України. Разом з Романюком та Шумельдою вони підготували монографію (2003), у якій проаналізовані політико-правові аспекти фінансування політичних партій в країнах світу та Україні і вплив системи фінансування партій на розвиток демократії.

Однак аспект кількості громадян, які фінансують статутну діяльність політичних партій в Україні, не був висвітлений у наукових працях перерахованих вище дослідників. Раніше ми вже проводили дослідження теми фінансування громадянами

статутної діяльності політичних партій в Україні, однак тоді у центрі нашого аналізу була ситуація у 2019 році (Зерницький, 2021).

Результати дослідження.

У чинній редакції Закону України «Про політичні партії в Україні» зазначається, що робити внески на користь політичних партій в Україні громадяни можуть особисто, як фізичні особи, та через юридичні особи. Внески на користь партій можна робити шляхом перерахування коштів на відповідні банківські рахунки політичних організацій. Готівкові пожертви партіям законодавством заборонені. Аналогічний механізм діє і для членських внесків на користь партій. Закон визначає, що внесками на користь партій також є роботи, товари або послуги, які здійснюються/надаються у інтересах цих партій.

Закон регламентує, що всі внески на користь партій мають бути відображені у їх фінансових звітах, які представники політсил з 2016 року були зобов'язані щоквартально подавати до Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), яке ці звіти і перевіряє. Примітно, що звіти мали подавати всі офіційно зареєстровані в Україні політичні партії, навіть якщо вони не отримували коштів з державного бюджету на статутну діяльність. Саме спираючись на фінансові звіти і можна визначити кількість громадян, які здійснювали пожертви на користь політичних партій. Однак у березні 2020 року Верховна Рада підтримала у другому читанні Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» (2020), відповідно до якого партії мають подати звіти не пізніше ніж на сороковий день після закінчення карантину, введеного через поширення COVID-19. У березні 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення ЗС РФ в Україну, парламент ухвалив Закон «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» (2022), відповідно до якого звітування партій повинно бути відновлене протягом трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану в країні.

Відповідно, у 2020-2023 роках політичні партії в Україні подавали фінансові звіти виключно за власним бажанням. Звіти партій, які отримувало НАЗК, публікувалися на офіційному сайті відомства (Національне агентство, 2023). Станом на липень 2023 року відповідні документи за 2021, 2022 та 2023 роки на порталі НАЗК практично відсутні, що робить неможливим моніторинг надходжень та витрат політсил за цей період. Однак у публічному доступі (Рух ЧЕСНО, 2023) є частина фінансових звітів рейтингових і медійних партій за 2020 рік, що дає нам можливість проаналізувати наявних донорів та суми їх внесків.

Для аналізу ми взяли наступні 20 політичних партій: «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Голос», «Європейська солідарність», «Батьківщина», «Перемога Пальчевського», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Блок Кернеса – Успішний Харків», «Блок Вадима Бойченка», «Довіряй ділам», «Блок Світличної «Разом», «Опозиційний блок», «Блок Вілкула «Українська перспектива», «Українська галицька партія», «Варта», «Партія Шарія», «Сапомоміч», «Сила людей», «Народний фронт» та «Сила і честь». (Див. табл. 1).

Зазначимо також, що частина перерахованих вище партій почали активну медійну діяльність та отримали відповідні назви шляхом внесення змін до реєстрів лише перед черговими місцевими виборами 2020 року, тому їх фінансові звіти за перші квартали року відсутні. Серед таких, наприклад, «Блок Вілкула «Українська перспектива» (до 25 червня 2020 року ця партія носила назву «Перспектива»), «Варта» (до 10 липня 2020 року партія називалася «Разом»), «Блок Вадима Бойченка» (до 24 лютого 2020 року – «Соборність») та «Перемога Пальчевського» (до 27 червня 2020 року – «Україна завтра»).

Отже, з 80 квартальних звітів за 2020 рік 20 найбільш рейтингових та медійних політичних партій станом на липень 2023 року у публічному доступі є 44 звіти. Відповідно до наявної у цих звітах інформації, найбільша кількість відомих донорів-фізосіб – 555 – у партії «Слуга народу». На другому місці опинилася «Перемога Пальчевського» з 275 фізособами-внескодавцями, на третьому – «Радикальна партія Олега Ляшка» з 221 відомих донором. Найбільше відомих юридичних осіб-внескодавців – 44 – виявилось у партії «Опозиційний блок». На другому місці опинилася «Слуга народу» з 23 відомих донорами, на третьому – «Перемога Пальчевського» з 11 такими внескодавцями. У трійці лідерів по сумах відомих внесків від громадян – ті ж «Слуга народу» (майже 108,2 млн грн), «Перемога Пальчевського» (трішки більше 65 млн грн) та «Радикальна партія Олега Ляшка» (майже 11 млн грн). Примітно, що жодна з парламентських політичних партій, якими станом на 2020 рік були «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Європейська солідарність», «Батьківщина» та «Голос», не подали до НАЗК звітів за всі квартали того року. А в єдиному звіті «Батьківщини», який агентство оприлюднило за 2020 рік, і який охоплював I квартал, не вказано жодної фізичної чи юридичної особи, яка б перерахувала цій політсилі кошти.

Всього протягом 2020 року на користь 20 найбільш рейтингових та медійних політичних партій України, відповідно до оприлюднених НАЗК звітів, внески зробили 1 745 фізосіб та через 113 юрособи (всього 1 858 внескодавців) на загальну суму 232,65 млн грн. Середня сума внесків від одного

донора склала близько 125 тис. грн (близько 4,4 тис. дол. США за курсом НБУ на 30 грудня 2020 року). За даними Державної служби статистики України (2022), станом на 1 січня 2021 року чисельність

населення країни складала майже 41,59 млн осіб. Отже, відповідно до відомих даних, внески на користь політичних партій у 2020 році зробили близько 0,0045% жителів України.

Таблиця 1.

**Кількість відомих донорів та суми їх внесків
на користь 20 політичних партій України у 2020 році**

	Квартали 2020 року, за які доступні звіти	Кількість відомих фізосіб- внескодавців у 2020 році	Кількість відомих юросіб- внескодавців у 2020 році	Сумарна кількість відомих фізосіб- та юросіб- внескодавців	Загальна сума відомих внесків, грн	Середня сума внеска від відомих фізосіб та юросіб, грн
Слуга народу	I-III	555	23	578	108 161 749	187 131
Опозиційна платформа – За життя	I	16	3	19	1 663 108	87 532
Голос	I-II	26	3	29	869 723	29 990
Європейська солідарність	I	38	0	38	138 861	3 654
Батьківщина	I	0	0	0	0	0
Перемога Пальчевського	II-IV	275	11	286	65 077 333	227 543
Радикальна партія Олега Ляшка	III-IV	221	2	223	10 987 767	49 272
Блок Кернеса – Успішний Харків	I-II	79	2	81	8 420 460	103 956
Блок Вадима Бойченка	III-IV	36	2	38	7 366 620	193 858
Довіряй ділам	I-III	38	3	41	6 327 760	154 336
Блок Світличної «Разом»	I-IV	77	3	80	6 258 379	78 230
Опозиційний блок	I-IV	81	41	122	5 890 191	48 280
Блок Вілкула «Українська перспектива»	II-III	21	0	21	4 884 999	232 619
Українська галицька партія	I-II	210	5	215	3 319 729	15 441
Варта	III	36	1	37	1 689 335	45 658
Партія Шарія	I	7	3	10	1 059 527	105 953
Самопоміч	I-II	20	4	24	317 965	13 249
Сила людей	I-III	0	7	7	114 031	16 290
Народний фронт	I-IV	7	0	7	64 993	9 285
Сила і честь	I	2	0	2	39 682	19 841
<i>разом</i>	44 з 80	1 745	113	1 858	232 652 212	125 216

Примітно, що соціологічне опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом з соціологічною службою «Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова» з 3 по 9 липня 2020 року (Фонд «Демократичні ініціативи», 2020), демонструє, що 12% респондентів – або близько 5 млн українців – готові були виділяти власні гроші на політичні партії, якби були впевнені, що ті захищатимуть їх інтереси. Опитування, проведене тим же фондом спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 1 до 7 червня 2021 року (ФДІК, 2021), демонструє, що готовність фінансувати якісь політичні партії висловили 11% респондентів по всій Україні. При цьому 13,1% з них заявили, що готові жертвувати партіям 2,5 тис. грн і більше (близько 91,6 дол. США за курсом НБУ на 31 грудня 2021 року).

Навіть якщо допустити, що у решту кварталів 2020 року, звіти за які не були оприлюднені, політсили отримали в декілька разів більшу кількість нових жертводавців, то ми все ще будемо мати значний розрив між кількістю донорів та кількістю українців, які, відповідно до результатів соціопитувань, у 2020-2021 роках були готові робити внески на користь партій.

Такий значний розрив між визначеною в рамках цього дослідження кількістю відомих донорів 20 рейтингових та медійних політичних партій у 2020 році (близько 0,0045% українців) та кількістю охочих українців робити внески на користь партій (11-12%) свідчить про те, що політсили недостатньо уваги приділяли залученню виборців до пожертв на свою статутну діяльність. При цьому у 2020 році в Україні проходили чергові вибори до місцевих рад та очільників громад і в цей період політикам та партійним функціонерам варто було б максимално мобілізувати прихильників до своєї підтримки, у тому числі й фінансової. Однак, відповідно до результатів згаданого вище опитування від 2020 року (ФДІК, 2020), 54% українців вважали, що фінансувати діяльність партій в Україні мають їх лідери, 40% – рядові члени цих партій, 33% – прихильники партій, а 15,5% респондентів підтримали фінансування політсил з державного бюджету.

Варто підкреслити, що загальна сума відомих пожертв від громадян на користь 20 рейтингових та медійних партій у 2020 році – 232,65 млн грн – є меншою за кошти, які на той же період були виділені з державного бюджету для фінансування статутної

діяльності парламентських політсил. Так, на той рік на забезпечення п'яти партій, представлених фракціями у Верховній Раді, затвердили видатки в обсязі 283,53 млн грн (Національне агентство, 2020), що майже на 51 млн грн більше, ніж сума відомих завдяки цьому дослідженню пожертв. Утім, не виключаємо, що після публікації фінансових звітів за решту кварталів 2020 року сума відомих пожертв на статутну діяльність 20 обраних партій зростає.

Зазначимо, що наше попереднє дослідження на тему фінансування громадянами статутної діяльності політичних партій (Зерницький, 2021) продемонструвало, що за всі квартали 2019 року внески на користь 16 рейтингових та медійних політсил зробили 10 533 фізособи та 261 юрособа (всього 10 794 або близько 0,026% українців) на загальну суму майже 2,15 млрд грн. Тоді середня сума внесків від одного донора склала близько 199 тис. грн (близько 8,5 тис. дол. США за курсом НБУ на 27 грудня 2019 року). Примітно також те, що, відповідно до результатів опитувань, у 2021 році, порівняно з 2020 роком, дещо зменшилася (до 11%) і кількість охочих фінансувати партії за свій кош.

Висновки.

Результати аналізу оприлюднених станом на липень 2023 року фінансових звітів 20 найбільш рейтингових та медійних політичних партій за 2020 рік свідчать, що протягом року пожертви на їх статутну діяльність зробили менше 0,01% громадян України (наразі відомо менше, ніж про 2 000 донорів). При цьому результати соціопитувань за 2020 та 2021 роки демонстрували, що внески на користь партій готові були робити близько 11-12% респондентів (або близько 4,6-5 млн українців). Це свідчить про вкрай

низький рівень фактичної залученості громадян до фінансування політичних партій в Україні. Також можна дійти висновку, що представники політсил не приділяли значної уваги залученню прихильників до внесків на свою статутну діяльність, що зменшило б їх залежність від державних коштів та олігархічних груп. Примітно це й у тому контексті, що у 2020 році по всій країні проходили чергові місцеві вибори і в такий період політикам та партійним функціонерам варто було б максимально мобілізувати прихильників до своєї підтримки.

Значні проблеми в аналізі надходжень та витрат політичних партій станом на сьогоднішній день викликає те, що з початку 2020 року подання фінансових звітів політсилами не є обов'язковим. У такому форматі представники партій звітують не дуже активно і наразі року в публічному доступі відсутня частина цих звітів за 2020 рік та абсолютна їх більшість за 2021-2023 роки. Через це станом на липень 2023 року відомо, що за 2020 рік на користь 20 найбільш рейтингових та медійних партій зробили лише 232,65 млн грн пожертв, що менше, ніж на той рік затвердили видатків з державного бюджету на забезпечення статутної діяльності п'яти політсил, представлених фракціями у Верховній Раді, тобто 283,53 млн грн.

Утім, враховуючи інтерес суспільства до теми фінансування політичних партій, ми вважаємо за доцільне й надалі досліджувати її у майбутньому, а якщо решта звітів партій за 2020 рік та звіти за наступні роки опиняться у публічному доступі, то проаналізувати більш точну кількість внескодавців та сум внесків у 2020 році та динаміку у кількості донорів та пожертв за наступні роки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Державна служба статистики України. (2022). Населення України 2021 рік. Київ. Відновлено з http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2022/zb_nasel%20_2021.pdf
- Джуган, В. В. (2021). Поняття та види фінансування політичних партій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 63, 56-60. Відновлено з <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232072/230932>
- Зерницький, Р. В. (2021). Фінансування громадянами статутної діяльності політичних партій в Україні у 2019 році. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, 39, 40-45. Відновлено з <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/17796>
- Кустова, С. М. (2016). Державне фінансування політичних партій як передумова демократизації суспільства. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 10. Відновлено з <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1040>
- Національне агентство з питань запобігання корупції. (2020). Про державне фінансування політичних партій. Відновлено з: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/pro-derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partij>
- Національне агентство з питань запобігання корупції. (2023). Реєстр звітності політичних партій. Відновлено з <https://politdata.nazk.gov.ua>
- Петришина-Дюг, Г. Г. (2014). Проблеми вдосконалення фінансування діяльності політичних партій України (конституційно-правовий аспект). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, 10-1, 74-77. Відновлено з http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-1/part_1/22.pdf
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції. №140-IX. (2019, Жовтень 2). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19). №540-IX. (2020, Березень 30). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>

- Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни. №2115-IX. (2022, Березень 3). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20>
- Про політичні партії в Україні. №2365-III. (2001, Квітень 5). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
- Романюк, А. С., Шведа, Ю. Р., & Шумельда, О. В. (2003). *Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна*. (Монографія). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.
- Рух ЧЕСНО. (2023). *Золото партій*. Відновлено з <https://zp.chesno.org/>
- Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & «Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова». (2020). Пів року в умовах пандемії: що змінилося в настроях та електоральних уподобаннях українців. Відновлено з <https://dif.org.ua/article/piv-roku-v-umovakh-pandemii-shcho-zminilosya-v-nastroayah-ta-elektoralnikh-upodobanniyah-ukraintsiv>
- Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, & Київський міжнародний інститут соціології. (2021). Політичні партії очима виборців: як створити передумови ефективного представництва. Відновлено з <https://dif.org.ua/article/politichni-partii-ochima-vibortsiv-yak-stvoriti-peredumovi-efektivnogo-predstavnistva>
- Цюбченко, А. (2017). Державне фінансування політичних партій: український та світовий досвід. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки, 4(865(14)), 56-61. Відновлено з <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-1-nomer-861-14-2017/derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partiy-ukrayinsky-ta>

REFERENCES

- Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Aimed at Providing Additional Social and Economic Guarantees in Connection with the Spread of Coronavirus Disease (COVID-19). №540-IX. (2020, March 30). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>
- Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine for Ensuring the Effectiveness of the Institutional Mechanism for Corruption Prevention. №140-IX. (2019, October 2). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>
- Dzhuhan, V. V. (2021). Notions and Types of Political Party Financing. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 63, 56-60. Retrieved from <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232072/230932>
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation and Kyiv International Institute of Sociology. (2021). Political Parties through the Eyes of Voters: How to Create Preconditions for Effective Representation. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/politichni-partii-ochima-vibortsiv-yak-stvoriti-peredumovi-efektivnogo-predstavnistva>
- Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation and Ukrainian Centre for Economic and Political Studies named after Olexander Razumkov. (2020). Half a Year in the Conditions of the Pandemic: What has Changed in the Moods and Electoral Preferences of Ukrainians. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/piv-roku-v-umovakh-pandemii-shcho-zminilosya-v-nastroyakh-ta-elektoralnikh-upodobanniyah-ukraintsiv>
- Kustova, S. M. (2016). State Funding of Political Parties as a Prerequisite for Society's Democratization. *Public Administration: Improvement and Development*, 10. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1040>
- Movement CHESNO. (2023). Gold of parties. Retrieved from <https://zp.chesno.org/>
- National Agency for Prevention of Corruption. (2020). On State Funding of Political Parties. Retrieved from <https://nazk.gov.ua/uk/documents/pro-derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partij>
- National Agency for Prevention of Corruption. (2023). Register of Reports of Political Parties. Retrieved from <https://politdata.nazk.gov.ua>
- On Political Parties in Ukraine. №2365-III. (2001, April 5). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
- On Protection of the Interests of Subjects Submitting Reports and Other Documents During Martial Law or a State of War. №2115-IX. (2022, March 3). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20>
- Petryshyna-Diuh, H. H. (2014). Challenges in Improving the Funding of Activities of Political Parties in Ukraine (Constitutional-Legal Aspect). *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 10-1, 74-77. Retrieved from http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-1/part_1/22.pdf
- Romanyuk, A. S., Shveda, Yu. R., & Shumelda, O. V. (2003). *Political and Legal Aspects of Financing of Political Parties: World Experience and Ukraine*. (Monograph). Lviv: LNU Publishing Center named after I. Franko.
- State Statistics Service of Ukraine. (2022). Population of Ukraine 2021. Kyiv. Retrieved from http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2022/zb_nasel%20_2021.pdf
- Tsiubchenko, A. (2017). State Funding of Political Parties: Ukrainian and Global Experience. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 4(865(14)), 56-61. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-1-nomer-861-14-2017/derzhavne-finansuvannya-politychnykh-partiy-ukrayinsky-ta>
- Zernyskyi, R. V. (2021). Financing of the statutory activities of political parties in Ukraine in 2019 by citizens. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series: Political Science*, 39, 40-45. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/17796>

Youth Policy: Essence and Main Models of Implementation

UDC: 32.327

DOI: <https://doi.org/10.15421/172374>**Yermolenko Iryna**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-5071-9262>, ermolenko1608@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The **purpose** of the study is to connect the essence of youth policy and to determine the basic models of its implementation. Because youth is an important resource of any democratic country.

The **relevance** lies in the fact that, taking into account the transformational processes that are taking place all over the world today, the need for the formation of a well-founded and effective youth policy that is able to respond to the problems and needs of the young generation in every country becomes obvious.

In the article, the author examines the essence of youth policy, as well as why it is important to understand the structural elements of this phenomenon. It has been established that a lot of literature on this topic has been developed recently and considerable experience has been gained. Over a long period of time, the countries of the world have gone through a long and difficult path and achieved success in the direction of forming an effective youth policy. Youth policy has a great influence on the life of the young generation, because it is within its framework that a large number of programs can be implemented in various areas: protection and security; participation in public life; education and health; mobility; career prospects, etc.

Modern youth policy is characterized as a dynamic system that can change under the influence of various internal and external factors. This, of course, should influence the nature of the development of youth policy and the specifics of its implementation.

Conclusions. Youth policy is a field that requires constant and systematic activity not only of state authorities, but also of civil society institutions. It was found that the processes of forming a high-quality and effective youth policy in Ukraine and other countries are rapidly gaining momentum, as the young generation puts forward their demands and becomes more and more active, which creates the need for constant updating of data.

Keywords: youth, youth policy, state youth policy, youth policy models, youth participation

Молодіжна політика: сутність та основні моделі реалізації

Єрмоленко Ірина*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Метою дослідження є з'ясування сутності молодіжної політики та визначити основні моделі її реалізації. Оскільки, саме молодь є важливим ресурсом будь-якої демократичної країни.

Актуальність полягає у тому, що враховуючи ті трансформаційні процеси, що сьогодні відбуваються у всьому світі стає очевидною потреба у формуванні обґрунтованої та ефективної молодіжної політики, що здатна реагувати на проблеми та потреби молодого покоління у кожній країні.

У статті автор досліджує сутність молодіжної політики, а також, чому важливо розуміти, з яких структурних елементів складається дане явище. Встановлено, що за останній час було напрацьовано багато літератури з цієї тематики та отримано неабиякий досвід. Протягом тривалого періоду країни світу пройшли довгий та складний шлях і досягнули успіху у напрямку формування дієвої молодіжної політики. Молодіжна політика має великий вплив на життя молодого покоління, бо саме в її рамках може втілюватися велика кількість програм у різних областях: захист та безпека; участь у громадському житті; освіта та здоров'я; мобільність; кар'єрні перспективи тощо.

Охарактеризовано сучасну молодіжну політику як динамічну систему, яка може змінюватися під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. Це, безумовно, має впливати на характер вироблення молодіжної політики та особливості її реалізації.

Висновки. Молодіжна політика – це сфера, що потребує постійної та системної діяльності не лише органів державної влади, але й інститутів громадянського суспільства. З'ясовано, що процеси формування якісної та ефективної молодіжної політики в Україні та інших країнах стрімко набирають обертів, оскільки молоде покоління висуває свої вимоги і стає все більш активним, що створює необхідність постійної актуалізації даних.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, державна молодіжна політика, моделі молодіжної політики, участь молоді

Вступ.

Сучасна молодь є важливим ресурсом будь-якого суспільства й важливим фактором соціально-економічного розвитку країни її творчим та потужним ресурсом. При цьому саме молодь є недостатньо захищеною частиною населення й потребує певних правових, організаційних та економічних умов для своєї самореалізації. Адже за сприятливих умов саме молодь є найбільш активною соціальною групою, а відповідно може виступати ініціатором та реалізатором державної політики.

Тому саме молодіжна політика є невід'ємним атрибутом сучасного суспільства, що відображає місце молоді у ньому. Кожна окрема країна має свій власний досвід творення молодіжної політики. Більше того, ці процеси можуть відрізнятися залежно від регіону, міста або ж навіть села. У свою чергу, знання, отримані від науковців, мають сприяти розробці обґрунтованої молодіжної політики. Однією з найбільш складних і вагомих проблем становлення й розвитку демократичних країн та формування дієздатного громадянського суспільства є визначення правових засад відносин держави й молоді. Беззаперечно, цей процес включає в себе не лише державні органи, але й цілу низку суспільних інститутів, які так чи інакше відіграють вагомий роль у соціалізації молоді, забезпеченні її політичних, культурних і соціально-економічних прав.

Оскільки саме молодь є одним з основоположних факторів розвитку сучасної держави, вона є основним елементом всіх суспільних змін, що має належним чином бути закріплене шляхом формування й реалізації молодіжної політики. Тому **метою дослідження** є з'ясування сутності молодіжної політики та визначення основних моделей її реалізації, бо саме молодь є важливим ресурсом будь-якої демократичної країни.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Поняття молодіжної політики та її складові елементи у своїх працях висвітлювали багато науковців. Такі зарубіжні науковці як Х. Вільямсон намагався окреслити межі молодіжної політики та визначити її основні елементи (Williamson, 2006). К. Екклстоун та Л. Льюїс розглядають молодь як особливу категорію населення, а молодіжну політику, відповідно, як специфічну діяльність, що направлена на вирішення потреб молоді робота (Ecclestone, & Lewis, 2014). Такі українські вчені як Т. Стукан, який досліджував принципи молодіжної політики та її стан реалізації в Україні. (Стукан, 2020) С. Гринчишин, у його працях обґрунтовано молодіжну політику у контексті сучасного суспільного розвитку (Гринчишин, 2019). В. Барабаш, що вивчав обставини формування формування молодіжної політики та її реалізації, зокрема на досвіді України. Незважаючи на наявність чисельної кількості праць з даної тематики, це питання потребує подальшого вивчення, оскільки

питання формування та впровадження ефективної молодіжної політики в Україні потребує детального дослідження основних її засад та урахування досвіду інших країн (Барабаш, 2004). І. Малик, яка з'ясовувала основні ціннісні акценти у формуванні молодіжної політики в Україні (Малик, 2021). Не зважаючи на таку кількість праць, питання сутності молодіжної політики та основних її аспектів діяльності потребує подальшого вивчення.

Результати дослідження.

Перше слово у словосполученні «молодіжна політика» змушує нас задуматися про саме поняття «молодь» у різних його аспектах. Адже саме від розуміння даного поняття у більшій мірі визначається фактичний зміст «молодіжної політики». О. Каретна проаналізувала різні підходи до визначення даного поняття. Так, дослідниця зазначає: «...у соціально-психологічному підході молодь – це певний вік зі своїми біологічними особливостями й психологічними стосунками. Згідно з конфліктологічним підходом молодь – це важкий, повний стресів і надзвичайно важливий період життя. У ролі виховання молодь – це особлива поведінкова фаза в житті, коли вони більше не грають дитячих ролей і водночас не є повноправними носіями ролей дорослого. У рамках субкультурного підходу молодь – це група зі своїм специфічним способом життя, стилем поведінки... У соціалізаційному підході, молодь – це період соціального зростання, первинної соціалізації... У суб'єктивному підході – спрямованість у майбутнє, оптимізм, життєлюбність. У межах процесуального підходу молодь – це ті, хто...перебуває у стані становлення, формування» (Каретна, 2009, с. 289).

Молодь є складний, комплексний і багатоаспектний феномен суспільного життя дослідженням якого займаються в рамках різноманітних наукових підходів: економічного, соціального, культурологічного, політичного тощо. Появу понять «молодіжна політика» та «державна молодіжна політика» науковому обігу низка зарубіжних та українських вчених пов'язує із соціально-економічними змінами ХХ століття та відповідно, посиленням ролі молоді у соціальному прогресі. Саме 50-60 роках минулого століття молодь почала виокремлюватися як самостійна соціальна група (Смокова, 2019, с. 138). Процеси демократизації, які активно відбувалися серед європейських країн після Другої світової війни стимулювали появу особливостей молодіжної групи. А вже у 70-х роках ХХ століття молодіжна політика стає самостійним напрямом державної політики у більшості розвинутих країн світу. Це знаходило свій вияв у різноманітних законах, програмах, що пов'язані з реалізацією прав молоді, насамперед, у сфері освіти чи працевлаштування.

Цінним для розуміння природи молодіжної політики є твердження англійського дослідника

Х. Вільямсона про те, що сутність «молодіжної роботи» полягає у побудові надійних і довірливих відносин з молоддю з метою її підтримки та розширення можливостей для її навчання, що сприяє особистісному розвитку (Williamson, 2006). Говорячи про молодіжну політику, потрібно розуміти, що мається на увазі у кожному конкретному випадку: сам процес формування політики, сфера її реалізації чи конкретна діяльність, яка орієнтована на молодих людей.

А. Счізеротто та Г. Гаспероні вбачають, що поняття молоді у політичному контексті є продуктом насамперед національних та історичних традицій. Для Європейських країн з давніми традиціями молодіжна робота та молодіжна політика мають тенденцію до визначення останньої як політики, що спрямована на молодь, що включає або всю молодь загалом або окремі її категорії (Schizzerotto, & Gasperoni, 2001).

Як вважають К. Екклстоун і Л. Льюїс, молодіжна політика, як особлива сфера політики, покликана покращити умови життя та можливості молоді, а також підтримати її рівні можливості для участі в економічному, соціальному та політичному житті. Однак молодь можна розглядати та описувати по-різному, що призводить до різних стратегій молодіжної політики, які можуть відрізнятися залежно від національних та регіональних контекстів. Молодіжна політика має різноманітні завдання, які охоплюють багато сфер соціальної політики такі як житло, охорона здоров'я, освіта та робота (Ecclestone, & Lewis, 2014).

Серед українських науковців варто зазначити В. Головенько у своїх працях, розглядаючи процеси формування й реалізації молодіжної політики визначає він визначав її як це комплексне явище, яке є результатом практичної, науково-теоретичної та іншої діяльності соціальних інституцій стосовно молоді. (Головенько, 2006, с. 28). А також відмітив, що в основі молодіжної політики лежать наступні принципи: участі; рівності та доступності; гарантій, соціальної компенсації, пріоритету, спадкоємності.

Схожої думки дотримується М. Гайванович, на його думку, державна молодіжна політика – це, по-перше, система ідей, теоретичних положень щодо місця й ролі молодого покоління у суспільному розрізі; по-друге – це практична діяльність суб'єктів вищезгаданої політики: громадських організацій та інших соціальних інститутів щодо реалізації ідей з метою формування й розвитку молоді, та реалізації її творчого потенціалу з метою формування нового суспільства (Гайванович, 2000, с. 117). Погляди цих дослідників перетинаються у тому, що вони не нівелюють вплив інститутів громадянського суспільства на здійснення окремої політики щодо молоді, поза контролем держави.

Молодіжна політика є комплексним явищем і має складну структуру. Часто, говорячи про

«молодіжну політику» мають на увазі «державну молодіжну політику», ці явища безумовно перетинаються і залежать одне від одного, але їх не варто ототожнювати. Так, на думку українського науковця, В. Барабаша – власне молодіжна політика є діяльністю усіх суспільних інститутів, до яких належать партії, громадські організації та деякі інші інститути громадянського суспільства, які ставлять собі за мету соціалізацію молоді та їх інтеграцію у суспільні процеси. Державна молодіжна політика – це перш за все діяльність держави, наявність законодавчо оформлених ідей стосовно місця й ролі молоді та розроблена система державних заходів для реалізації цих ідей. Проте, як і молодіжна політика, так і державна молодіжна політика, мають за мету створення відповідних, соціальних, правових, економічних умов і гарантій для розвитку молодого покоління (Барабаш, 2004, с. 124).

Український дослідник Т. Стукан, узагальнюючи різноманітні дефініції поняття «молодіжна політика» прийшов до висновку, що це певний вид діяльності держави або інших формальних чи неформальних інституцій громадянського суспільства, що забезпечують соціальні, культурні та економічні гарантії, де молодь може себе реалізувати і отримати бажаний ефект. (Стукан, 2020).

А от якщо звернутися до Закону України «Про основні засади молодіжної політики», то можемо побачити наступне трактування: «Молодіжна політика – напрям державної політики, спрямований на створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для соціалізації та інтеграції дітей та молоді в суспільні процеси, що здійснюються в інтересах дітей та молоді та за їх участю» (Про основні засади, 2021).

Якщо узагальнити, то на думку більшості науковців молодіжна політика є системною діяльністю, що включає ефективну роботу органів державної влади та місцевого самоврядування з молоддю та молодіжними рухами, створення відповідних економічних, соціальних та культурних умов для інтелектуального, фізичного, морального й творчого розвитку молоді та її самовизначення як у власних інтересах, так і в інтересах держави. Проте, навіть сьогодні важко виокремити загальноприйняте визначення молодіжної політики. Оскільки кожна країна має свою внутрішню політику, що включає ті чи інші аспекти роботи з молоддю.

У процесі формування будь-якої молодіжної політики, зокрема національного плану, уряди та інші зацікавлені сторони можуть враховувати наступні рекомендації (Serban, & Barber, 2018):

- участь у інклюзивному процесі: залучати та розширювати можливості всіх зацікавлених сторін з самого початку до розробки, впровадження та оцінки молодіжної політики;

- знайти ситуацію та проведення аналізу потреб: складення анкет ситуації розвитку молоді у вашій країні;

- визначення вразливих груп: у рамках оцінки потреб та аналізу ситуації варто визначати, які групи молоді живуть у вразливих ситуаціях, створених або поточними обставинами, політичними умовами, або довгою історією соціального відчуження та дискримінації;

- чітке розуміння своїх ресурсів: знати, що у вас є і що вам потрібно інвестувати в молодь, створивши профіль доступних і необхідних ресурсів у країні, які є специфічними для молоді;

- встановити бюджет, виділений на реалізацію молодіжної політики: незважаючи на те, що молодіжна політика є міжгалузеву сферою розвитку, яка потребує дій у межах кількох департаментів, міністерств та відомств, важливо, щоб створена провідна агенція мала специфічний бюджет для реалізації молодіжної політики, який може розповсюджуватися відповідальними особами;

- розробити чітке бачення реалізації молодіжної політики: розробити національний план дій на основі потреб молоді та наявного бюджету;

- створити інституційну структуру, сприятливу для реалізації молодіжної політики: створити провідну агенцію (або координаційні центри в різних урядових міністерствах) як частину ефективної структури для координації молодіжної політики.

Варто приділити увагу типології молодіжної політики, здійсненої Д. Галлі та С. Паугамом, яка базується на дослідженні роботи з молоддю у європейських країнах. В основі даної типології лежить система суспільного забезпечення (Wellfare) і може бути класифікована наступним чином (Біляєв, 2019, с. 30-36):

- соціал-демократична модель соціального забезпечення (притаманна для скандинавських країн);

- ліберальна модель (мінімальний режим соціального забезпечення, прикладом є Великобританія);

- консервативна модель (орієнтована на зайнятість, притаманна центральноєвропейським країнам);

- субінституціональна модель (притаманна країнам Середземномор'я).

Окрім даної типології існує безліч інших. Так наприклад, за рівнями молодіжна політика у більшості країн світу має трирівневу структуру та проводиться на державному (загальнонаціональному) рівні, на регіональному та місцевому (муніципальному чи районному) рівнях. Необхідно пам'ятати, що сама молодь також повинна приймати безпосередню участь у виробленні молодіжної політики, без реалізації даного принципу молодіжна політика буде вкрай неефективною.

Відповідно до існуючої практики здійснення молодіжної політики, можна сьогодні виокремити декілька основних її моделей, що залежать від певних критеріїв: рівень демократії, національно-культурні та історичні традиції, нормативно-правове забезпечення.

Перша модель – універсалістська. Вона притаманна для країн Західної Європи та Скандинавії і є найбільш демократичною, характеризується паритетним рівнем контролю державою молодіжних організацій при одночасному наданні їм широкої свободи дій. Така модель виникла як результат реорієнтації політики щодо молоді в останні 10-15 років, який ідосі супроводжується активними заходами та діяльністю молодіжного руху. Специфічним для цієї моделі є відсутність міністерства у справах молоді в органах влади (Краснопольська, 2019, с. 33).

Наступна, соціал-демократична модель, що визначає провідну роль держави у визначенні пріоритетів молодіжної політики та її реалізації. При цьому держава активно взаємодіє з недержавними організаціями. Подібна модель характерна для економічно розвинутих країн Європи, таких як Німеччина та Франція. До характерних особливостей даної моделі ми можемо віднести: структурування молодіжної політики за рівнями (загальнонаціональний, регіональний, місцевий); співробітництво центральної влади та неурядових організацій; проведення моніторингу проблем молоді незалежними експертами; застосування комплексу заходів з культурно-морального виховання молоді. Проте, механізм залучення самої молоді не є чітко визначеним (Кожушко, 2014, с. 98)

Протекційна модель, що характерна для країн Центральної Європи, також має давні традиції. Категорія «молодь» у контексті даної моделі включає в себе не лише дітей та осіб віком до 18 років, але й молодих дорослих та молоді сім'ї. Перш за все, у даній моделі акцентується увага на професійній роботі з молодим поколінням. Дану роботу проводять відповідні міністерства, уповноважені управління та профільні молодіжні сектори. Як і у випадку з універсалістською моделлю, тут також молодіжна політика формується та впроваджується спільно з інститутами держави та громадянським суспільством. Протекційна модель є досить високоінституціоналізованою й має гарну правову основу, незважаючи на зміну молодіжних проблем, відповідно до вимог часу (Мотречко, 2014, с. 5).

Громадівська модель, яка є характерною для Великобританії, має глибоке коріння. Держава визначає цілі та напрями реалізації молодіжної політики, а її реалізація покладена на місцеве самоуправління та громадські організації. Тобто дана модель характеризується відсутністю спеціальних міністерств у справах молоді та молодіжної політики. Цільовими групами державної молодіжної політики є

різні групи молодих людей з особливими потребами, а головною метою – запобігання виникненню соціальних проблем та їх профілактика (Жужа, 2019).

Відносно новою є модель молодіжної політики країн Середземномор'я, або її ще називають централізованою. Молодіжна політика тут переважно є централізованою й зосередженою на державному рівні, залучення до процесу органів місцевого самоврядування є дещо слабким. Окрім того, рівень залученості молоді та її участь у громадських організаціях є низькою, але посилення рівня участі молоді є одним з пріоритетних напрямів молодіжної політики у цій моделі (Конюх, 2019).

Загалом, у європейських країнах нагромаджено чималий досвід з формування та реалізації молодіжної політики. Відповідно до того, як ця політика впроваджується, розрізняють неокласичну й соціал-демократичну моделі молодіжної політики. Зміст першої полягає в тому, що держава зосереджується на наданні соціальної допомоги лише тим категоріям, що її потребують. Соціал-демократична модель, що зараз застосовується у більшості європейських країн, полягає у тому, що сама держава бере на себе зобов'язання вирішувати більшість складних проблем молоді загалом (Гуцалова, 2014, с. 20).

Висновки.

Молодь є окремою соціальною групою суспільства, якій притаманні свої психологічні, соціальні, культурні особливості. Відповідно, молоде покоління має свої потреби і проблеми, які потребують вирішення. Довгий час молодіжна політика не вважалася самостійною і могла виступати як частина соціальної, культурної чи економічної політики. З урахуванням трансформаційних процесів у світі та Україні зокрема, постала необхідність реагувати на проблеми молодого покоління, яке стає дедалі

активнішим, що спонукає до вироблення окремої стратегії, ефективної та дієвої молодіжної політики. Звичайно, у кожній країні склалася певна національна традиція роботи з молоддю, що має динамічний або статичний характер. Проте, розробка основ державної молодіжної політики – це не лише пріоритетне завдання окремих країн, а також цілі міжнародного співтовариства, в тому числі різноманітних міжнародних організацій. Розвиток країни може бути ефективним лише за умови активної участі молодого покоління у процесах реформування держави. Саме творчий потенціал молоді, її інтелект є необхідною складовою модернізації будь-якого суспільства. А аналіз та розробка оптимальної молодіжної політики, а також визначення чітких критеріїв її оцінки відіграють тут провідну роль. Оскільки молодь – це фактор прогресу суспільства, а її інтелектуальна реалізація слугує показником успішного соціально-економічного розвитку та державотворення загалом.

Успішне розв'язання проблем з якими сьогодні зіштовхується молодь по всьому світу можливе лише за умови об'єднання державних структур, які відповідають за формування й реалізацію молодіжної політики, відповідних інститутів громадянського суспільства, науковців і, безумовно, самої молоді. Оскільки, саме молоде покоління є тим стратегічним ресурсом, що визначає соціально-економічний розвиток своєї країни. Саме ця соціальна група є найбільш креативною, мобільною, але в той же час найбільш вразливою категорією населення. Відповідно для самореалізації та всебічного розвитку та реалізації свого потенціалу, молодь потребує створення необхідних умов. Наше завдання постає у вихованні покоління, яке здатне ефективно навчатися й працювати, зберігати та примножувати цінності свого народу та країни.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Барабаш, В. В. (2004). Молодіжний рух як об'єкт і суб'єкт реалізації молодіжної політики. *Український соціум*, 1, 119-130.
- Біляєв, Я. М. (2019). Узагальнення світового досвіду державної політики соціальної мобільності молоді. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського, Серія: Державне управління*, 30(69), 3, 30-36.
- Гайванович, І. (2000). Молодіжний рух України: тенденції та перспективи розвитку. *Молода нація: альманах*, Спецвипуск, 115-121.
- Головенько, В. А. (2006). Молоде покоління України в алгоритмі суспільних процесів. *Український соціум*, 2, 20-34.
- Гринчишин, С. С. (2019). Молодіжна політика в Україні в сучасних умовах суспільного розвитку. Менеджер. *Вісник Донецького державного університету управління. Серія: «Державне управління»*, 82(1), 143-149.
- Гуцалова, М. В. (2014). Моделі молодіжної політики в країнах Європейського Союзу. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Політологія*, 230(218), 18-21.
- Жужа, Л. О. (2019). Молодіжна політика в Україні: сучасний стан і шляхи реформування. *Регіональні студії*, 19, 41-46.
- Каретна, О. О. (2009). Сучасні підходи до визначення поняття «молодь». *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць*, 37, 287-292.
- Кожушко, Н. (2014). Теоретико-методологічні засади формування моделей державної молодіжної політики (державно-управлінський аспект). *Збірник наукових праць*, 41, 97-102.
- Конюх, Я. О. (2019). Особливості впливу молодіжних еліт на формування державної політики. *Публічне управління та митне адміністрування*, 3 (22), 68-73.

- Краснопольська, Т. М. (2019) Європейські моделі молодіжної політики та перспективи для України. Національний університет «Одеська Юридична Академія». *Політичне життя*, 3, 31-36.
- Малик, І. (2021). Аксиометричні акценти сучасної державної молодіжної політики в Україні. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 24(3), 25-32. <https://doi.org/10.15421/172122>
- Мотречко, В. В. (2014). Особливості формування державної молодіжної політики в ЄС та перспективи її імплементації в Україні. *Публічне адміністрування: теорія та практика*, 2(12).
- Про основні засади молодіжної політики. №1414-IX. (2021, Квітень 27). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
- Смокова, Г. (2019). Державна молодіжна політика в Україні: поняття та сутність. *Європейський політичний та правовий дискурс*, 6, 137-142. Відновлено з <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-5/21.pdf>
- Стукан, Т. (2020). Молодіжна політика: суть, основні принципи та стан реалізації в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*, (4), 125-131. <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.4.15>
- Ecclestone, K., & Lewis, L. (2014). Interventions for Resilience in Educational Settings: Challenging Policy Discourses of Risk and Vulnerability. *Journal of Education Policy*, 29(2), 195-216.
- Schizzerotto, A., & Gasperoni, G. (2001). *Study on the state of young people and youth policy in Europe. Final reports №1: Executive summary and comparative reports*. IARD S.c.r.l. Via Soncino. Milano.
- Serban, A., & Barber, T. (2018). Insights into youth policy governance. *Council of Europe and European Commission*.
- Williamson, H. (2006). *Youth work and the changing policy environment for young people*. Leicester: The NYA; Spectrum.

REFERENCES

- About the main principles of youth policy. №1414-IX. (2021, April 27). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
- Barabash, V. V. (2004). The youth movement as an object and subject of youth policy implementation. *Ukrainian society*, 1, 119-130.
- Bilyaev, Y. M. (2019). Generalization of the world experience of the state policy of youth social mobility. *Scientific notes of V. I. Vernadsky TNU, Series: State Administration*, 30(69), 3, 30-36.
- Ecclestone, K., & Lewis, L. (2014). Interventions for Resilience in Educational Settings: Challenging Policy Discourses of Risk and Vulnerability. *Journal of Education Policy*, 29(2), 195-216.
- Golovenko, V. A. (2006) The young generation of Ukraine in the algorithm of social processes. *Ukrainian Society*, 2, 20-34
- Grynchyshyn, S. S. (2019) Youth policy in Ukraine in modern conditions of social development. *Manager. Bulletin of the Donetsk State University of Management. Series: "Public Administration"*, 82(1), 143-149.
- Gutsalova, M. V. (2014). Models of youth policy in the countries of the European Union. *Scientific works of the Black Sea State University named after Peter Mohyla complex "Kyiv-Mohyla Academy". Series: Political Science*, 230(218), 18-21.
- Haivanovych, I. (2000). Youth movement of Ukraine: trends and prospects of development. *Young Nation: Almanac, Special Issue*, 115-121.
- Karetna, O. O. (2009). Modern approaches to defining the concept of "youth". *Actual problems of politics: Collection of scientific works*, 37, 287-292.
- Konyukh, Ya. O. (2019). Peculiarities of the influence of youth elites on the formation of state policy. *Public administration and customs administration*, 3 (22), 68-73.
- Kozhushko, N. (2014). Theoretical and methodological foundations of the formation of state youth policy models (state-management aspect). *Collection of scientific papers*, 41, 97-102.
- Krasnopolska, T. M. (2019) European models of youth policy and prospects for Ukraine. *Odesa Law Academy National University. Political life*, 3, 31-36.
- Malik, I. (2021). Axiometric accents of modern state youth policy in Ukraine. *Grani*, 24(3), 25-32. <https://doi.org/10.15421/172122>
- Motrechko, V. V. (2014). Peculiarities of the formation of state youth policy in the EU and prospects for its implementation in Ukraine. *Public Administration: Theory and Practice*, 2(12).
- Schizzerotto, A., & Gasperoni, G. (2001). *Study on the state of young people and youth policy in Europe. Final reports №1: Executive summary and comparative reports*. IARD S.c.r.l. Via Soncino. Milano.
- Serban, A., & Barber, T. (2018). Insights into youth policy governance. *Council of Europe and European Commission*.
- Smokova, G. (2019). State youth policy in Ukraine: concept and essence. *European political and legal discourse*, 6, 137-142. Retrieved from <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-5/21.pdf>
- Stukan, T. (2020). Youth policy: essence, main principles and state of implementation in Ukraine. *Taurian Scientific Herald. Series: Economics*, (4), 125-131. <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.4.15>
- Williamson, H. (2006). *Youth work and the changing policy environment for young people*. Leicester: The NYA; Spectrum.
- Zhuzha, L. O. (2019). Youth policy in Ukraine: current state and ways of reform. *Regional Studies*, 19, 41-46.

Internal Policy of Azerbaijan: Increasing the Efficiency of Investments

UDC: 323:332.021(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172375>**Yahyayeva Aynura**

Ph.D., Assoc. Prof., Dean of the Faculty of Economics and Management,

<https://orcid.org/0000-0002-8638-7722>, yehyayeva1@gmail.com*Sumgayit State University (Sumgayit, Azerbaijan)*

Abstract

The aim of the study was to increase the effectiveness of foreign investments in Azerbaijan. In the conditions of global challenges, in the conditions of the financial crisis observed in the world economy, the processes of specialization in international markets are increasing, preference is given to the science-intensive model of the economy based on innovation and creating high added value. This, in turn, leads to a sharp increase in competition at the global and regional level. In such conditions, any country should face the task of formulating a stable and sustainable development strategy distinguished by its high competitiveness, productivity and efficiency. These tasks include improving the structure of the economy, creating new areas of knowledge-intensive economic activity, protecting macroeconomic stability, improving the investment environment, eliminating uneven development trends in regions, applying advanced and innovative technologies and experience, promoting the development of human capital, and others. Taking into account the role of foreign investments in the realization of the above tasks and the economic development of the country, the research conducted in this direction has a great practical significance. Attracting foreign investments is one of the priority areas of the country's economic policy. Because this type of investment plays an important role in ensuring the import of advanced technologies, equipment and know-how from abroad, updating the technological structure, revitalizing and increasing industrial production.

The advantages of foreign investments are that they allow not only to introduce technological innovations into the national economy, but also to ensure sustainable development accompanied by the introduction of new knowledge and innovative management technologies. Creating an investment potential capable of ensuring the country's economic development and stable high growth rates without actively attracting foreign investments is the main problematic issue that urgently requires a solution. All these or other aspects indicate the relevance of the topic of the article.

The necessity of attracting foreign investments is justified in the article. The role of foreign investments in the economic development of the country was studied and the state policy in this field was studied. In order to attract foreign investments, measures to stimulate them have been defined. The current situation and growth dynamics of foreign investments were analyzed using the database of the State Statistics Committee in Azerbaijan. The directions of attracting and improving foreign investments have been investigated. Recommendations regarding the attraction and efficient use of foreign investments have been put forward.

The methodology of the research consists of grouping, generalization, comparison, development dynamics, factor analysis.

Conclusions. The main tasks set in the field of attracting foreign investments were determined, and the role of state policy in that field was studied. All business entities interested in attracting foreign investments can benefit from those proposals.

Keywords: foreign investments, state policy, development, national economy, innovation, production

Внутрішня політика Азербайджану: підвищення ефективності інвестицій

Ях'яєва Айнура*Сумгаїтський державний університет (Сумгаїт, Азербайджан)*

Анотація

Метою дослідження було вивчити фактори підвищення ефективності іноземних інвестицій в Азербайджан. В умовах глобальних викликів, в умовах фінансової кризи, що спостерігається у світовій економіці, посилюються процеси спеціалізації на міжнародних ринках, перевага надається наукоємній моделі економіки, яка базується на інноваціях та створює високу додану вартість. Це, у свою чергу, призводить до різкого зростання конкуренції на глобальному та регіональному рівнях. У таких умовах перед будь-якою країною має стояти завдання формування стабільної та сталої стратегії розвитку, що відрізнятиметься високою конкурентоспроможністю, продуктивністю та ефективністю. Ці завдання включають удосконалення структури економіки, створення нових сфер наукоємної економічної діяльності, захист макроекономічної стабільності, покращення інвестиційного середовища, усунення тенденцій нерівномірного розвитку регіонів, застосування передових та інноваційних технологій і досвіду, сприяння розвитку людського капіталу та інші. Враховуючи роль іноземних інвестицій у реалізації вищезазначених завдань та економічному розвитку країни, дослідження, що проводяться в цьому напрямку, мають велике практичне значення. Залучення іноземних інвестицій є одним із пріоритетних напрямків економічної політики країни. Оскільки цей вид інвестування відіграє важливу роль у забезпеченні імпорту передових технологій, обладнання та ноу-хау з-за кордону, оновленні технологічної структури, відродженні та збільшенні промислового виробництва.

Переваги іноземних інвестицій полягають у тому, що вони дозволяють не лише впроваджувати технологічні інновації в національну економіку, а й забезпечувати сталий розвиток, що супроводжується впровадженням нових знань та інноваційних технологій управління. Створення інвестиційного потенціалу, здатного забезпечити економічний розвиток країни та стабільно високі темпи зростання без активного залучення іноземних інвестицій, є основним проблемним питанням, яке нагально потребує вирішення. Всі ці чи інші аспекти свідчать про **актуальність** теми статті.

У статті обґрунтовано необхідність залучення іноземних інвестицій. Досліджено роль іноземних інвестицій в економічному розвитку країни та досліджено державну політику в цій сфері. З метою залучення іноземних інвестицій визначено заходи щодо їх стимулювання. З використанням бази даних Державного комітету статистики Азербайджану проаналізовано поточну ситуацію та динаміку зростання іноземних інвестицій. Досліджено напрямки залучення та вдосконалення іноземних інвестицій. Надано рекомендації щодо залучення та ефективного використання іноземних інвестицій.

Методика дослідження складається з групування, узагальнення, порівняння, динаміки розвитку, факторного аналізу.

Висновки. Визначено основні завдання, поставлені у сфері залучення іноземних інвестицій, досліджено роль державної політики у цій сфері. Цими пропозиціями можуть скористатися всі суб'єкти господарювання, зацікавлені у залученні іноземних інвестицій.

Ключові слова: іноземні інвестиції, державна політика, розвиток, національна економіка, інновації, виробництво

Стаття надійшла / Article arrived: 30.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Introduction.

It is known that meeting the growing socioeconomic needs of society members requires the full and efficient use of existing production potential as an important task. From this point of view, the role and importance of investments in the life of the society is extremely high. Improving macroeconomic indicators in the country requires increasing the role and importance of leading sectors, especially service sectors, in the structure of GDP. In this regard, the increase of foreign investments in the republic and its regulation by the state, ensuring the necessary proportions in the development of separate areas of the economy are of great scientific and practical importance.

On the one hand, it is intended to increase the export potential of the country based on the attraction of foreign investments, and on the other hand, to further expand foreign economic relations here. From this point of view, the "Contract of the Century" signed on September 20, 1994, has great socioeconomic significance. The conclusion of this agreement, named "Contract of the Century" in the international world, is regarded as a historical event in the life of the independent Republic of Azerbaijan.

Formulation of the problem.

It is known that investment activity in the sphere of production and service is regulated according to the Law of the Republic of Azerbaijan dated 1995 "On Investment Activity". In that law, the role of the state as a defender of the rights of all investors, regardless of the form of ownership, is specially emphasized. However, state bodies and officials are not allowed to interfere with the investment activities defined by the existing legislation. Therefore, investors, being completely free in their goals and activities, prefer to invest in service sphere enterprises, which are one of the most efficient and promising areas in the republic.

It should be noted that the favorable political, economic and legal conditions created in the republic have led to a significant increase in the volume of investments, which are considered an important indicator of economic recovery. Studies show that there is a dynamic and rapid growth rate in investments. On a positive note, it should be noted that domestic and foreign investments in the non-oil sector in the republic are increasing at a high rate. At the same time, the scale of investments made by foreign companies is expanding. The Law of the Republic of Azerbaijan "On Protection of Foreign Investments" dated 1995 opens wide perspectives in the direction of strengthening the investment activity of service sphere enterprises. That is why, in the modern era, when domestic and foreign investment activities are expanding in the country, the regulatory role and function of the state is increasing.

The formation of the market economy in Azerbaijan and its rapid development in a short period of time has placed important demands on its management.

Management, as is known, is based on the relevant information base. The main part of the information required for business management is formed through accounting and reporting. That information is the basis for making management and financial decisions in enterprises and companies. What has been said also applies to information on internal and external investments. It is necessary to form the required volume and reliable information in order to make objective and justified decisions based on the mentioned and other indicators. Since the requirements for the quantity and quality of information change in different periods, it becomes an objective necessity to constantly renew and improve the accounting and reporting system that forms it. In this regard, noticeable methodological and methodical changes have been made in the accounting and reporting of investments, as well as in the organization of economic analysis, as well as the accounting and reporting system as a whole in the conditions of the market economy. However, those changes do not fully take into account the processes of globalization and integration in the economy and cannot be a convenient means of "communication" for the country's enterprises and companies to enter the international commodity and capital market, to enter into contact with foreign companies. Overall, research shows that the analysis of investments in the service sector differs significantly from international standards and regulations. As a result, the analysis of investments based on the information formed by that system does not allow obtaining information that meets the requirements of management. The theory, methodology and methodology of accounting and analysis must meet the requirements of providing quality information about the investment activity of each enterprise to all users that meets certain criteria. In order to implement those requirements, it is important to investigate and clarify the economic essence and content of the enterprise's investment activity on a new conceptual basis. The relevance of the comprehensive study and solution of the above-mentioned issues also determines the importance of the current scientific research work.

Main part.

The main goal of the work is to study the existing theoretical-methodological and practical aspects of the analysis of investment activity in the service sphere. In accordance with the stated purpose, the following tasks are defined in front of the article:

- researching the conceptual basis of the formation of the accounting and reporting system of investment activity in the country;
- investigation and clarification of the essence and content of investments;
- assessment of the classification used for the analysis of investment in the service sphere in terms of the requirements of information users;
- development of a package of specific proposals in the field of creating an analysis methodology that can

form information that enables management and financial decisions to be made about foreign and domestic investments;

- analysis and evaluation of investment activity using various methods and indicators system;
- providing suggestions on improving the methodology of investment activity analysis and the system of indicators in the service sphere.

State investment policy is directed on the formation of an enabling environment which promoting the involvement and the increasing of the efficiency of investment resources in the development of the economy and social sphere. In the process of developing the investment policy it is necessary to take into account the experience of the economically developed countries of the world, but it is obligatory to adapt of foreign provisions to national conditions.

The investment process has begun from 20 September 1994, with the signing of the "Contract of the Century", which imply a partnership with foreign companies on development of "Azeri-Chirag-Guneshli". Since then, have been signed the new oil contracts, for execution of contracting in Azerbaijan, which attracted more than 400 companies. It was implemented the price liberalization, formed a monetary and tax and customs legal frameworks, has been created a favorable environment for business development and attracting foreign investment. The political and economic stability is very important for the economy of the country, for investment and business climate. Unlike other countries, reforms implemented in Azerbaijan are systematic, continuity and regularity, also the investment attractiveness of the country is increasing, economy adapts to world realities and the improves business climate. Investment activity in Azerbaijan is regulated with "The Law on Investment Activities" (adopted on 13.01.1995) and the "Law on the Protection of Foreign Investments" (15.01.1992). These laws define the inviolability of property, protect the rights and interests of investors, create the same working conditions for local and foreign entrepreneurs, unimpeded using of the profits received, thereby creating a legal framework (Abbasova, & Ismayilova, 2017).

Attracting investments plays a special role in ensuring the sustainable and balanced development of Azerbaijan for a long period. One of the main tasks ahead is to improve the investment climate in the country in order to ensure the required volume and quality of investments. For this purpose, measures aimed at the following directions will be continued:

- protection of personal property and improvement of corporate governance;
- creating a more favorable competitive environment for all investors, regardless of the form of ownership;
- increasing the role of the state in order to ensure a stable legal and regulatory regime;
- further improvement of the legal and regulatory framework of investment activities;

- improving the information system for investors about enterprises for the purpose of selection and analysis of investment objects;

- increasing support for the development of modern institutional infrastructure that ensures the effective transformation of deposits into investments;
- improving the information provision of business, bringing accounting and statistics in line with international standards.

The main directions of the public investment policy in the country are:

- adaptation of investment projects to the goals and priorities of socio-economic development defined by medium and long-term state programs and Strategic Road Maps;
- the orientation of investment to the development of non-oil sector and regions;
- prioritization of regional investment policy in accordance with modern development trends;
- strengthening the social direction of investment activity in the country, ensuring the priority of investments in human capital and infrastructure;
- ensuring the economic security of the country;
- giving priority to production areas based on nanotechnologies and aimed at reducing the amount of carbon compounds emissions into the atmosphere when prioritizing public investment;
- the orientation of state investment to science-intensive projects;
- increasing defense capability of the state (Blank, 2001).

One of the types of foreign investment is foreign direct investment. They can be in different forms: payment of membership fees by the investor to the authorized capital of enterprises, issuance of corporate loans, equipping part of the company's shares, equipping it with technology and technology, etc. Investments in the oil industry, as well as joint ventures and enterprises with foreign capital, can be considered direct investment. Direct investments for 1995-2014 were directed to the oil industry 52.5 billion dollars, and joint ventures and enterprises with foreign capital of 8.7 billion US dollars. Thus, the bulk of foreign investment invested in the economy of Azerbaijan is financial loans and direct investment. The main investors investing in Azerbaijan are Turkey, Great Britain, the USA, Japan, the Netherlands. It should be noted that, since 2006, after putting into operation the international oil pipeline "Baku-Tbilisi-Jeyhan" and the gas pipeline "Baku-Arzurum" the gross domestic product increased for 5.7 times. Over the past 15 years, the amount of investment invested in the Azerbaijani economy exceeds \$ 180 billion. Most of this amount is internal investment. Today Azerbaijan is a country investing large investments far beyond its borders. At the same time, Azerbaijan becomes a lender from the borrower. Thus, the conducted analysis shows that the economic situation in Azerbaijan is favorable, the ground for attracting financial resources

to the economy of the country (Official web page of Azerbaijan President, 2017).

In a market economy the resource support for the modernization of industries, the economy is impossible without attracting private capital. Consequently, one of the objectives of the state's investment policy is the formation of a system of measures, stimulating entrepreneurs to actively participate in the investment of all high-tech projects. As noted in the Concept of Development "Azerbaijan-2020: Look into the Future" - along with the development of traditional manufacturing industries of the non-oil industry and the expansion of their export opportunities, will be supported the new competitive manufacturing industries. Stimulating mechanisms will be used to intensify attraction of domestic and foreign investments to the non-oil sector of the country (Official web page of the Azerbaijan President, 2017).

Azerbaijan's natural competitive advantages are based on 4 major factor resources, such as oil and gas resources and ability for their development, [Pashayev F., 2006] strategic geographical location at the crossroads in the heart of Eurasian continent, (UNCTAD report, 2011) diversified and favorable climate for agribusiness, (Martins Priede, 2012) rich history and culture. These factors have been inherited, and before re-gaining independence in 1991 never used properly for nations benefit. Initial competitive advantage derived from Azerbaijan's geographical location and natural [oil and gas] resources was supported by the Government's trade and investment policies.

The World Investment Report 2011 introduced by United Nations Trade and Development Agency is entitled "Non-equity modes of international production and development" and specifically analysis important role of non-equity forms of cooperation and MNE penetration. Currently new, non-equity forms of MNE penetration are playing important role in Azerbaijani economic development. Together with 100% control and joint ventures, licensing, management contracts, franchising, became popular in Azerbaijan. This is mainly derived from globalization and growing attractiveness of Azerbaijani economy (Pashayev, 2006).

Another interesting phenomenon of the recent years is growing Azerbaijani investment abroad. Large investment in energy sectors of Turkey and Georgia could be good examples. That can be explained by the fact that Azerbaijani market Investment policies and competitiveness of Azerbaijani economy 26 is too small and foreign markets are attractive, especially due to global financial crisis and economic slowdown. Diversification of Azerbaijani economy will require development of human resources. To provide industrial

workforce, Azerbaijan started to modernize its education system. It would be advisable to look at the experience of some other successful countries, such as Singapore for example, which since 1960s started to make emphasis on technical vocational education. Government of Azerbaijan already started paying attention to industrial development. In Sumgait, city near capital Baku industrial site has emerged. This industry will definitely need trained workforce. Therefore, technical and vocational education and specialized industrial training institutes are necessary elements for industrial development. Italy can be helpful in this area, since lack of qualified workforce will result in growing import of labor power from abroad making national workforce uncompetitive and out of game. Tertiary education is also necessary element of education in general since it can provide professionals and managers in science, engineering, business and computing. At initial stage recruiting of foreign talent is necessary both for public and private sectors. This should be gradually changed in favor of local labor force. Azerbaijan may use experience of newly industrialized countries that introduced English as language of instruction in schools and universities facilitating the operations of MNCs in Azerbaijan and linking Azerbaijan with global economy (Pashayev, 2019).

The scientific novelty of the research consists of the following:

- problems of investment classification and analysis were studied based on the principle of a complex approach;
- the methodology and system of indicators for the analysis of investment activities according to international theoretical and methodological principles and practice have been defined.

Conclusions.

During last two decades Azerbaijan made remarkable achievements in developing its statehood and economy. Despite the difficult political environment, the Government was able to conduct rational policies and attracted foreign investment in oil and gas sector that became engine of development. Country's current economic policies and strategies aimed at lessening of dependence on mineral sector through policies of diversification, development of regions and growth of business and employment in non-oil sector. Domestic investments in industrial development, infrastructure and education, could ensure sustainable economic growth, especially in non-oil sector of economy. State will play important role in creation of favorable investment climate, pursuing structural reforms, maintaining macroeconomic stability, negotiating beneficial conditions for accession to WTO and diversification of economy.

REFERENCES

- Abbasova, N. H., & Ismayilova, L. H. (2017). The main aspects of the investment policy of Azerbaijan and directions for its improvement. *Science, Technology and Education*, 7 (37), 80-83.
- Blank, I. A. (2001). *Fundamentals of investment management*. (Vol. 1). K: Elga. N. Nika-Center.

- Kazimi, P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of Information and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences*, 1(1).
- Martins Priede. (2012). Import Impact of Economic Growth on regional economies. *International Conference on economics marketing and management*. Singapore.
- Official website of the President of Azerbaijan. (2017). Retrieved from www.president.az
- Opening speech by Ilham Aliyev at the Meeting of the cabinet of Ministers on the result of socio-economic development in 2011. (2012, January). Baku, Azerbaijan. Retrieved from www.president.az
- Pashayev, F. (2006). *Transnational Corporations and patterns of development of inter-firm relations*. Baku.
- Pashayev, F. M. (2013). Investment policies and competitiveness of Azerbaijani economy. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 22-31.
- United nations Conference on Trade and Development – UNCTAD – *World Investment Report*. (2011). Non-equity modes of international production and development. United nations: New York, Geneva. Retrieved from www.unctad-docs.org

National Leader Heydar Aliyev's Language Policy

UDC: 32, 94 (479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172376>**Yusifova Gulnara Yusif**Ph.D., Assoc. Prof., Department of Philosophy, <https://orcid.org/0000-0003-0822-0254>, gulnare@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Main purpose of the article is to explore the policy of great politician, National Leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. The language of every nation is very valuable for them. A lot of materials about Heydar Aliyev personality, his political, economic thoughts, and cultural views exist in the scientific community of Azerbaijan, as well as in the global information space. Many works have been written regarding his attitude to his native language, his country and culture.

This article is based on Heydar Aliyev's activities, orders, decrees concerning Azerbaijan language. Heydar Aliyev's irreplaceable historical services to statehood and Azerbaijan are reflected in the study "The Great Leader and Our Mother Language." Language, which is the "prerequisite for the existence" of every people, nation and state, was forever inscribed in the history of the Azerbaijani people and national state for the first time in 1978, the second time in 1995. The article emphasizes the love of the national language for its native language and its people, which created the ideology of Azerbaijanism with its many wise words and turned the Azerbaijani language into the state language.

In this article we attempt to determine Heydar Aliyev's attitude to this issue using the words expressed in his personal speeches and writings, as well as to create a broad cultural portrait of the great political figure.

As in all spheres of socio-political, economic and cultural life of Azerbaijan, Heydar Aliyev is a rare personality in the field of "mother tongue", its study, propaganda and development, and these problems are reflected in the article.

Keywords: great leader, National leader, president, Azerbaijan language, constitution, politics, state, people nation

Мовна політика національного лідера Гейдара Алієва

Юсіфова Гульнара Юсіф*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Основною метою статті є дослідження політики великого політика, національного лідера Азербайджану Гейдара Алієва. У науковому середовищі Азербайджану, а також у світовому інформаційному просторі, існує багато матеріалів про особистість Гейдара Алієва, його політичні, економічні погляди та культурні погляди. Про його ставлення до рідної мови, країни, культури написано багато творів.

Ця стаття базується на діяльності Гейдара Алієва, розпорядженнях, указах щодо азербайджанської мови. Незамінні історичні заслуги Гейдара Алієва перед державністю та Азербайджаном відображені в дослідженні «Великий вождь і наша рідна мова». Мова, яка є «передумовою існування» кожного народу, нації та держави, була вперше назавжди вписана в історію азербайджанського народу та національної держави в 1978 році, вдруге в 1995 році. У статті підкреслюється любов до національної мови до рідної мови і до свого народу, який багатьма мудрими словами створив ідеологію азербайджанізму і перетворив азербайджанську мову на державну.

У цій статті ми намагаємося визначити ставлення Гейдара Алієва до цього питання, використовуючи слова, висловлені в його особистих промовах і творах, а також створити широкий культурний портрет великого політичного діяча.

Як і в усіх сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя Азербайджану, Гейдар Алієв є рідкісною особистістю у сфері «рідної мови», її вивчення, пропаганди та розвитку, і ці проблеми відображені в статті.

Ключові слова: великий лідер, національний лідер, президент, азербайджанська мова, конституція, політика, держава, народна нація

Introduction.

In connection with the 100th anniversary of the birth of Heydar Alirza Aliyev, the founder of the independent Azerbaijani state, a brilliant politician, an outstanding statesman, the study by the young generation of the rich political heritage of the great leader, his worthy life and work is one of the important tasks, of the most pressing problems of our time (Qizi, 2022).

Heydar Alirza Aliyev was born on May 10, 1923. The great leader was elected first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan on June 14, 1969 and held this position until 1982.

On October 3, 1993, as a result of popular vote, Heydar Aliyev was elected President of the Republic of Azerbaijan. On October 11, 1998, he was re-elected President of the Republic of Azerbaijan.

On December 12, 2003, the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, died at the Cleveland Clinic in the United States of America and was buried on December 15 on the Walk of Honor in Baku.

Main purpose of research.

Studying the policy of great politician, National Leader of Azerbaijan Heydar Aliyev is the main purpose in the article.

Methods: comparative analyze method was used while conducting research.

Formulation of the problem.

Every nation has geniuses who played the role of saviors in the history of national freedom and independence. These geniuses led their people with their determination and played the role of winners in the most fateful moments. The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, left a bright and indelible mark on the history of the modern world as a great personality, innate talent and wise statesman.

The meaningful life path, multifaceted and rich legacy of the national leader Heydar Aliyev, who won eternity with his exceptional merits, is an inexhaustible "school of example". The revival and awakening of national consciousness began with the coming to power of Heydar Aliyev, and thanks to him, our independence became eternal and irreplaceable (Aliyev, 2011).

The great leader's services to his Motherland and people are unparalleled. Among them, our language and the ideology of Azerbaijanism are the irreplaceable historical merit of Heydar Aliyev.

It is the language of every nation, which preserves and develops national moral values. Language is the most important, necessary source of existence for every nation. The native language of the Azerbaijani people is one of the main factors determining its national existence. Our native language was with him at all historical stages of the development of our people and lived with his destiny. Our native language is as sacred as the anthem, coat of arms and flag – our state symbols.

One of the conditions for the existence of every people and nation is its language. Heydar Aliyev, the

national leader of our people, made a great contribution to the proclamation of the Azerbaijani language as the state language.

As is known, Heydar Aliyev began working in the field of the state language from the first days of his coming to power in 1969.

Heydar Aliyev, who has a deep understanding of the eternal and popular language of Azerbaijan, has gained great respect and love by delivering brilliant speeches in his native language at high-level meetings, such as the 50th anniversary meeting "Azerbaijan State University", at meetings with high government officials. He knew very well that this great respect and love that he acquired was the result of great respect and love for the language that he used and spoke – the Azerbaijani language.

Starting from the mid-1970s, the issue of language began to arise in the socio-political life of the republics.

After the adoption of the USSR Constitution, the process of suppression of national languages intensified even more. In connection with the expansion of the rights of the Russian language, the "single language" policy was more widely promoted. In such conditions, promoting the issue of the native language was very risky and scary. Even the leaders of the national republics were powerless to raise the issue of their native language. Because for them it may be a matter of fate.

Despite all this, Heydar Aliyev, who was the head of the Republic of Azerbaijan at that time, very boldly and decisively expressed his position on the language issue. Speaking about the Constitution of the USSR, the great historical figure in his speech especially emphasized that the Constitution gives citizens the right to education. This right is guaranteed by the opportunity to read in one's native language. In fact, this was aimed at preserving the status of the native language as the state language.

In 1977, a new Constitution of the USSR was adopted. This Constitution served as the basis for the new constitution prepared in all the republics. This Constitution did not have an article on the state language. This article was not reflected in any of the constitutions adopted in individual republics.

In Azerbaijan the situation was different. Heydar Aliyev continued to fight for his native language to become the state language. The head of the republic, who consistently fought for the de facto state language, could not allow this language not to be mentioned in the Constitution. The head of the republic fought with all his might, involving the intelligentsia and the entire people in the struggle for the right to live their native language as the state language, overcoming all difficulties and obstacles with great skill.

Finally, on April 21, 1978, at the VII session of the Supreme Council, dedicated to the draft Constitution (Basic Law) of the Azerbaijan SSR and the results of its national discussion, it was proposed to publish Article 73 in the following version: "The state language of the

Azerbaijan Soviet Socialist Republic is the Azerbaijani language.

The 1978 Constitution of Azerbaijan was Heydar Aliyev's service to his people and his homeland. As a result, the Constitution of Azerbaijan was adopted at the proposal of the great historical figure Heydar Aliyev, and the Azerbaijani language received the status of the state language. Giving the Azerbaijani language the status of a state language is one of the greatest historical services of national leader Heydar Aliyev to the people. The great leader skillfully defended one of the attributes of a future independent statehood.

After that, he managed to implement important measures in the field of development and protection of our native language. National leader Heydar Aliyev used various means to develop and enrich the Azerbaijani language. High attention and care for linguists in Azerbaijan, increasing the circulation of books published in the native language, and other measures were aimed at further developing the native language.

After the restoration of Azerbaijan's independence, the people who came to power took an unusual position in relation to their native language.

In 1992-93, without any logical basis, it was proposed to change the name of the state language and call it "Turkish".

After long debates, the authorities in December 1992, without taking into account the opinion of the people and without holding a referendum, "discussed" the Law "On the State Language" and decided that the state language of Azerbaijan should be "Turkish". They even urgently replaced textbooks in their native language with textbooks called "Turkish" and printed them.

The great leader, the savior of the people, who returned to power, commenting on this issue, sharply condemned this decision of the Milli Majlis and stated that this historic decision was made by 26 people without taking into account the will of the people of Azerbaijan. A big mistake has been made here.

Heydar Aliyev, who returned to political power in 1993, paid special attention to the issue of "work and "development" of the Azerbaijani language and returned to us the name of our native language - "Azerbaijani language".

In 1995, when the Constitution of the Republic of Azerbaijan (The Constitution, 1996) was being prepared, various proposals were put forward regarding the name of the state language. The overwhelming majority of these proposals supported the name of our native language as Azerbaijani. Article 21 of the Constitution, adopted in 1995 by popular vote (referendum) after extensive discussions, states that the state language of the Republic of Azerbaijan is the Azerbaijani language. After this, the development and protection of our mother tongue increased even more.

The great leader Heydar Aliyev, who always pays special attention to his native language and is a deep connoisseur of our language, signed the Decree "On

improving the implementation of the state language" on June 18, 2001, "taking into account the current situation." in a new period of development of the state language.

Results.

The decree, in addition to the successes achieved by our language throughout its historical development, analyzes in detail the problems that have arisen in the field of the state language in our time, and shows ways to solve these problems. This historically important document played an important role in solving problems arising in the development and use of our language. This decree created the State Language Commission under the President of Azerbaijan. The creation of such an institution, which has no analogues in any country in the world, was aimed at more effective control over the improvement of the use of our native language and regulation of this process in the context of national interests.

Today, the comprehensive development of the Azerbaijani language, its transformation into the state language, its opening to the world of diplomacy, its prominence at the most prestigious platforms in the world are associated with the language policy laid down by national leader Heydar Aliyev (Kazimi, 2014; 2017; 2019; 2021; 2022).

The great leader said: "Our language is very rich and harmonious, it has deep historical roots. Personally, I really love my mother tongue and am proud to speak it." Wise words are love for the native language and an example for every Azerbaijani. The great leader Heydar Aliyev will live forever in all historical periods of the existence of the Azerbaijani people and their language.

Conclusions.

The Great Leader's efforts to protect and develop the Azerbaijani language from the negative effects of the globalization period are irreplaceable contributions for our people. The decrees signed by the national leader on July 18, 2001 "On the improvement of the implementation of the state language" and "On the establishment of the Azerbaijani Alphabet and Azerbaijani Language Day" signed on August 9 of the same year are among the unparalleled services rendered in terms of the protection and development of our mother tongue. On January 2, 2003, with the Decree of the great leader Heydar Aliyev, the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Language in the Republic of Azerbaijan" came into force. The law clearly specifies the main duties of the state in the direction of caring for the mother tongue.

Despite all obstacles and difficulties, the political line of the National Leader, who took great steps to protect our mother tongue, is confidently continued by President Ilham Aliyev. According to the Decree "On the implementation of mass publications in the Azerbaijani language with Latin script" signed by the head of our state on January 12, 2004, a list of works to be printed in the Azerbaijani alphabet with Latin script is prepared every year. In addition, on January 14 of the same year, "On the publication of the Azerbaijani National Encyclopedia",

as well as on December 30, 2007, "On the approval of the list of works of prominent representatives of world literature to be published in the Azerbaijani language" application has been implemented. Taking into account the requirements and realities of the modern era, the President of Azerbaijan approved the "State Program on the use of the Azerbaijani language in accordance with the requirements of the time and the development of linguistics in the country" with the Decree dated April 9, 2013, the protection of the purity and richness of our mother tongue, which is the mirror of our national and spiritual existence. is an important historical event. The purpose of the State Program is to increase the state's concern for the use and study of the Azerbaijani language, the use of our language in accordance with the requirements of the time in the conditions of globalization, and the improvement of linguistic research in the country.

At the same time, the document envisages the

unification of creative efforts aimed at the development of fundamental and applied research in the leading directions of linguistics and the connection of linguistics with the current problems of modern society. The Decree of President Ilham Aliyev dated July 17, 2018 "On a number of measures to ensure wider use of the Azerbaijani language in the electronic space" is of particular importance in terms of further expanding the scope of the development and application of the Azerbaijani language. The Decree "On measures related to the protection of the purity of the Azerbaijani language and further improvement of the use of the state language" signed by the head of state on November 1, 2018 confirms once again that the state language is always in the center of attention in our country. This document related to language construction is one of the important steps taken in the direction of strengthening the national-moral, political-legal status of the Azerbaijani language.

REFERENCES

- Aliyev, H. (2011). *Our independence is eternal*. (Vol. 35). Baku.
- Kazii, P. (2014). Information engineering: what's this? *International Journal of Academic Research*, 6(3).
- Kazimi, P. F. (2017). The Role of Books and Libraries in Creating the Social and Cultural Environment. *Turkish Librarianship*, 31(2), 245-250. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/tk/issue/48648/618475>
- Kazimi, P. F. O. (2021). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.
- Kazimi, P. F. O., Oqlu, I. I. A., & Qizi, Y. G. Y. (2022). Philosophical view on information theory (The path from the divine to the digital world). *Technium Soc. Sci. J.*, 32, 724.
- Kazimi, P., & Aliyeva, A. (2019). Evaluation criteria of censorship and limitation in library and information activity. *Historical sciences*, 17.
- Qizi, Y. G. Y. (2022). Philosophy and sociology of modern information activity (modern challenges and scientific and theoretical analysis). *Technium Soc. Sci. J.*, 37, 760.
- The Constitution of the Republic of Azerbaijan*. (1996). Baku.

The Kremlin's Terror Against the Military Elite in the mid-1930s and its Echoes in the Dnipropetrovsk Region

UDC: 94:[323.28:355.09](470:477.63)"193"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172377>**Ivanenko Valentyn**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, ivanenko_dnu@i.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The article updates and makes an attempt to find out and summarize some important aspects related to the prerequisites, scale and consequences of Stalin's "Great Terror" of 1937-1938 in the RSFSR, in particular, on the example of the military units stationed on the territory of the Dnipropetrovsk region.

Research methods: historical-genetic, problem-chronological, comparative, descriptive.

Sources: documentary materials from the archive funds of the SBU Office in the Dnipropetrovsk region, work done within the framework of the regional state program "Rehabilitated by history", separate historical works of the appropriate thematic profile.

Results. From modern theoretical and methodological positions, the origins and upward dynamics of the deployment of repressions in the army environment of the interwar period are rethought and shown. It is emphasized that the Red Army, created and strengthened during the civil war, was a significant social and material force, and its commanders, especially of the highest rank, in view of their military achievements and authority, positioned themselves as relatively independent in relations with the authorities (as well as the opposition in the part nomenclature), allowing certain liberties in postwar life that sometimes contradicted the state policy of the RCP(b)-VKP(b). The so-called "Trotsky factor" as the organizer of the RSChA and the head of the military department in 1918-1925 had a noticeable influence on the formation and implementation of punitive actions among the military, since, of course, he was supported by significant masses of military personnel, including later and as a leader of the anti-Stalinist opposition. Tragic events of the late 1920s and early 1930s in the countryside (forcible collectivization, disenfranchisement, deportations, Holodomor) also gave rise to such sentiments among some commanders and political workers, because it was the peasants who mostly recruited the rank and file of the army. Therefore, in order to preserve its reliability, the highest military echelon even proposed to relax the repression in the countryside. Misunderstandings between certain military commanders and the Kremlin also arose in other issues, primarily in the determination of new priorities of the Soviet military doctrine, the strategy of modernization and mechanization of the country's defense capability and its protection against Nazi aggression, especially in the initial period.

Conclusions. Versions of a large-scale "conspiracy in the RSPA" propagated by Stalinist followers of those times once again confirm that this is a myth invented to preserve the monopoly power of the leader and neutralize his potential competitors from the popular military leaders of the new generation. The very "case of the military" is politically motivated, i.e. fabricated, a convincing evidence of which is the complete rehabilitation of the absolute majority of its participants in post-war times. At the same time, the military pogrom committed in the course of its promotion in the pre-war years had quite detrimental consequences for the country's defense capability and its protection against Nazi aggression, especially in the initial period.

Practical meaning. The material of the article can be used in the creation of generalizing historical works about the state terror of the Kremlin during the communist-Russian criminal regime, as well as in the educational process in institutions of higher education.

Scientific novelty. The article is one of the first attempts to cover the selected topic at the regional level of Dnipropetrovsk region.

Keywords: Dnipropetrovsk region, Red Army, communist-Soviet regime, state terror, repression

Кремлівський терор проти військової еліти середини 1930-х років та його відлуння на Дніпропетровщині

Іваненко Валентин*Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

У статті актуалізовано і зроблена спроба з'ясувати та узагальнити деякі важливі аспекти, пов'язані з передумовами, розмахом і наслідками сталінського «Великого терору» 1937-1938 рр. в РСЧА, зокрема, на прикладі її військових частин, що дислокувалися на території Дніпропетровщини.

Методи дослідження: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, компаративний, описовий. Джерела: документальні матеріали з архівних фондів Управління СБУ по Дніпропетровській області, напрацювання в рамках обласної державної програми «Реабілітовані історією», окремі історичні праці відповідного тематичного профілю.

Результати дослідження. З сучасних теоретико-методологічних позицій переосмислено і показано витоки та висхідна динаміка розгортання репресій в армійському середовищі міжвоєнної доби. Акцентовано, що створена та зміцнена під час громадянської війни Червона армія була вагомою суспільною і матеріальною силою, а її командири, особливо вищого рангу, з огляду на свої ратні звитяги і авторитет, позиціонували себе відносно незалежними у взаєминах з владою (як і опозиціонери в самій партноменклатурі), дозволяючи у повоєнному житті певні вольності, що подеколи суперечили державній політиці РКП(б)-ВКП(б). Помітний вплив на формування та здійснення каральних акцій серед військових справляв так званий «чинник Троцького» як організатор РСЧА та глави воєнного відомства у 1918-1925 рр., оскільки його, звісно, підтримували значні маси військовослужбовців, в т.ч. пізніше і як лідера антисталінської опозиції. Подібні настрої породжували у частини командирів та політпрацівників й трагічні події кінця 1920 – початку 1930-х рр. на селі (насильницька колективізація, розкуркулення, депортації, Голодомор), бо саме із селян здебільшого рекрутувався рядовий склад армії. Тому задля збереження її надійності у вищому військовому ешелоні навіть пропонували послабити репресії на селі. Непорозуміння між певними воєначальниками та Кремлем, виникали і в інших питаннях, передусім у визначенні нових пріоритетів радянської воєнної доктрини, стратегії модернізації та механізації Збройних сил СРСР. Все це у сукупності й обернулося масовими репресіями в армії, жертвами яких стали десятки тисяч військовиків переважно вищого рангу. Встановлено, що їх стійка динаміка продовжувалася протягом всієї міжвоєнної пори, а кульмінацією, як і в інших сферах соціуму, стали криваві 1937-1938 рр. На конкретних прикладах простежена грізна доля командного складу військових формувань, що базувалися тоді в Дніпропетровській області.

Висновки. Розрекламовані сталінськими поспішаками тих часів версії про масштабну «змову в РСЧА» вкотре підтверджують, що це міф, вигаданий задля збереження монополюючої влади вождя та нейтралізації його потенційних конкурентів з боку популярних воєначальників нової генерації. Сама «справа військових» є політично вмотивованою, тобто сфабрикованою, переконливим свідченням чого є повна реабілітація у повенні часи абсолютної більшості її фігурантів. Разом з тим вининений у ході її розкрутки в передвоєнні роки військовий погром мав неабиякі згубні наслідки для обороноздатності країни та її захисту від нацистської агресії, особливо в початковий період.

Практичне значення. Матеріал статті може бути використаний при створенні узагальнюючих історичних праць про державний терор Кремля за часів комуністично-російського злочинного режиму, а також в освітньому процесі у закладах вищої освіти.

Наукова новизна. Стаття є однією з перших спроб висвітлення обраної теми на регіональному рівні Дніпропетровщини.

Ключові слова: Дніпропетровщина, Червона армія, комуністично-радянський режим, державний терор, репресії

Стаття надійшла / Article arrived: 05.06.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.

Варварська війна терористичного путінського режиму проти суверенної демократичної України як ніколи оголила увесь клубок давно нияючих «нервів» українсько-російських стосунків у найширшій історичній ретроспективі, а особливо все ж за комуністично-радянських та пострадянських часів, коли політика диктату і прямого терору Кремля щодо України та українства нерідко оберталася трагічними наслідками для мільйонів наших співвітчизників кількох поколінь. Безперечно, ця подія стане точкою відліку формування якісно нової, кардинально відмінної від попередніх епох моделі їхніх двосторонніх відносин, відтепер уже на платформі явно «недружніх держав», з усіма об'єктивно випливаючими звідси важкими наслідками неминучого тривалого протистояння для обох країн.

І чи не найперше потребує тут суттєвої динамізації і кореляції процес подальшого поглибленого переосмислення та переоцінки нашої спільної історії, рішучого вивільнення та очищення її і соціуму від численних й принизливих для українців політико-ідеологічних жупелів та міфів Кремля, різноманітних пропагандистських нашарувань на кшталт «тотальної проросійськості» українського суспільства, його «меншовартості» (себто нездатності до створення власної нації та повноцінної держави), «безальтернативності» нашого поступу виключно у фарватері Москви (бо ми, мовляв, «один народ»), що часто ставали серйозною перепоною у взаєминах двох сусідніх державних утворень та народів, призводили до руйнівних конфліктів і навіть збройних сутичок, а наразі й до повномасштабної війни, віроломно розв'язаної РФ.

Йдеться при цьому не тільки і не стільки про фактологічний вимір такої безпрецедентної за змістом та розмахом інтелектуальної роботи (хоча й це, ясна річ, потрібна її частина, головню в руслі осягнення нових масивів секретних донині архівів), скільки про її теоретико-методологічне переозначення, започаткування фактично іншої, суто україноцентричної версії нашої історико-культурної спадщини, максимально реалістичної і з гостро критичним, правдивим віддзеркаленням в ній російського чинника на різних етапах від сивої давнини до сьогодення. Маємо, за великим рахунком, слідом за недавньою декомунізацією провести капітальну інвентаризацію нашого історико-пізнавального інструментарію й на предмет його дерусифікації. Такий підхід дасть змогу нарешті доцентру відфільтрувати, що називається, зерна від плевел, пізнавати власний історичний досвід не однолінійно, тим більше з позицій якихось сумнівних меншовартісних наративів (як завжди хотілося б московитам!), а масштабно, у розмаїтті динамічного соціокультурного поступу, інакше кажучи, в усій

суперечливій складності, взаємообумовленості та трагічній жертвовності. Адже, як відомо, без критичного осмислення та засвоєння досвіду (позитивного і негативного) та уроків минулого, без знання про нього усієї і повної правди жоден соціальний організм не може бути здоровим й забезпеченим від повторення його згубних рецидивів та помилок (коли двічі наступають на одні й ті самі «історичні граблі»).

У світлі сказаного й на тлі дедалі зримого утвердження у нашому повсякденні цінностей демократії, свободи, верховенства права, законності та людського життя неабиякої наукової актуальності та суспільно-політичної ваги набуває проблема відновлення історичної справедливості щодо незліченного повністю й донині легіону жертв терористичної диктатури сталінського режиму, в кривавих жорнах якого був перемелений фактично цвіт української та інших націй СРСР кількох поколінь. А серед них – десятки тисяч військовиків різних рангів, репресованих упродовж міжвоєнних 1920-1930-х років під надуманими здебільшого обвинуваченнями у «шпигунстві» на користь іноземних розвідок у сфабрикованих спецслужбами різних антирадянських угрупованнях.

Метою статті є актуалізація та розгляд деяких аспектів проблеми «Великого терору» 1937-1938 рр. в армійському середовищі, зокрема, на прикладі військових частин, що дислокувалися на території Дніпропетровської області (передумови, масштаб, наслідки). Попри певні відмінності, цей приклад може, на наш погляд, слугувати типовим маркером терористичної хвилі у лавах Червоної армії тих лиховісних часів.

Вибір теми обумовлений не тільки її виразно акцентованим науковим інтересом та суспільно-політичною значимістю, особливо у контексті нинішньої геноцидальної війни РФ в Україні, але й тим, що при вагомих загальних здобутках у вивченні історії політичних репресій більшовицько-московського зразка, в т.ч. на Дніпропетровщині (Іваненко, 2022, с. 43-44), їх «військова лінія», починаючи з громадянської війни і закінчуючи Другою світовою, досліджена все ще недостатньо. В результаті маємо поки що досить приблизні уявлення про розмах та специфічний перебіг чинимого беззаконня серед військових у регіонах, включаючи й наш край, де на цьому дослідницькому полі залишаються окремі лакуни, спонукаючи фахівців до подальших кроків задля їх подолання.

Стаття побудована на основі низки документальних матеріалів, виявлених в архівних фондах обласного управління СБУ та інших джерелах під час опрацювання відповідних питань в рамках регіональної програми «Реабілітовані історією» (Реабілітовані історією, 2009), а також окремих історичних праць означеного тематичного профілю.

Результати дослідження.

Осмислюючи причини і висхідну динаміку «очищувальних» акцій у червоноармійських колах міжвоєнної доби, неважко помітити, що певні підстави для подібних кроків у Кремля все ж таки були. І ось чому.

Створена й зміцніла у вогні громадянської війни в Росії Червона армія була вагомою суспільною і матеріальною силою, яка змогла у підсумку забезпечити надійний захист здобутків революції й радянської влади від збройних посягань внутрішніх та зовнішніх ворогів. Натомість її командири, особливо представники вищого командного рангу, з огляду на свої ратні звичаї, високий авторитет в РСЧА та суспільстві, відчували себе порівняно з працівниками цивільних сфер соціуму відносно самостійними й незалежними від диктату новоспеченого більшовицького режиму, дозволяючи собі нерідко, утім, як і опозиціонери з партноменклатури, такі вольності у повсякденному житті, що аж ніяк не влаштовували керуючий клас, але той до пори до часу змушений був з цим миритися. Як зазначав В. Кривицький, керівник радянської військової розвідки у Західній Європі, який у 1937 р. не повернувся в СРСР, діячі воєнної еліти «жили поза тією особливою партійною атмосферою, в якій люди час від часу «відхилялися», від вірного сталінського курсу, «розкаювалися у своїх помилках», знову «відхилялися» знову «розкаювалися», накликаючи на себе дедалі суворіші карі... Справа, якою займалися військові, зміцнюючи армію і систему оборони країни, зберегла їхній моральний дух». І далі ключове: «Сталін знав, що Тухачевський, Гамарник, Якір, Уборевич та інші командири вищих рангів ніколи не будуть зломлені до стану беззастережної покірності, яку він вимагав тепер від усіх, хто його оточував. Це були люди виключно особливої мужності» (Кривицький, 1991, с. 235-236. Переклад наш. – В.І.).

Сталінська кліка враховувала, звісно, так званий «чинник Троцького» як організатора РСЧА та глави воєнного відомства країни у 1918-1925 рр., ретельно відстежуючи хід перебудови армії на мирні рейки та її кадрового перезавантаження. Річ у тім, що в командному складі армійських частин та з'єднань налічувались, як відомо, тисячі кадрових офіцерів і генералів царської армії, залучених в ході громадянської війни до управління більшовицькими військами з ініціативи й під керівництвом очільника Реввійськради республіки Л. Троцького, а також тих, хто навчався у перші післявоєнні роки у щойно створених академіях РСЧА.

Примітно, що серед армійських комуністів було чимало осіб, які виступали у 1923-1927 рр. на боці лівої опозиції та її лідера Троцького. На лютого-березневого пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., що став безпосередньою передтечею жакливого епопеї «Великого терору», нарком оборони СРСР

К. Ворошилов заявив: «До 1923-1924 рр. троцькісти мали...за собою майже всю Москву і військову академію цілком, за винятком одиниць...І тутешня школа ЦВК, і окремі школи – піхотна, артилерійська та інші частини гарнізону Москви – усі були за Троцького» (Роговин, 1996, с. 364). А напередодні того пленуму, у лютому 1937 р., начальник Військової академії ім. Фрунзе Ю.Щаденко доповідав начальнику Політуправління РСЧА Я. Гамарнику, що в загальнопартійній дискусії 1923 р. більшість комуністів академії «стояли на троцькістських позиціях»: за резолюцію ЦК тоді голосували 48 осіб, а за резолюцію опозиції – 204 особи (там само).

«Бродіння і хитання» в умах частини командирів та політпрацівників породжували також турбулентно-трагічні події кінця 1920 – початку 30-х років на селі, пов'язані з насильницькою колективізацією, розкуркуленням, депортаціями і як наслідок – страшенним Голодомором, адже здебільшого саме із селян рекрутувався рядовий склад армії. За словами того ж В. Кривицького, в критичний для Сталіна момент, тобто під час примусової колективізації, голоду та повстань, військові неохоче підтримували його, ставили перепони на його шляху, змушували його йти на поступки (Кривицький, 1991, с. 236). На думку деяких дослідників, подібну позицію в той час займав навіть К. Ворошилов, який разом з М. Тухачевським і Я. Гамарником на одному із засідань Політбюро якимось обережно висловився за те, що для збереження надійності армії необхідно послабити репресії на селі (Роговин, 1996, с. 365). Вочевидь, цей сюжет (а може, й інші) мав на увазі Л. Троцький, який вважав, що розходження між воєначальниками та генсеком загострились саме з 1932 р., коли наслідки колективізаційного лиха у вигляді штучно влаштованого Кремлем українського Голодомору і нищення найпродуктивнішої верстви українського селянства прийняли особливо загрозливий характер (Троцький, 1990, с. 277-278).

Щоправда, непорозуміння між ними виникали й раніше, поступово переростаючи у серйозні конфліктні ситуації між тандемом Сталін – Ворошилов, з одного боку, і Тухачевським з одностайними генералами – з другого, причому не в якихось ситуативних, побіжних питань, а і з системних, фундаментальних – щодо пріоритетів радянської воєнної доктрини, модернізації та механізації збройних сил, ролі кавалерії і моторів (танки, авіація) у майбутній війні, оцінки нацистської Німеччини як найбільш вірогідного агресора та ініціатора нової світової війни тощо. Олії у вогонь конфронтації, до речі, додавали провокативні версії в зарубіжних та емігрантських колах про нібито існуючі наміри популярних в народі радянських воєначальників скинути Сталіна з кремлівського трона, про що відверто йшлося, зокрема, у книзі білоемігрантського письменника Р. Гуля «Красные маршалы», виданій на Заході у 1932

р., де претендентами на «ліквідацію комуністичної диктатури» були оголошені М. Тухачевським і В. Блюхер (Гуль, 1990, с. 172-173). Звичайно, у від природи надмір підозрілого до всього Сталіна подібні «прогнози» (хоч вони і являли собою дивовижний мікс реальних факторів з явними вигадками автора) лише підсилювали недовіру і ворожість до вищого генералітету.

Тож, не дивлячись на достатньо обґрунтовані й конче потрібні новаторські ідеї-пропозиції «мотористів» (Тухачевський, Уборевич та ін.) для зміцнення Червоної армії та обороноздатності країни в цілому, в тому числі щодо усунення з посади наркома одного з найближчих сталінських підручних, обмеженого і некомпетентного в назрілих проблемах тогочасного військового будівництва Ворошилова, «кавалеристам» (Ворошилов, Будьонний та ін.) за підтримки Сталіна вдалося зрештою нейтралізувати опонентів на різних рівнях армійської ієрархії – від низових підрозділів та частин до наркомату оборони. І зроблено це було апробованим ще з часів революції та громадянської війни способом – репресіями, підґрунтям для яких і слугували у сукупності окреслені вище та інші політико-ідеологічні й міжособистісні чинники.

Зауважимо принагідно, що спецслужби постійно тримали армію «під ковпаком», відстежуючи щонайменші зміни у настроях військовослужбовців, прояви опозиційності, критики властей, ініціюючи чистки командного складу, увільнення старших офіцерів старої армії, фабруючи справи про змови тощо. В середині 1920-х років, приміром, була проведена чистка комскладу та політпрацівників за підозрою у співчутті чи належності до троцькістської опозиції. Через деякий час (кінець 20-х – початок 30-х рр.) у рамках загальносоюзної кампанії наступу на так званих «буржуазних спеціалістів» дореволюційної школи, що отримала назву «спецеїдство» (в народному господарстві УСРР було задіяно до 30 тис. осіб, на яких звалили провину за наростаючий вал економічних прорахунків та провалів (Бут, Добров, 2002, с. 79), були здійснені заходи з очищення РСЧА від колишніх офіцерів царської армії. Притому справа не обмежилася тільки їх звільненням із збройних сил, а й продовжилася наступним кримінальним переслідуванням. За надуманими здебільшого обвинуваченнями були сфабриковані справи про змову офіцерів – «старорежимників» в лавах Червоної армії, за якими кинули за ґрати понад 3 тис. командирів різних ланок (Реабілітація, 1991, с. 282).

Однією з найрезонансніших з них була викрита ОДПУ на початку 1930-х років міфічна справа «Всесоюзної офіцерської організації», керівниками якої призначили військовиків дореволюційного гарту, так би мовити, – М. Бонч-Бруевича і Д. Карбишева. На Дніпропетровщині в уяві чекістів начебто функціонувала її «філія» у дислокованій тут 30-й

Іркутській дивізії, що ставила своєю метою не багато не мало – підготовку збройного повстання і повалення радянської влади за сприяння іноземної військової інтервенції. Змовникам інкримінували розробку відповідного плану воєнних дій, визначення об'єктів для першочергового захоплення тощо. І це у з'єднанні, де 65 відсотків командирів були членами партії, а саме воно буквально нашпиговане «стукачами» особливого відділу. Хоч «залізних» доказів на підтвердження цієї версії слідчим встановити не вдалося, фінал виявився передбачуваним: у в'язниці опинилося все керівне ядро дивізії – командир П. М'ясоєдов, начальник штабу М. Катанський, начальник артилерії С.Юцковський, штабні офіцери, командири полків. Долю їх, мабуть, через непереконаливість матеріалів попереднього слідства вирішував не суд, а колегія ОДПУ, яка прирєкла вказаних військових до смертної кари, інших – до різних строків тюремного ув'язнення (АУСБУДО, спр. П-19653, арк. 336; спр. 23038, арк. 116).

Всього, за даними К. Ворошилова, упродовж 1920-х – першої половини 1930-х років із Збройних сил СРСР було «вичищено» 47 тис. осіб, з них 5 тис. колишніх опозиціонерів (Роговин, 1996, с. 364-365). Проте на репресування воєначальників найвищого рангу тоді ще Кремль не наважився, зважаючи, певно, на їх популярність в РСЧА та суспільстві. Як наголошував В. Кривицький, «ці генерали, особливо Тухачевський, користувалися величезною популярністю не тільки у командирів та рядових червоноармійців, але і у всього народу» (Кривицький, 1991, с. 236).

Натомість у міру наближення сталінської державної машини до остаточного викорінення «уламків старого світу» (за риторикою властей), залишків інакодумства, опозиційності та «п'ятої колони» у «розробки» спецслужб дедалі частіше потрапляли й високопосадовці Збройних сил. Репресії проти них були стимульовані резонансними московськими судовими процесами над топ-троцькістами і почалися влітку 1936 р., коли за прямої участі новоспеченого наркома НКВС М. Єжова арештували комкорів – заступника командувача Ленінградського військового округу В. Примакова і військового аташе при постпредстві СРСР у Великобританії В. Путна, за нібито причетність до бойової групи троцькістсько-зинов'ївської контрреволюційної організації, а надто посилились після лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому глава уряду В. Молотов поставив, по суті, завдання викрити шкідницьку, шпигунську та диверсійну діяльність в Червоній армії (Реабілітація, 1991, с. 283-284).

І хоч достовірних доказів такої діяльності, як і по наявності «змовників» серед керівних військових кадрів, виявлено не було, у Кремлі, судячи з усього, жодних сумнівів щодо цього не мали. Ось лише один красномовний факт. 1 травня 1937 р. Сталін на святковому обіді після параду на квартирі у

Ворошилова буквально шокував присутніх на ньому вищих армійських чинів, заявивши, за свідченням тодішнього начальника розвідуправління РСЧА комкора С. Урицького, що «вороги будуть викриті, партія їх зітре у порошок, і підняв тост за тих, хто, залишаючись вірним, гідно займе своє місце за славним столом у жовтневу річницю» (Реабілітація, 1991, с. 286). Почувши таке грізне попередження, воєначальникам залишалося тільки гадати, хто з них намічений вождем як жертва найближчої розправи.

Це стало зрозуміло уже невдовзі, коли НКВС відрепортував про виконання директив політичного керівництва і викриття «Антирадянської троцькістської організації в РСЧА», творцями й керманічами якої назвали верхівку вищого армійського командування – заступника наркома оборони М. Тухачевського, командувачів Київського військового округу Й. Якіра і Білоруського – І. Уборевича, начальника академії ім. Фрунзе О. Корка, В. Примакова і В. Путна, а також згаданих вище Р. Ейдемана, Б. Фельдмана, засуджених 11 червня 1937 р. до розстрілу за стандартними звинуваченнями тієї пори у шпигунстві, зв'язках з троцькістами, підготовці збройного повстання тощо. Повідомлення про цей вирок, виконаний, до речі, вже наступного дня (12 червня), пролунало, що називається, як грім серед ясного неба, адже імена воєначальників добре знала вся країна з часів громадянської війни.

«Справа військових», як назвала світова преса московський судовий процес над ними, стала однією з найгучніших і найкривавіших у вирі влаштованої Кремлем у 1937-1938 рр. кампанії «Великого терору». Щоб надати «змові» найширшого, організованого розмаху під егідою військового відомства, буквально через кілька днів спецслужби взяли ще близько тисячі командирів та політпрацівників, в основному з вищого командного складу. Більшість з них, вважають історики, у 1923-1925 рр. навчалися у військовій академії РСЧА, тобто в період фінального перебування на посаді голови Реввійськради Л. Троцького, якого вони, ясна річ, апriorі не могли не підтримувати, що, схоже, їм і пригадали у 1937-му (Іваненко, 2007, с. 242-243).

Не оминув цей репресивний смерч й 7-й стрілецький корпус, що базувався на території Дніпропетровської області. В ньому виявили «воєнно-фашистську змову» й відкрили низку справ під назвами «Генерал», «Зрадники», «Штаб» та ін. У ході їх фабрикації арештували спочатку (з червня до грудня 1937 р.) 236 осіб, а загалом станом на 1 червня 1938 р. 370 військових, з них 53-х чекісти кваліфікували як агентів іноземних розвідок, або, говорячи простіше, – шпигунів (Реабілітовані історією, 2009, с. 592). Це, до слова, одне з найпоширеніших обвинувачень на адресу військових того часу. Ну а всі «змовники», в уяві обласного УНКВС, діяли, звісно, під керівництвом командира корпусу Ф. Рогальова, який

фігурує у матеріалах слідчої справи (АУСБУДО, спр. П-5162), як «начальник воєнно-повстанського штабу правотроцькістського центру (Реабілітовані історією, 2009, с. 592).

Маршал С. Бірюзов так описує свій приїзд до штабу 7-го корпусу, куди він отримав призначення після закінчення академії ім. Фрунзе у 1937 р.: «Прибувши в дивізію (так у нього. – В.І.), штаб якої знаходився у Дніпропетровську, я застав щось неуявне. Ще у військовій комендатурі залізничного вокзалу мені повідомили, що в даний момент у дивізії «начальства-то, по суті, немає: командир, комісар, начальник штабу, начальники служб – усі заарештовані» (цит. за: Реабілітовані історією, 2009, с. 592-593). Йшлося, зокрема, про командира корпусу Федора Рогальова, начальника штабу Петра Скрастіна, комісара Рудольфа Кавалерса та ін.

Звичайно, ключовою фігурою поміж них був Рогальов, учасник Першої світової і громадянської воєн, двічі удостоєний «за видатну стійкість і доблесть» найвищої відзнаки країни Рад тих часів – ордена Червоного Прапора, випускник академії ім. Фрунзе. Корпус очолив у 1931 р. і одночасно був призначений військовим комендантом міста Дніпропетровська. Рішенням Реввійськради йому було присвоєно військове звання «комкор», а в особовій справі з'явився запис: «Глибоко військова людина. Твердий, рішучий та ініціативний. Дуже багато вчить і вчиться сам» (АУСБУДО, спр. Р-5162, арк. 237). Здійснюючи безпосереднє управління військами, він паралельно брав участь у громадсько-політичному житті, обирався членом обкому партії та облвиконкому, делегатом XII з'їзду КП (б)У і XVII з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 17, 19).

Здавалося б, на перший погляд, абсолютно бездоганна репутація, високий авторитет, загальнодержавне визнання... Проте «пильних» захисників режиму це аж ніяк не переконало і 10 липня 1937 р. комкора заарештували за стандартним тогочасним звинуваченням у створенні та керівництві придуманою в кабінетах НКВС «військово-троцькістською організацією». Виявляється, що він, як встановив начальник особливого відділу корпусу, «усю свою практичну контрреволюційну роботу проводив з метою: 1) ослаблення воєнної могутності СРСР; 2) організації збройного повстання і повалення радянської влади; 3) організації терористичних актів проти керівництва партії та радянської влади» (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 20).

Подібних нісенітниць про «злочинну діяльність» у його справі безліч. Так, в ній стверджувалося, що у березні 1936 р. командуючий Київського військового округу Й. Якір, знаючи, мовляв, що Ф. Рогальов ще раніше «виявляв коливання з основних питань генеральної лінії партії», запропонував йому приєднатися до очолюваної ним антирадянської

організації, що той невдовзі і зробив, зобов'язавшись начебто вести роботу з вербовки нових членів, проведення шкідництва в частинах 7-го корпусу задля підриву його бойової і мобілізаційної готовності, підготовки до збройного повстання тощо. Як видно зі справи, командир «завербував» всю «верхівку» корпусу, зокрема, начальника штабу В. Скрастіна та ін. (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 237), встановив тісні стосунки з місцевими очільниками – «троцькістами» – першим секретарем обкому партії М. Хатаєвичем, головами облвиконкому І. Гавриловим та І. Федяєвим, головою міськвиконкому М. Голубенком, секретарями міськкому КП(б)У М. Лейбензоном, П. Ветровим та ін. Під тиском слідства були отримані свідчення проти Ф. Рогальова, що він буцімто «не поділяв погляди партії з питань внутрішньої демократії», жалкував, що «кращі люди з армії вилучені», підтримував зв'язок з групою бойовиків, які мали намір вбити Сталіна, з українськими націоналістами тощо (Реабілітовані історією, 2009, с. 591).

З рештою, попри повну абсурдність інкримінованих бойовому командирі обвинувачень, це не завадило сталінським опричникам винести йому за ухвалою виїзної сесії Военної колегії Верховного суду СРСР від 14 вересня 1937 р. смертний вирок, який був виконаний уже наступного дня. Примітний штрих: своє «добро» на такий акт свавілля дав особисто господар Кремля, оскільки він, як відомо, візував попередні списки арештованих, що підлягали репресуванню за так званою першою категорією (розстріл). Типовим в даному випадку виглядає і механізм, за допомогою якого слідчі добивались «визнань» звинувачених – тортури, катування, погрози рідним, що підтвердив, зокрема, на допиті в 1956 р. при перегляді Военною колегією Верховного суду СРСР справи Ф. Рогальова Є. Третяк, який утримувався у «смертній камері» разом з комкором та іншими «ворогами народу». «Всі ці особи, - свідчив він, - говорили, що ...їх засудили безвинно..., що їх сильно били. Наприклад, Рогальов казав, що йому перебили ноги і він останнім часом ходив на милицях..., що він підписав протокол, бо йому говорили, що все рівно заб'ють, а якщо підпише, то засудять до якогось строку» (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 287-289).

Інший співкамерник Федора Федоровича М. Кувшинов розповідав: «Рогальов мені говорив, що з першого дня його почали бити, знущатись. Особливо при цьому відзначався слідчий Флейшман... Рогальов повідомив про випадок, коли на його гімнастерку, на те місце, де були ордени, повісили зображення свастики і водили по кабінетах, показуючи усім як ворога. Далі Рогальов сказав, що він, не витримавши знущань, приниження, почав підписувати...такі свідчення, що його розстріляють». «Але знай, – заявив він, – якщо ти залишишся живий, то напиши тов. Ворошилову, з яким я пройшов усю громадянську війну, що

Рогальов був чесним і відданим комуністом – таким він й помер» (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 282-286).

Така ж доля спіткала й соратників комкора. Разом з ним в той же день був страчений начальник штабу П. Скрастін, доведений у тюрмі внаслідок середньовічних катувань до божевілля. Комісара корпусу Р. Кавалерса як латвійця за національністю нарекли «латвійським шпигуном». Як особливо небезпечного злочинця його етапували до Києва, на допит до самого наркома внутрішніх справ України І. Леплевського. Розстріляли Р. Кавалерса 27 грудня 1937 р. (Реабілітовані історією, 2009, с. 60, 221, 475-478).

На тлі репресованого вищого командування корпусу не відрізнялася новизною чи оригінальністю мотивація звинувачень й щодо середньої ланки офіцерського складу. Так, начальнику штабу 120-го артилерійського полку капітану Павлу Тимофійєнку (до речі, теж учасник громадянської війни і вихованець військової академії ім. Фрунзе) висунули два «кримінали» – знайомство ще під час навчання в академії з тим же П. Скрастіним і допомога однокашнику – слухачеві з Монголії у підготовці реферату. Відтак у дніпропетровських чекістів з'явилася «підстава» інкримінувати Тимофійєнку видачу військових секретів і оголосити його «монгольським», а для більшої переконливості, вочевидь, за географічним принципом – ще й «японським» шпигуном. У справі не вказано хто вирішував його долю – суд чи трійка, але є довідка про виконання «розстрільного» вироку 12 грудня 1937 р. (Реабілітовані історією, 2009, с. 611-615).

На жаль, й дотепер невідомо, як склалися конкретні долі інших фігурантів описаної вище «змови військових», але, напевно, можна з достатнім ступенем вірогідності припустити, що більшості з них (із 370), тим паче з ярликом «політичних», засуджених за сумнозвісною «антитерористичною» ухвалою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р., навряд чи вдалося вижити в умовах нечуваного беззаконня та свавілля тієї лиховісної пори.

Крім того, як відомо, трагічні долі арештованих у більшості випадків повною мірою розділили їхні рідні та близькі, що добре видно на прикладі репресованих військових. Є, приміром, дані, що тільки за друге півріччя кривавого 1937-го дніпропетровські енкаведисти кинули за ґрати 114 дружин «змовників», й серед них – Олександр Миколайович Рогальов, яка протягом восьми років пізнавала всі жахи таборів ГУТАБу. Після звільнення з ув'язнення вона була обмежена в праві вибору місця проживання й повернулася до Дніпропетровська лише в середині 1950-х. З двох дочок, влаштованих після арешту матері в дитячі будинки, вдалося розшукати тільки старшу, Майю. Сліди ж молодшої, Нінель, згубилися. (Реабілітовані історією, 2009, с. 593). І таких зламаних доль безліч...

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо: навколо мегареzonансної «справи військових» 1937 р., яка обернулася такими драматичними наслідками для Збройних сил СРСР, й досі не вщухають дискусії дослідників як у пострадянському, так і зарубіжному історіографічному дискурсі, віддзеркалюючи їх прагнення до кінця розібратися й подати у максимально правдивому вигляді усі перипетії цієї непростой справи, що стала однією з найкривавіших в історії «Великого терору» - середини 30-х років. При цьому вже ні у кого не виникає сумніву, що тодішні широко розрекламовані сталінськими посіпаками на кшталт Молотова, Кагановича, Ворошилова, Єжова та ін. версії про «масштабну змову в РСЧА» не що інше, як міф, легенда, вигадані у кремлівських кабінетах задля збереження непохитності й недоторканості своєї монопольної влади та нейтралізації можливих конкурентів з боку авторитетних і популярних в країні воєначальників нової генерації.

Тим паче що західна преса нерідко додавала «олії у вогонь», поширюючи на своїх шпальтах різні плітки та чутки про такі їхні амбіції, а спецслужби Німеччини та інших держав безупинно постачали Кремль відповідними дезінформаційними матеріалами про таємні зв'язки верхівки Червоної армії з іноземними розвідками, намагаючись дискредитувати її в очах сталіністів і спровокувати на «вжиття контрзаходів». В московських архівах зберігаються сотні подібних сигналів, більшість яких визнана в ході перевірок фейками. Однак, на думку дослідника В. Роговіна, це було вигідно і Сталіну, бо дозволяло усунути потенційно небезпечних політичних супротивників, і Гітлеру, оскільки сприяло послабленню Червоної армії напередодні вторгнення в СРСР (Роговін, 1996, с. 417).

Власне, й сама «змова військових», обставини її виникнення та просування з правової точки зору не витримують серйозної критики, будучи суто політичними, надуманими, а справа – сфабрикованою, про що недвозначно йшлося в офіційній довідці КДБ і Прокуратури СРСР за результатами її перевірки на початку 1957 р. та реабілітації вісімки ключових фігурантів (Реабілітація, 1991, с. 303-304).

Висновки.

Багато фахівців-істориків вповні обґрунтовано вважають, що молох кремлівських репресій чи не найбільшійше позначився на Збройних силах, вразивши передусім їх вищий командний корпус як один з елітних суспільних осередків того часу поряд з «партією-комунією» (термін авторства С. Кульчицького, 2013, с. 598). Адже загальні втрати армійської верхівки усіх рівнів виявилися дійсно масштабними й спустошливими (до 47 тис. за 1920-ті – першу половину 1930-х рр. додалися, за різними оцінками, щонайменше від 40 до 45 тис. у 1937-1938 рр.), призвівши фактично до обезголовлення цілих частин і з'єднань аж до верховного воєнного відомства. Щоправда, частину засуджених

напередодні та з початком радянсько-німецької війни таки повернули на службу, але в цілому вчинений у передвоєнні роки кадровий погром в РСЧА мав неабиякі згубні наслідки для обороноздатності країни та її захисту від нацистської агресії, особливо в початковий період. Маршал О. Василевський у 1967 р. під час інтерв'ю з письменником К. Симоновим заявив: «Ви кажете, що без тридцять сьомого року не було б поразок сорок першого, а я скажу більше: без тридцять сьомого року, можливо, і не було б взагалі війни в сорок першому році. У тому, що Гітлер наважився розпочати війну..., велику роль відіграла оцінка того ступеня розгрому військових кадрів, який у нас стався» (Симонов, 1990, с. 357). Та й сам фюрер не приховував свого захоплення від такого «подарунка долі», готуючи напад на СРСР. «Першокласний склад радянських вищих військових кадрів винищений Сталіним у 1937 році, – констатував він. – Таким чином, необхідні уми у підрастаючій зміні поки що відсутні. У них немає добрих полководців» (цит. за: Реабілітовані історією, 2009, с. 593).

Кривава розправа над генералітетом не лише суттєво послабила рівень управління і військового мистецтва в РСЧА, але й конче негативно позначилась на морально-психологічному кліматі у вищих її ешелонах, гальмуючи ініціативу, новаторські підходи до організації та бойової підготовки військ, уникаючи звернень до зарубіжного досвіду ведення сучасних (на той момент) війн, мовляв, «щоб чогось не вийшло» (себто аби не визнали шпигуном) тощо. Своєї мети, як бачимо, кремлівський владика досяг, хоч і таким людожерським способом (його, власне, у ще більших масштабах застосовує нині один з чи не найталановитіших сталінських учнів та послідовників Путін у своїй геноцидній війні в Україні), провівши справжню «перетряску» воєнної номенклатури і звільнившись від щонайменших опозиційних проявів в армії, а отже, й вибудувавши, по суті, нову конфігурацію системи управління в ЗС СРСР зі слухняними в масі своїй воєначальниками, готовими забути про злочини минулого і сумлінно служити вождеві як верховному головокомандувачу й беззастережному лідеру гігантської країни, керованої Москвою. Все це у сукупності дозволяє говорити, окрім іншого, про репресування десятків тисяч безвинних військових за часів «Великого терору» як про органічну складову частину загального процесу «кадрової війни» в партії та державі, що підняло на ще вищий ступінь режим узурпації тираном своєї й без того абсолютної влади.

Тож, актуалізуючи окреслені вище сюжети та впливаючі з них уроки, маємо завжди пам'ятати про них як про цілковито неприпустимі речі, з одного боку, і як про потужний соціокультурний запобіжник для сучасного та майбутніх поколінь українців – з другого, тим більше на тлі неприхованих спроб реінкарнації соціалістичної риторики та реабілітації

терористичного образу Сталіна і його одіозних поплічників в сучасній імперській Росії, не говорячи вже про відверто навіжені намагання путінської кліки знищити Україну, взагалі «стерти її з лиця землі».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архів Управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області (АУСБУДО).
Бут, О. М., & Добров, П. В. (2002). *«Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки XX ст.: від нових джерел до нового осмислення*. 2-ге вид., виправл. і доповн. Донецьк: «УкрНТЕК».
Гуль, Р. (1990). *Красные маршалы*. М.
Іваненко, В. В., Голуб, А. І., & Шевченко, А. Ю. (2007). *Історія Радянської держави (1917-1991 рр.)*. Навч. посіб. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ.
Іваненко, В. В. (2022). Репресії у промисловому секторі міжвоєнної Катеринославщини-Дніпропетровщини (1920-30-ті рр.). *Грані*, 25(3), 42-48.
Кривицький, В. (1991). *«Я был агентом Сталина»*. М.
Кульчицький, С.В. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його зародження до загибелі*. (У 3 кн. Кн. 2). Київ: Темпора.
Реабілітація. (1991). *Политические процессы 30-50-х годов*. М.: Политиздат.
Реабілітовані історією. (2009). Дніпропетровська область. (У 2 кн. Кн. 1). Дніпропетровськ: Монолит.
Роговин, В. (1996). *1937*. М.
Симонов, К. (1991). *Глазами человека моего поколения: размышления о И.В. Сталине*. М.: Правда.
Терещенко, Р. К., Іваненко, В. В., & Прокопенко, Л. Л. (2002). *Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства*. Дніпропетровськ: Монолит.
Троцький, Л. Д. (1990). *Сталин*. (В 2 т. Т. II). Москва.

REFERENCES

- Archive of the Office of the Security Service of Ukraine for the Dnipropetrovsk Region (AOSSUDR).
But, O. M., & Dobrov, P. V. (2002). *"Economic counter-revolution" in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century: from new sources to a new understanding*. 2nd ed., corrected. and additional Donetsk: "UkrNTEK".
Gul, R. (1990). *Red marshals*. M.
Ivanenko, V. V., Golub, A. I., & Shevchenko, A. Yu. (2007). *History of the Soviet state (1917-1991)*. Education manual Dnipropetrovsk: Publishing House of DNU.
Ivanenko, V. V. (2022). Repressions in the industrial sector of the interwar Ekaterinoslav region-Dnipropetrovsk region (1920-30s). *Grani*, 25(3), 42-48.
Kryvytskyi, V. (1991). *"I was an agent of Stalin"*. M.
Kulchytsky, S. V. (2013). *Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise*. (In 3 books. Book 2). Kyiv: Tempora.
Rehabilitation. (1991). *Political processes of the 1930s and 1950s*. M.: Politizdat.
Rehabilitated by history. (2009). Dnipropetrovsk region. (In 2 books. Book 1). Dnipropetrovsk: Monolith.
Rogovin, V. (1996). *1937*. M.
Simonov, K. (1991). *Through the eyes of a person of my generation: reflections on I.V. Stalin*. M.: Pravda.
Tereshchenko, R. K., Ivanenko, V. V., & Prokopenko, L. L. (2002). *The past with a bitter taste: repression in the historical retrospective of Soviet society*. Dnipropetrovsk: Monolith.
Trotsky, L. D. (1990). *Stalin*. (In 2 volumes. Vol. II). M.

Research Prerequisites for the Success of the Social Experiment D. A. Stolypin

UDC: 94:316.255.001.8(092)(477.64+470)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172378>**Primak Oleg**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0896-1431>, olegprimak75@gmail.com**Priymak Yulia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8575-9045>, priimakulyia@gmail.com*Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhya, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the publication lies in its compliance with the development trends of modern historical science, among which the bringing to the fore of unique, forgotten figures has an important place. One of it can be considered the southern Ukrainian landowner, zemstvo and public figure, amateur sociologist, student of Ogust Cont D. A. Stolypin (1818-1893). He tried to support his ideas about the possibility of solving the agrarian question by the means of contemporary sociological science with the results of a social experiment that was conducted during 1874-93 in the village of Mordvinivka.

The purpose of the publication is a comprehensive description of the research prerequisites of the social experiment of D. A. Stolypin

The results. It is outlined that the purpose of the experiment was to prove the idea of the advantages of the farm form of management over the community one. Its dynamics were determined by the pace of creation of farms on landlord lands, the right to rent with subsequent redemption, which local peasants received. It was determined that the success of the experiment of D. A. Stolypin depended on two groups of prerequisites – economic and research. The article focuses on comprehensive coverage of the latter complex.

Conclusions. It is proved that the essence of the research prerequisites for the success of the social experiment in Mordvinivka consisted in the accumulation of D. A. Stolypin at the previous stage of his life had the necessary theoretical knowledge, financial and social capital, and the desire to allocate the necessary land plot for research. It was revealed that D. A. Stolypin's predecessors, whose unsuccessful experience led to the search for their own synthetic model of land management.

Keywords: sociologist, social experiment, landowner, hamlet, peasantry, historical sociology, South of Ukraine

Дослідницькі передумови успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна

Приймак Олег, Приймак Юлія*Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність публікації полягає у відповідності її тенденціям розвитку сучасної історичної науки, серед яких виведенню на перший план непересічних, забутих постатей належить важливе місце. Однією з таких можна вважати південноукраїнського поміщика, земського і громадського діяча, соціолога-аматора, учня Огюста Конта Д. А. Столипіна (1818-1893). Свої ідеї щодо можливості вирішення аграрного питання засобами тогочасної соціологічної науки він намагався підкріпити результатами соціального експерименту, що був проведений протягом 1874-93 рр. в с. Мордвинівці.

Мета публікації полягає у всебічній характеристиці дослідницьких передумов соціального експерименту Д. А. Столипіна.

Результати. Окреслено, що метою експерименту виступало доведення ідеї про переваги хутірської форми господарювання над общинною. Динаміка його визначалася темпом створення на поміщицьких землях хуторів, право оренди з подальшим викупом на які отримували місцеві селяни. Визначено, що успішність досліду Д. А. Столипіна залежала від двох груп передумов – господарських та дослідницьких. В статті сконцентровано увагу на всебічному висвітленні комплексу останніх. Підкреслено, що аналіз їх є невід'ємною складовою розкриття теми громадської та науково-пошукової діяльності досліджуваної історичної постаті, а результати його дозволять розкрити ще одну сторінку історії Півдня України.

Висновки. Доведено, що сутність дослідницьких передумов успішності соціального експерименту в с. Мордвинівці полягала у накопиченні Д. А. Столипіним на попередньому етапі життя необхідних теоретичних знань, фінансового та соціального капіталу, бажання виділити під дослід необхідної земельної ділянки. Виявлено, що у Д. А. Столипіна були попередники, невдалий досвід яких став причиною пошуку власної синтезної моделі ділянкового господарства.

Ключові слова: соціолог, соціальний експеримент, поміщик, хутір, селянство, історична соціологія, Південь України

Вступ.

Останнім часом в системі історичних наук все більшої ваги набувають дослідження, предмет яких знаходиться на межі біографістики, соціальної та аграрної історії. Виведення на перший план у змісті останніх непересічних історичних постатей, які були забуті, маловідомі є цілком закономірним, логічним та актуальним. Однією з таких постатей можна вважати учня Огюста Конта, соціолога-експериментатора, земського і громадського діяча, південноукраїнського поміщика Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818-1893). Свої ідеї щодо можливості вирішення аграрного питання засобами тогочасної соціологічної науки він намагався підкріпити результатами соціального експерименту, що був проведений протягом 1874-93 рр. в с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії.

Доведення, в руслі пошуку нової соціальної опори на селі, переваги індивідуального селянського господарювання над общинним виступало метою експерименту. Зміст його полягав у створенні на поміщицьких землях хуторів, право оренди з подальшим викупом на які отримували місцеві селяни. Успішність дослідів Д. А. Столипіна залежала від двох груп передумов – господарських та дослідницьких. Аналіз їх є не лише невід'ємною складовою розкриття теми громадської та науково-пошукової діяльності Дмитра Аркадійовича; результати його дозволять розкрити ще одну сторінку соціальної та аграрної історії Півдня України.

Мета публікації полягає у всебічній характеристиці дослідницьких передумов соціального експерименту Д. А. Столипіна.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Комплекс праць, в яких міститься пряма або опосередкована інформація про соціальні експерименти Д. А. Столипіна є нечисельним. Першу групу його складають дослідження з аграрної історії Н. А. Ковальової (Ковальова, 2016), Н. Р. Темірової (Темірова, 2003), О. М. Краснікової та М. А. Якименка (Якименко, 2020) та інших, на сторінках яких розкриті загальні питання стану дворянського та селянського господарства Півдня України у II пол. XIX ст. До другої відносяться праці І. А. Голосенка, А. І. Карагодіна (Карагодін, 1998, с. 171) та авторів цієї статті (Приймак, 2019), які містять інформацію про етапи життя, соціологічні погляди, хід соціального експерименту Д. А. Столипіна. Відсутність в історичній літературі робіт присвячених аналізу дослідницьких передумов успішності соціального експерименту в с. Мордвинівці лише підсилює актуальність цієї публікації.

Ключ до розуміння сутності предмета публікації знаходиться у площині методології постмодерну. Досягнення мети стало можливим завдяки використанню принципів об'єктивності, багатофакторності, історизму, а також історико-генетичного, проблемно-хронологічного, історико-

біографічного, ретроспективного, просопографічного методів та контент-аналізу.

Результати дослідження.

У II пол. XIX ст. на території підросійської України стала чітко помітною тенденція господарського занепаду дворянських маєтностей. Після скасування кріпацтва переважна більшість дрібно- та середньопомісних дворян у південному її регіоні була не в змозі пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але не бажала втрачати прибутки. Маючи консервативний світогляд вона, у досліджуваній період, сприймала родові маєтки радше як територію володарювання, ніж як господарсько-виробничу одиницю. Часто дворяни розв'язували питання нестачі обігових коштів й отримували можливість задоволення бажань комфортного життя здаючи землі в оренду місцевим селянам та колоністам (Темірова, 2003, с. 224). Фактично, передвоюючись у рантє, вони передавали функції керування помістями управителям, зв'язки з якими, як правило, здійснювались лише через листування (Ковальова, 2016, с. 253).

Проявом зубожіння та занепаду дворянських маєтностей виступала тенденція зменшення площ їх земельної власності. Протягом 1861-1905 рр. південноукраїнське дворянство втратило близько 3/5 свого землеволодіння. В роки проведення Д. А. Столипіним соціального експерименту Бердянський повіт взагалі можна було вважати селянським, бо у власності колишніх колоністів і селянства перебувало в той час 92% придатних для ведення сільського господарства земель. Частка усіх шести дворянських помість на його території була з самого початку невеликою і скоротилася на кінець XIX ст. до 1,2% від загальної площі земель сільськогосподарського призначення (Приймак, 2012, с. 116).

Обезземелення та занепад багатьох дворянських господарств отримали у тогочасній полемічній літературі й пресі назву «оскудіння». Нестача отриманих від маєтностей коштів спонукала дворян шукати інших джерел прибутку. Такими часто ставали державна чи земська служба, приватне підприємництво тощо (Якименко, 2020, с. 184). Південь України, в цьому контексті, не був виключенням. Протягом досліджуваного періоду в регіоні навіть зустрічались приклади розорення та пауперизації дворян.

Майнові та соціальні втрати стали причинами занепокоєння помісних дворян Півдня України, які з сер. XIX ст. постійно намагались повернути до своїх проблем увагу держави. При цьому, одна частина поміщицтва виступала з вимогами консервативного характеру. Сутність останніх була викладена у закликах про встановлення юридичних норм недоторканості дворянських земель, про визнання їх заповідними і єдиноспадковими маєтками, про

вилучення дворянського землеволодіння із сфери капіталістичних відносин (Якименко, 2020, с. 96). Але друга частина – ліберально налаштоване дворянство – спрямовувало пошук виходу з проблеми в бік модернізації та підвищення капіталізації помість. Вони належали до тієї когорти передвісників Столипінської реформи, яких Дж. Мейсі назвав особистостями часів «революції в свідомості, або ідеологічної революції, пов'язаної з відмовою від тих стосунків і курсу політики, які сприяли як виникненню проблеми, так і ухваленню нового радикального рішення» (Мейсі, 1993, с. 24). Окремі представники останнього вдалися до соціальних експериментів. Мета яких полягала у підвищенні рентабельності власних земель шляхом створення на них компактних орендних ділянкових господарств, бути користувачами яких запрошувались місцеві селяни. Напередодні експерименту в с. Мордвинівці Дмитро Аркадійович зібрав та систематизував інформацію від тих з них, що входили до складу Московського Імператорського товариства сільського господарства (Столыпін, 1874, с. 6).

Відтак, у 1874 р. у розпорядженні Д. А. Столипіна знаходилися відомості отримані від першопрохідців розв'язання питання створення орендних хуторів на поміщицьких землях Північного Приазов'я – відставного інженер-майора В. І. Вассала та дворянина Ганта. При цьому підкреслимо, що перерахованих трьох дворян цілком можна назвати сусідами, бо від с. Мордвинівки до розташованого поблизу м. Мелітополя помістя Ганта пролягало близько 20 верст, а відстань до маєтку В. І. Вассала під Ногайськом (зараз м. Приморськ) – близько 70 верст. Можна навіть припустити, що Дмитро Аркадійович знав про їх соціальні досліди ще до того, як розіслав тематичні анкети з бюро Імператорського товариства сільського господарства.

Ділянкові господарства за системами «мар'яж» та «квадрат-хутори» були засновані його попередниками на власних землях ще на початку 1870-х рр. Але ті заходи були невдалими, причина чого полягала у небажанні В. І. Вассала та Ганта адаптувати іноземний досвід хуторського розселення до місцевих умов господарювання. До того ж, у якості орендарів ці поміщики обрали представників тих прошарків сільського населення, які не мали прямої раціональної мотивації до досягнення мети експериментів. Так, наприклад, Гант віддав в оренду землі незаможним селянам, рівень забезпечення яких худобою та реманентом не дозволяв навіть якісно обробити землю. Він не визначив за потрібне попереднє зведення хуторських будівель та не звернув уваги на питання обов'язковості підтримки складної системи сівозміну й агрокультури орендарями (Столыпін, 1876, с. 6-9).

В свою чергу відставний інженер-майор В. І. Вассал здав в оренду ділянки місцевим німцям-

колоністам. Але, угода була розірвана тому, що німці сприйняли орендовані ділянки лише як допоміжні. У тексті листа-анкети Володимира Івановича, в цьому руслі, знаходимо наступні рядки: «...запровадження абсолютно раціонального господарювання у нас буде викликати значні складнощі доки: 1) право власності та обов'язковості виконання угод не будуть більш досконалішими; 2) доки не буде змінена існуюча паспортна система.» (Столыпін, 1876, с. 12).

Втім, на нашу думку, перелік перерахованих попередниками Д. А. Столипіна причин невдач їх соціальних експериментів можна дещо розширити. З одного боку, В. І. Вассал і Гант не у повній мірі усвідомлювали факт неможливості хронологічного обмеження тих впливів, що використовувалися під час експерименту або стримували його реалізацію. Тобто, не завжди враховувалася така риса селянина – об'єкту дослідницького впливу, як наявність у нього соціальної пам'яті та здатність акумулювати дію причинно-наслідкових факторів за тривалий відтинок часу. З іншого, проведення соціальних експериментів щодо створення орендних хуторів на поміщицьких землях було не лише викликом часу, а й соціальним замовленням. Внаслідок такого стану речей дослідники, переслідуючи власну, не селянську, обумовлену станомовою приналежністю мету, ставилися до сільського населення з певною зверхністю, не завжди поширюючи на останніх норми права та моралі того часу. Крім того, соціальні експерименти торкалися інтересів окремих селян чи колоністів, як особистостей, й повинні були встановити перед дослідниками проблему морально-етичного характеру, але відчуття власної відповідальності перед суб'єктами дослідного впливу не завжди мало місце у створюваному комунікативному просторі (Приймак, 2019, с. 78). Тобто, невдалий досвід попередників спонукав Д. А. Столипіна до пошуку третього шляху.

Під час аналізу та систематизації отриманої від місцевих дворян інформації у свідомості Д. А. Столипіна поступово почав складатися власний образ орендного хутора. Після детального аналізу технології, результатів та наслідків впровадження В. І. Вассалом та Гантом французької системи «мар'яж» та німецької системи «квадрат-хуторів» дослідник прийшов до висновку про необхідність адаптації іноземного досвіду ділянкового господарювання до місцевих умов. Він також визначив за доцільне не продовження апробації доробку попередників, а створення ділянок у відповідності до третього розповсюдженого в Європі варіанту, авторами якого були А. Теср та І. Г. фон Тюнен. Особливість методу зведення споруд при хуторі в третьому варіанті суттєво відрізнялася від попередніх. Якщо Гант реалізував ідею «пелюсткового» розташування земельних ділянок з можливими чотирма садибами в центрі, а Вассал розташовував будівлі посередині відведеної

площини, то Д.А. Столипін взяв за взірець парне, двосадибне, розташування хуторів з оточуючим земельним фондом (Столыпін, 1877, с. 48).

Не дивлячись на існуючий іноземний досвід впровадження ділянкової системи за принципами А. Теєра та І. Г. фон Тюнена, Дмитро Аркадійович протягом довгого часу формулював головні засади господарювання на хуторі. Перш за все увагу його привернули питання оптимального розміру орендної ділянки землі, форми розміщення ріллі, косовиць і пасовищ, типу житла для господаря, форми споруд для худоби та інвентарю, місця для колодязя, саду та городу.

Вочевидь, на весну 1874 р. образ майбутніх ділянкових орендних господарств на своїх землях був у свідомості Дмитра Аркадійовича вже сформованим, бо далі він, фактично, виїхав на пошук природно-соціального, а не штучного зразка для свого дослід. Спираючись на контівську триаду «спостереження – опис – експеримент» Д. А. Столипін відвідав декілька давніх казенних та менонітських хуторських господарств, що розташовувались поблизу середньої течії р. Молочної. Хутори на казенних землях здавалися в оренду місцевим, головним чином, колишнім державним селянам. Господарство в них мало не лише землеробську, а й тваринницьку спеціалізацію. Розмір їх коливався від 120 до 240 десятин. Найбільш відомими в окрузі були хуторяни Калмикови, які заснували господарства ще у 1859 році й займалися виключно скотарством. П'ять інших хуторян вели змішаний тип господарювання (Столыпін, 1892, с. 12).

До зведеного на орендних казенних землях братами Калмиковими хутора він поставився схвально, але у якості зразка одразу відкинув – земельна ділянка була зовеликою і мала площу у декілька сотень десятин, використовувалася під товарне вівчарство, яке, як галузь, в регіоні поступово приходило в занепад. Натомість, аналіз менонітських господарств дозволив виявити та визнати життєздатними принципи зорієнтованості на товарне землеробство, багатопільний сівозмін, присадибне садівництво та городництво (Столыпін, 1876, с. 24). (Вірогідно, Д. А. Столипін відвідав одне з чотирьох колоністських поселень – Орлов, Тіге, Блюменорт, Розенорт – на території яких нині розташоване с. Орлове Світлодолинської сільської ради Мелітопольського району – авт.). Саме вони, разом із розміром орної ділянки землі у менонітської родини лягли в основу при заснуванні Д. А. Столипіним орендних хуторів поблизу с. Мордвинівки.

При цьому слід звернути увагу, що на відміну від В. І. Вассала та Ганта, Дмитро Аркадійович не був обмеженим в обсягах фінансових коштів, потрібних для зведення хутірських будівель, володів надлишком землі, яка могла б бути відведена для заснування ділянкових господарств. Лише на складання проєкту типової угоди з майбутніми орендарями хуторів

він витратив 500 крб., а на реалізацію її у вигляді 22 ділянкових господарств – близько 246 тис. крб. (прийнята до уваги тогочасна вартість 1200 дес. власної землі та кошти витрачені на побудову хуторів – підрахунки авторів). До того ж, дослідник на попередньому етапі життя отримав гідну освіту й, що не менш важливо, належав до привілейованого пануючого стану суспільства. Підхід до справи зведення хуторів, навіть на підготовчому етапі, відзначався не делітанством, а науковим прагматизмом та практичністю (Pryimak, 2021, с. 97).

Висновки.

Тенденції занепаду дрібно- і середньо помісного дворянського господарства та общинного устрою, відсталість агрономії та сільськогосподарських технологій стали причинами реалізації Д. А. Столипіним соціального експерименту в с. Мордвинівці. Особисто для автора він виступав наочним прикладом можливості розв'язання аграрного питання за допомогою досягнень тогочасної соціологічної науки. Напередодні експерименту склався комплекс дослідницьких передумов, які забезпечили його успішність. Вони мали як особистісний, так і становий характер. По-перше, Дмитро Аркадійович був вмотивований на отримання позитивних результатів соціального експерименту. Ще працюючи у повітовому земстві він накопичив та систематизував інформацію про кризові явища у сільському господарстві Північного Приазов'я. Займаючись самоосвітою під час багаторічної закордонної подорожі він отримав необхідні теоретичні знання про мікроекономічні засоби їх розв'язання. По-друге, невдалий досвід попередників із впровадження на поміщицьких землях систем «квадрат-хуторів» та «мар'яж» підштовхнув Д. А. Столипін до пошуку третього варіанту експериментального дрібнотоварного ділянкового господарства. По-третє, по поверненню додому Д. А. Столипін зміг виявити серед різноманіття прикладів хутірського розселення місцевих селян і колоністів той, на основі якого можна було синтезувати позитивний локальний і закордонний досвід ділянкового господарювання. По-четверте, експериментатор мав достатні земельні ресурси, фінансовий та соціальний капітал для того, щоб забезпечити матеріальну складову успішності дослід.

Публікація є складовою комплексного дослідження соціологічних поглядів та практик Д. А. Столипін. Перспективи подальшого пошуку знаходяться у площині аналізу господарських передумов ефективності соціального експерименту на Півдні України, залишків про нього у соціально-історичній пам'яті сучасного місцевого сільського населення. Не менш цікавим могло б стати й дослідження внеску Д. А. Столипін у розвиток методики соціологічного пізнання, інтенсифікації господарювання селянства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Карагодін, А. І. (1998). *Історія Запорозького краю (1770-1917)*. Запоріжжя: «Стат».
- Ковальова, Н. А. (2016). *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Д.: ЛІРА.
- Мейси, Дж. (1993). Земельная реформа и политические перемены. Феномен Столыпина. *Вопросы истории*, 4, 23-34.
- Приймак, О. М. (2012). *Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть*. Запоріжжя: Запорізький національний університет.
- Приймак, О. М., & Приймак, Ю. О. (2019). Корекція об'єкта соціальних експериментів Д. А. Столипіна. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 22(3), 77-84.
- Столыпин, Д. А. (1874). *Право на землю*. М.: Тип-я А. Гатцука.
- Столыпин, Д. А. (1876). *Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу об устройстве крестьянских хуторов на владельческих землях*. М.: Типография В. Готье.
- Столыпин, Д. А. (1877). *Доклад №3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства*. М.: Типография А. Клейна.
- Столыпин, Д. А. (1892). *Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще*. М.: Тип-я М. Головина.
- Темірова, Н. Р. (2003). *Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ.
- Якименко, М. А., Макарець, С. В., & Краснікова, О. М. (2020). *Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 років*. Полтава: ПП «Астра».
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. DOI: 10.24919/2519-058X.19.233837

REFERENCES

- Karagodin, A. I. (1998). *History of the Zaporozhye region (1770-1917)*. Zaporozhye: "Stat".
- Kovaleva, N. A. (2016). *Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902–1922*. D.: LIRA.
- Macy, J. (1993). Land reform and political change. The Stolypin phenomenon. *Questions of History*, 4, 23-34.
- Priymak, O. M. (2012). *The peasantry of Southern Ukraine: social history of the late 19th and early 20th centuries*. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University.
- Pryimak, O. M., & Pryimak, Y. O. (2019). Correction of the object of social experiments by D. A. Stolypin. *Grani*, 22(3), 77-84.
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. DOI: 10.24919/2519-058X.19.233837
- Stolypin, D. A. (1874). *Right to land*. M.: Type-I A. Gatsuka.
- Stolypin, D. A. (1876). *Two reports to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of establishing peasant farms on proprietary lands*. M.: Printing house V. Gauthier.
- Stolypin, D. A. (1877). *Report No. 3 to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of farmsteads and the current state of peasant farming*. M.: Printing house A Klein.
- Stolypin, D. A. (1892). *On the establishment of rental farms on privately owned lands and peasant farming in general*. M.: Type-I M. Golovina.
- Temirova, N. R. (2003). *Landlords of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution*. Donetsk: DonNU.
- Yakymenko, M. A., Makarets, S. V., & Krasnikova, O. M. (2020). *Agriculture of the Left Bank of Ukraine in the conditions of agrarian reforms of 1861–1917*. Poltava: PP "Astraya".

Development Strategy of The State Policy in the Field of Library Work in Azerbaijan in the Independence Period

UDC: 94 (479.24) +025.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172379>**Mursalov Natig Rashid****Ph.D. Student, Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli,****<https://orcid.org/0000-0001-5868-4650>, natig.mursalov@admiu.edu.az*****Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)***

Abstract

Relevance. Currently, the formation of the information society, after the restoration of independence in 1991, a new attitude towards the study of the history, modern situation and development prospects of library work in Azerbaijan, as well as the issues of cultural integration and the solution of current problems in this field is being observed. The scientific-theoretical basis of library work is the complex organization of the library-information system as a field of science, information, culture, education and educational activities, the formation of document-information funds of libraries, the improvement of the rules of library-information service provided to citizens, the training of highly qualified librarians and the development strategy of libraries have been processing.

The opportunities created by the democratic state policy carried out by the Republic of Azerbaijan during the years of independence and the care given to the protection of our national, moral, as well as intellectual values, stimulate the research of state policy and the study of its scientific and theoretical foundations in the field of library work, which is successfully implemented in our country. In this regard, the scientific study of the state policy aimed at the development of the library-information field in our republic is an actual and has great importance.

Results. Currently, democracy is formed and strengthened as a political system in the Republic of Azerbaijan, the reforms implemented by the state in the synthesis of national and human values, library work and the formation of information culture in society, based on international experience, make it possible to reach the level of the developed countries of the world. The problems encountered in this process, which serves socio-economic, socio-political, scientific-intellectual, national-cultural progress, directly make it necessary to correctly evaluate the achievements of human history in the field of library work, to study the development experience of the countries of the world in this field, and to expand mutual relations. All this can be achieved only thanks to the excellent policy of the state in the field of library work.

Application importance. The scientific results got in the article can be used in future scientific works, in the preparation of lectures in the field of librarianship and cultural studies in Higher Education Institutions (HEIs), as well as in the preparation of scientific reports, in the preparation of methodical materials and educational programs.

Keywords: a political independence, democratic society, information society, legal norms, culture, knowledge management, creative freedom, scientific development

Стратегія розвитку державної політики в галузі бібліотечної роботи в Азербайджані у період незалежності

Мурсалов Натіг Рашид***Національна академія наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)***

Анотація

Актуальність. В даний час становлення інформаційного суспільства, після відновлення незалежності в 1991 році, спостерігається нове ставлення до вивчення історії, сучасного стану і перспектив розвитку бібліотечної роботи в Азербайджані, а також питань культурної інтеграції та вирішення сучасних проблем у цій галузі. Науково-теоретичною основою бібліотечної роботи є комплексна організація бібліотечно-інформаційної системи як галузі науки, інформації, культури, освіти та освітньої діяльності, формування документально-інформаційних фондів бібліотек, удосконалення правил бібліотечно-інформаційного обслуговування громадян, підготовка висококваліфікованих бібліотекарів та розробка стратегії розвитку бібліотек.

Можливості, створені демократичною державною політикою, що проводиться Азербайджанською Республікою в роки незалежності, і турбота про захист національних, моральних та інтелектуальних цінностей, стимулюють дослідження державної політики, вивчення її науково-теоретичних основ у галузі бібліотечної роботи, яка успішно реалізується в нашій країні. У зв'язку з цим наукове вивчення державної політики, спрямованої на розвиток бібліотечно-інформаційної сфери в нашій республіці, є актуальним і має велике значення.

Результати. В даний час в Азербайджанській Республіці формується і зміцнюється демократія як політичний лад, здійснюються державою реформи в області синтезу національних і загальнолюдських цінностей, бібліотечної роботи та формування інформаційної культури в суспільстві, заснованої на міжнародному досвіді, дозволяють вийти на рівень розвинених країн світу. Проблеми, що виникають у цьому процесі, який служить соціально-економічному, суспільно-політичному, науково-інтелектуальному, національно-культурному прогресу, безпосередньо зумовлюють необхідність правильної оцінки досягнень людської історії в галузі бібліотечної справи, вивчення досвіду розвитку країн світу в цій галузі, розширення взаємозв'язків. Всього цього можна досягти тільки завдяки відмінній політиці держави в сфері бібліотечної роботи.

Важливість застосування. Отримані у статті наукові результати можуть бути використані в подальших наукових роботах, при підготовці лекцій у галузі бібліотечної справи та культурології у вищих навчальних закладах, а також при підготовці наукових доповідей, при підготовці методичних матеріалів та навчальних програм.

Ключові слова: політична незалежність, демократичне суспільство, інформаційне суспільство, правові норми, культура, управління знаннями, свобода творчості, науковий розвиток

Стаття надійшла / Article arrived: 05.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Introduction.

It is a historical fact that the great leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, came to political power in our country again in 1993, as well as saved our people, our national statehood, and protected the libraries of Azerbaijan from destruction. In this period, one of the most important aspects of the state's policy in the field of library work was the issue of financing libraries. Despite the financial crisis prevailing in the country, the state was able to maintain the funds allocated for the maintenance of numerous libraries and the payment of salaries of library staff. This ensured the functioning of library networks.

It is true that in the early 1990s, the collection of library funds with rich document and information resources and the lack of allocation of necessary funds for the purchase of new books had a very negative effect on library work in the early 1990s. Libraries have lost most of their readers and the level of library services provided to the population has decreased significantly. The process of confiscating the buildings of many libraries and moving them to buildings unsuitable for them took place. However, as we mentioned, under the leadership of the National leader, from the second half of the 90s, the libraries began to assess the current conditions, to get out of the paralysis, and to fight for survival. As a result, the libraries were able to acquire new books due to local budgets, funds allocated by the executive power, gifts of benevolent authors and grants allocated by foreign organizations. Professor Abuzar Khalafov's opinion on this is interesting: "Starting from 1998, the provision of funds for the purchase of new books for libraries in the state budget and its annual increase greatly improved the work of organizing library and information services for the population" (Khalafov, 2006b). During this period, in the field of education, a private educational library network and a library network of private higher and secondary specialized schools began to form in our country.

Formulation of the problem.

As in the territory of the former USSR, there was no concept of "state policy in the field of library work" in Azerbaijan, it was replaced by the concept of "management of libraries". In the totalitarian regime, politics was also subordinated to the party leadership. The democratization process that took place in society after independence had its impact on all areas of culture, including library work. From the first years of the great democratization process, there was a need to prepare and implement a state policy on library work, as in every field. Along with sociologists and political scientists, librarians also closely participated in the preparation, formation and development of this policy, extensive scientific researches were conducted in the direction of the preparation of decisions, concepts, and laws related to library work. It is true, although not many, articles on the state library policy have appeared and various studies have been started.

The policy of the Republic of Azerbaijan in the field of library work is an integral part of the 32-year general policy of a state that regained its independence. The transformation of the political regime, which led to radical changes in state building, economy and social spheres, had a direct impact on the content and dynamics of library work.

After gaining independence, Azerbaijan began to cooperate with leading countries in the fields of science, education, and science and technology. Mutual cooperation agreements were signed for the integration of leading specialists and equipment of foreign countries into our country. In order to achieve achievements in the field of information technologies applied in science and education, he took advantage of the experiences of leading countries such as the United States and Israel. Azerbaijan National Academy of Sciences played a leading role in these relations (Mammadova, 2002, p. 118]. Thus, Azerbaijani scientists began to participate in international events held in Israel (Mammadova, 2022, p. 119).

Main part.

The difficulties that occurred in the first years of independence did not bypass libraries, which are an integral part of Azerbaijani culture. Most of the libraries were threatened with closure. After the great leader Heydar Aliyev returned to political power in Azerbaijan in 1993, the country's libraries were freed from the threat of destruction. Several documents providing for the preservation and financing of libraries were signed.

The decree "On approval of the state program of privatization of state property in the Republic of Azerbaijan for 1995-1998" was signed on 29 September, 1995. In the first section of this decree, a list of enterprises and objects prohibited from privatization was given. The inclusion of libraries in this list saved them from the trouble of their privatization and seizure of their buildings.

In 1996, due to the Great Leader's recommendation, the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan adopted a decision "About the library work". In this decision, preservation of library networks and further improvement of library service to the population, increasing attention to libraries was set as the main task. Let's pay attention to such an opinion on the subject: "The greatest difficulty of the transition period was the inability of libraries to buy new literature" (Abbasov, 2009). This problem started to be overcome in 1998, and funds were allocated from the state budget to purchase new literature.

Starting from the end of the 90s of the 20th century, the provision of information technologies to the libraries of Azerbaijan made it possible to establish their work at the level of today's requirements and to improve the information service to the population in particular. Many prominent state, socio-political, scientific and cultural figures, philosophers, and writers of the world have expressed very valuable and wise opinions about books and libraries. Among these ideas, Heydar Aliyev's ideas

about the library, its importance, its place in the society, the role of science and culture in the development of spirituality in general stand very high and are of great human importance.

The attitude and care of the national leader to the National Library, which is the golden fund of the book wealth of our republic, is a clear example of his great attention and care to the library work as a whole. Heydar Aliyev, who visited the National Library three times in 1995-1997, got acquainted with the work of the library, and gave a historical programmatic speech of great scientific, cultural, and philosophical nature to the readers and librarians. Addressing the participants of the ceremony in that historic speech, our great leader said: "The library is a sacred place for the people, nation, and society, a source of spirituality, knowledge, and intelligence. Therefore, constant respect for the library is one of the factors that demonstrate the culture of our people" (Khalafov, 2009). This high value given to libraries by the genius leader illuminated the development path of library work during the period of independence.

In 1998, on the direct initiative of national leader Heydar Aliyev, the Milli Majlis adopted the Law of the Republic of Azerbaijan "On Library Work" for the first time in the history of our country. This law, which forms the basis of state policy in the field of library work in Azerbaijan, contains the most democratic views in terms of its content, main provisions and ideas. Because the content of this legal document consists of the great leader's scientific and theoretical opinions and ideas about library work.

At the modern stage, libraries are entering a new stage of development as a very important attribute of the scientific, cultural and moral development of the people and the state, and are becoming an increasingly complex type of activity based on modern information technology as one of the most basic means of informatization of society. The policy of the state in the field of library work in Azerbaijan is a policy that serves to raise the scientific, national-spiritual health and cultural level of the people. It is aimed at ensuring the strengthening of the nation's intellectual, socio-economic development. In order to eliminate the uneven intellectual and cultural development of people in the modern information society, as in developed countries, the state's policy in the field of library work in Azerbaijan is organized on a scientific basis and is implemented on the basis of centralized management in connection with other related fields and through regulation. Because, only in this case, it is possible to achieve the scientific, intellectual and cultural development of various social groups of the society and the people. Library policy is a field that interprets the role of library work in the development of humanity and performs consistent, systematic activities in this direction, and is a system of practical measures implemented, funded, and regulated by the state. In the conditions of independence, this policy in Azerbaijan is

aimed at organizing the collection, protection and public use of the nation's national-spiritual and intellectual, scientific and cultural heritage.

At present, the concept of "state policy in the field of library work" includes the normative-legal security system in this field, the main principles and tasks and functions of the state in the direction of its development, management forms and methods of library work, scientific organization of work in libraries, current and strategic planning and forecasting of library work, The library integrates issues such as library management and staffing. The essence of this policy is the modern concept of applying the principles, functions and methods formed in the world experience in the field of modernization and development of libraries. Here, along with world experience, historical traditions formed in Azerbaijan are effectively used.

The state policy in the field of library work, which was founded and formed by our national leader Heydar Aliyev in independent Azerbaijan, envisages deep structural reforms in the organization and management of libraries, and ensuring the productive use of the country's advanced world experience in the field of library construction. The democratic state policy in the field of library work focused on the priorities of intellectual development, moral freedom and ethical education serves to help radical changes in the social dynamics of Azerbaijani culture, to immeasurably increase the creative potential of the people and the possibilities of its use in terms of the development of people, society, and the state.

The state policy in the field of library work formed in Azerbaijan during the period of independence reflects the following main features:

1. To put forward the principled and actual issues arising from the directions of development of the society, to clearly define the immediate and prospective goals to be achieved in the stipulated time.
2. Development of methods means and forms of activity and organization that ensure the achievement of the set goals in the most optimal and flexible time.
3. To train specialist personnel who are able to perform the tasks in stages.

Thus, the state policy in the field of library work is an idea, an idea and a decision that is selected from among many different alternative ideas and ideas for the development of this field. When preparing the state policy in Azerbaijan regarding library work, which is a complex socio-cultural system, all the processes taking place in the society, the development directions and laws of the society were given serious consideration, and the features of the information society were taken into account.

Public policy in the field of library work is the most important of the various views, opinions and alternatives that predetermine this or that decision about library work in modern conditions and in the future. Those who created this policy are intelligent people who stand behind the steering wheel of library work, adopt advanced ideas in

this field, dedicate their lives to their work, believe in its importance, vitality, and benefits to people, and have high scientific, intellectual, and professional experience. It is they who determine the basis of all the actions and political views of the state administration bodies regarding library work.

Thus, state policy in the field of library work is a very complex social phenomenon, an event of special importance due to its ideological purpose, social and political importance. It is aimed at the development of a social institution where separate areas that are closely related and interact with each other - education and upbringing, science and technology, literature and art, religion, ethics, information, language, and cultural heritage meet.

As in world librarianship, in many countries, including in Azerbaijan, libraries are called social institutions in the laws adopted regarding library work, and very important social tasks are set before them as one of the important institutions of the state cultural system. As stipulated in the Law "On Library Work" adopted by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan on December 29, 1998, in national librarianship, libraries have received the status of a social institution that performs the functions of science, information, culture, education and upbringing (Official documents on library work 2015). These functions, in turn, are characterized as the main social areas in which the state library policy is directed. Because libraries, as an institution directly related to the social life of society, have a decisive role in its dynamic development. Thus, as we have shown above, the state library policy in Azerbaijan during the period of independence, both legally and theoretically, was directed to the development of 5 social fields:

- in modern times, protection of historical-spiritual heritage and ethnic-cultural diversity, promotion and promotion of social relations based on multiculturalist traditions are one of the main directions of activity of libraries in our country. For this purpose, it is possible to distinguish three important principles on the basis of the state library work policy aimed at multicultural development in the conditions of civil society in Azerbaijan;

- the state's acceptance of cultural pluralism as the most important characteristic of civil society and the formation of its library-information provision system;

- strengthening of library and information activities on the elimination of obstacles preventing the socialization of cultural groups of minorities;

- enrichment of library resources and improvement of bibliographic service in the process of supporting the revival and development of various cultures.

To sum up, the policy of the state in the field of library work on multiculturalism is the implementation of library-information provision on the democracy or equality of cultural values in the conditions of globalization. The state policy in the field of library work in Azerbaijan is

a policy designed to further strengthen mutual respect, trust and fraternal relations between different nations, religions and faiths in a society where high moral and ethical values and traditions of ethnic-religious tolerance have been preserved for hundreds of years.

In Azerbaijani librarianship, libraries are evaluated as social institutions that serve science, information, culture, education and upbringing in the society, so their activities on multiculturalism are studied in these aspects. The policy of library work in the field of multiculturalism, which contains the political history of our state, remains one of the relevant objects of the library-information provision of the period of relative stability of its development, as well as the period of relative stability of its development, as well as the period of crisis of various nature, in the field of library work.

So, in the research conducted above in the field of librarianship, it is scientifically and theoretically clear that in the period of independence, the state policy in the field of library work aimed at multicultural development in Azerbaijan was directed to the following areas:

- the development of information provision of scientific research on multiculturalism and the provision of freedom of scientific creativity and research of citizens in this field;

- creation of appropriate conditions in library and information institutions to ensure consistent, continuous and systematic development of scientific research conducted in the field;

- informatization of multiculturalism and formation of a single national library-information space on multiculturalism.

In legal aspect of view, it is clear that the main goal of the state policy in the field of library work in Azerbaijan is the collection of historical-cultural, literary-artistic, scientific-philosophical resources in the country in accordance with the provisions of the Law "On Library Work", as well as other relevant normative legal documents. It is to ensure their protection and to increase the possibilities of systematic public use of them. The tasks of this policy are determined by the creation of a modern library-information infrastructure as a result of the application and use of new technologies in the library-information field, bringing the library services provided to users to the level of world standards, developing the intellectual potential and knowledge level of the population, as well as creating conditions for ensuring continuous education.

The state policy in the field of library work in Azerbaijan was developed based on the analysis and synthesis of the world view of people who think with a new way of thinking, using the culture, book and library history traditions of our people, bringing out and summarizing considerations that are suitable for our national mentality and ancestry. Let's pay attention to such an idea that confirms this reasoning: "This policy, taking into account the past of the nation and the country,

meets all the requirements of modernity in the field of library work and correctly expresses the future directions" (Ismayilov, 2009).

The state policy in the field of library work, founded by the great leader Heydar Aliyev, shows the goal in terms of the main goals and principles we have indicated: the main line of his library policy is nationality; this policy is based on the preservation and development of libraries; but the library itself is open to enrichment in its existence and development, to receive what is suitable for its structure from the achievements of modern world libraries, but is far from imitation.

This policy creates a great foundation for the protection of our national and moral values and their transmission to future generations. This great achievement of the Azerbaijani people ensures the use of our intellectual and moral values, which are our national wealth, development, and integration as a component of universal values. Our people are returning to their national and moral values and history by establishing a free and sovereign state and carrying out cultural and economic reforms, using the experiences of democratic developed countries.

Conclusions.

Achievements gained in the experience of state policy in the field of library work once again prove that Azerbaijan's state independence is gradually being strengthened, and the process of democratic, legal, and secular state building in our republic is developing more rapidly. World librarianship experience also shows that the

progress of library work and library-information service to the population in each country depends to a decisive degree on the level of state support for this complex process. In this regard, the successful implementation of the state's policy in the field of library work, which is a higher and more progressive means of state support for library work, is particularly relevant. Also, it appears as a very important task in the integration of the library-information field in Azerbaijan into the modern world scientific-information space.

We came to a conclusion that, the scientific research regarding the policy in the field of library work of the independent Republic of Azerbaijan in the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century once again confirms the development of the state policy in the field of library work and library-information work in the country in this period is directly linked with the name of the great leader Heydar Aliyev. Our national leader, who highly appreciated the importance of library work in the preservation and cultural development of the country's national and spiritual wealth, emphasized libraries as a source of knowledge and intelligence for the people, the nation, always prioritized the development of library work, paid special attention to it, and important state documents in this field signed. In the 21st century, the state policy in the field of library work defined by him is the basis of the development of the library and information field in Azerbaijan, and this policy is successfully continued by Mr. President Ilham Aliyev in order to implement the sustainability of this issue.

REFERENCES

- Abbasov, N. (2009). *Cultural policy and moral values*. Baku.
- Aliyeva-Kangarli, A. (2007). *Information provision of science and libraries in modern Azerbaijan*. Baku.
- Ismayilov, X. (2009). *Organization and management of library work: Textbook*. Baku: Nurlar.
- Khalafov, A. (2006a). *The main directions of development of library work in Azerbaijan at the beginning of the XXI century: considerations, proposals and forecasts*. Baku.
- Khalafov, A. (2006b). *Heydar Aliyev and library work in Azerbaijan*. Baku: Azarnashr.
- Khalafov, A. (2009). *The Heydar Aliyev's doctrine on library work continues successfully in Azerbaijan*. Baku.
- Law of the Republic of Azerbaijan on library work. (1998, December 29). *Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan*.
- Mammadova, S. I. (2022). *Relations between the Republic of Azerbaijan with the State of Israel (1991-2008)*. Sumgait: Publishing Department of SSU.
- Official documents on library work: a collection of legal and normative legal documents*. (2015). Baku.

The History of Customs Affairs on Ukrainian Lands in the Works of Contemporary Ukrainian Economists and Lawyers (since 2010)

UDC: 94(477):336.24.07 "2010"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172380>**Diachok Oleh**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0307-8159>, oleg.dyachok@gmail.com*University of Customs and Finance (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Significance. This article is dedicated to the analysis of the recent years' publications on the history of customs affairs in Ukraine within the works of contemporary Ukrainian economists and administrative-law scholars. The reason behind this is the emergence of a series of interdisciplinary publications on the topic that should take into account the approaches and achievements of three disciplines – history, law, and economics.

The purpose of the article is to determine the scientific level and interdisciplinary connections of publications fully or partially devoted to the history of customs affairs in Ukraine, authored by representatives of economic and administrative-legal sciences.

The results of the article comprise a critical analysis of the periodization and content of the history of customs affairs in Ukraine published in scientific articles, dissertations, textbooks, and manuals by representatives of economic and administrative-legal sciences. It has been established that the flawed periodization proposed by a group of authors in 2005 was reproduced in the 2010 textbook, and some articles and dissertations uncritically borrowed it from the latter. Many works lack mentions of the customs system on Ukrainian lands that were part of various states since the mid-14th century, as well as references to the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State.

On the other hand, research dedicated to a specific historical period or region has more qualitative content.

The conclusions drawn are that a significant portion of experts in the field of economics and administrative law are largely unfamiliar with the substantial achievements of contemporary Ukrainian historians and historical sources. Consequently, this leads to erroneous claims and large gaps in historical periods. We believe that concise articles attempting to characterize the entire millennia-long history of customs affairs on Ukrainian lands are unproductive. Studies focusing on a specific period or aspect of this issue, as well as research on the history of customs relations in specific regions of our state, have considerably greater value and will contribute to the emergence of new comprehensive works.

Keywords: historiography, history of customs affairs in Ukraine, interdisciplinary research, economics, history of law, administrative law, customs law

Історія митної справи на українських землях в працях сучасних вітчизняних економістів та юристів (від 2010 р.)

Дячок Олег*Університет митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність. Статтю присвячено розгляду публікацій останніх років з історії митної справи України у працях сучасних вітчизняних економістів та правознавців-адміністративістів. Це пояснюється тим, що з'явилася низка таких міждисциплінарних публікацій, в яких мають враховуватися підходи і здобутки трьох наук – історії, права та економіки.

Мета статті полягає у з'ясуванні наукового рівня й міждисциплінарних зв'язків публікацій, цілком або частково присвячених історії митної справи України, написаних представниками економічної та адміністративно-правової науки.

Результати статті полягають у критичному розборі періодизації та змісту історії митної справи України, оприлюднених у наукових публікаціях, дисертаційних дослідженнях та підручниках і посібниках представників економічної та адміністративно-правової науки. Встановлено, що хибна періодизація, запропонована колективом авторів у 2005 р., була відтворена у підручнику 2010 р., а з останнього її некритично запозичили автори кількох статей і дисертацій. У багатьох працях відсутні згадки про митну систему на українських землях, що з середини XIV ст. входили до складу різних держав, а також про Українську Народну Республіку та Українську Державу.

Натомість якіснішими за змістом є дослідження, присвячені окремому часовому періодові або певному регіону.

Зроблено **висновки**, що значна частина фахівців у галузі економіки та адміністративного права практично необізнані з солідним доробком сучасних вітчизняних істориків, з історичними джерелами, наслідком чого є хибні твердження та пропуски значних часових періодів. Вважаємо, що невеликі за обсягом статті, в яких автори намагаються охарактеризувати усю багатовікову історію митної справи на українських землях є непродуктивними. Значно вищу цінність мають студії, в яких розглянуто окремий період чи певний аспект даної проблематики, а також дослідження з історії митних відносин у окремій місцевості нашої держави, що сприятиме появі нових синтетичних праць.

Ключові слова: історіографія, історія митної справи України, міждисциплінарні дослідження, економіка, історія права, адміністративне право, митне право

Стаття надійшла / Article arrived: 07.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.**Постановка проблеми.**

Митниця у кожній державі у будь-який період відігравала важливу роль. З відновленням незалежності України у нашій державі була створена власна митна система, почалася підготовка відповідних кадрів і закономірно суттєво розширилися наукові дослідження різних аспектів, пов'язаних з функціонуванням митниці, зокрема її історії. Побачило світ чимало публікацій істориків, істориків права, митників-практиків, як узагальнюючих, в яких проаналізовано митні відносини на території сучасної України від найдавніших часів до сьогодення (Чорний, 2000; Колесников, Морозов, Виноградов, Дячок, Архирейський, Дук, Павлов, 2006; Колесников, Архирейський, Дячок, Морозов, Шуляк, Бочаров, & Дук, 2010), зокрема й 2-томник "Економічна історія України" (Смолій, 2011), підготовлений науковцями Інституту історії України НАН України, так і присвячених певному історичному періоду чи регіону. Під митними відносинами ми розуміємо комплекс суспільних відносин, що виникають із приводу: а) формування й реалізації митної політики; б) правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної служби і його практичної реалізації; в) організації й функціонування митних органів.

Оскільки у багатьох вищих навчальних закладах створені спеціалізовані кафедри митної справи (або митної справи та оподаткування тощо), то публікації на історичну тематику почали з'являтися з-під пера економістів і правників-адміністративістів. Такий інтерес можна вважати закономірним, оскільки становлення та розвиток митних відносин включає політичну, економічну, правову складові. Але це вимагає відповідного методологічного підходу, на якому акцентував увагу В. М. Орлик, досліджуючи податкову політику в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.: «історія податкової політики, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину інтересів трьох наук – власне історії, права та економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання їхнього науково-методичного інструментарію...» «... для створення об'єктивної синтетичної картини ... та винесення уроків із досвіду минулого дослідження повинно мати комплексний і міждисциплінарний характер, а його концептуальні засади повинні ґрунтуватися на синтезі методів традиційних наук – історії, правознавства та економіки». Він також вказав на необхідність чіткого визначення понятійно-категоріального апарату, оскільки зміст юридичних та економічних термінів з часом змінювався (Орлик, 2008, с. 188–189). Важливість такого підходу відзначив В. Б. Молчанов (2009, с. 214) у рецензії на монографію дослідника. Зрозуміло, що автори таких міждисциплінарних досліджень мають знати доробок колег із суміжних

наукових галузей, зокрема, економісти і правники мають бути обізнаними з досягненнями історичної науки.

Обрання 2010 р. як нижньої хронологічної межі для аналізу пояснюється принаймні двома причинами. По-перше, в Академії митної служби України (з 2014 р. – в Університеті митної справи та фінансів) почалося видання спеціалізованого збірника наукових праць «Історія торгівлі, податків та мита», який виходив до 2020 р. включно (Дячок, 2016; Дячок, 2020). На однойменній XV міжнародній науковій конференції (2022 р.) колишній керівник митної служби Республіки Польща Веслав Чижович зазначив, що це був єдиний журнал у світі, присвячений історії митниці. По-друге, у 2010 р. побачив світ підручник, на який активно посилаються і фрагменти якого відтворюють у своїх публікаціях економісти та юристи-адміністративісти.

Стан історіографічної розробки.

У такому аспекті питання розглядається вперше у вітчизняній історичній науці.

Метою статті якраз і є з'ясування наукового рівня й міждисциплінарних зв'язків публікацій, цілком або частково присвячених історії митної справи України, написаних передовсім представниками економічної та адміністративно-правової науки й оприлюднених останніми роками.

Результати дослідження.

Зразу звертає на себе увагу періодизація історії митної справи, запозичена авторами наукових публікацій з одного й того ж підручника з митної справи. Його підрозділ 1.1. «Історичний розвиток митної справи в Україні» починається так: «Періодизацію історії митної справи в Україні можливо умовно розподілити на 6 етапів:

I – докиївський період в історії митної справи на українських землях (V ст. до н. е. – VIII ст. н. е.).

II – період Київської Русі та монголо-татарського панування (XI–XVII ст.).

III – період запорізького козацтва – Гетьманщини (XVI ст. – перша половина XVIII ст.).

IV – період входження українських земель до Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.).

V – митна справа в Україні у радянську добу (1917–1991 рр.).

VI – період становлення та розвитку митної справи у період незалежності української держави (з 1991 року)» (Дубініна, Сорокіна, & Зельніченко, 2010, с. 11).

Автори підручника не вказали джерело, з якого вони запозичили цю періодизацію. Ним є видана 2005 р. змістовно досить неякісна книга «Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси» (Дідусенко, Пахневський, Лисицький, Костюк, & Мавродій, 2005, с. 8–9), не зазначена вона й у списку рекомендованої літератури. Керівник авторського колективу П. М. Дідусенко досить

активно її просував. Зокрема, він двічі звертався до керівництва Академії митної служби України з пропозицією придбати певну кількість примірників з метою використання у навчальному процесі. Не отримавши позитивного результату, він навіть скаржився до Секретаріату Президента України (Дячок, 2013в). На вказану книгу у журналі «Митна справа» ми з колегами опублікували рецензію «Нові казки про митницю» (Архирейський, Дячок, Колесников, & Морозов, 2007).

Наведена періодизація відтворена у кількох публікаціях останнього часу:

1) статті 2012 р. трьох авторів (доктор економічних наук, професор, кандидат економічних наук, доцент і магістр). Щоправда, тут наведено п'ять періодів (без першого), а XI–XVII ст. трактується як період Київської Русі, без монголо-татарського панування. Посилання у тексті неправильне (Філіппова, Масленніков, & Іванова, 2012).

2) статті 2018 р. трьох кандидатів економічних наук, доцентів з «глухим» посиланням на підручник, тобто без зазначення конкретної сторінки (Найденко, Єніна, & Костяна, 2018).

3) у статті 2018 р. інших трьох економістів (одного доктора наук і двох кандидатів наук). Хоч вона присвячена розвитку митної системи Незалежної України, автори усе ж вирішили на початку навести ту саму періодизацію (Мельник, Адамів, & Тодощук, 2018), пославшись без зазначення сторінок на той самий підручник і чомусь на нашу колективну монографію (Колесников та ін., 2010), хоч подібного у ній немає. Між іншим, у примітці до цієї статті зазначено, що вона «містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного (так у тексті. – О.Д.) фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом» (Мельник, Адамів, & Тодощук, 2018, с. 4., прим. 1). Безперечно, фундаментальність наукових досліджень полягає не у тому, щоби скопіювати текст з підручника.

4) у невеликій статті 2020 р. з юриспруденції (Лемеха, 2020, с. 57, 59, 61, 62) тричі (в анотації, у викладі основного матеріалу та у висновках) з «глухими» посиланнями на підручник і статтю трьох кандидатів економічних наук, зазначену у позиції 2. Чому в цій компанії виявилася інша наша колективна монографія, де навіть немає такої термінології, проте виділено не шість, а вісім періодів (Колесников, Морозов, Виноградов, Дячок, Архирейський, Дук ... Павлов, 2006, с. 12–13), важко сказати. Можливо для збільшення позицій у списку літератури.

5) у статті 2020 р. двох юристів – студента й кандидата юридичних наук, доцента (Яковенко, & Шолкова, 2020, с. 338–339).

6) у докторській дисертації 2021 р. з адміністративного права автора статті, вказаній у позиції 4, із завершенням шостого періоду 2012 роком. І знову з посиланням на нашу колективну

монографію, в якій немає такої періодизації (Лемеха, 2021, с. 153, 380).

До наведеної періодизації зразу виникає ціла низка запитань. До першого періоду повернемося пізніше. Із вказаних хронологічних меж витікає, що другий період ще не закінчився, а третій уже почався. І тривало це «накладання» періодів упродовж двохсот років. А куди поділися IX й X століття, якщо перший період закінчився у VIII-му столітті, а другий почався в XI-му? Давньоруська держава з центром у Києві утворилася лише в XI ст.? Чи раніше, а до XI ст. в ній не було митних відносин (цей термін, на наш погляд, є прийнятнішим для давніх часів, ніж «митна справа»)? А монголо-татарське панування тривало до XVII ст.? (Авторам однієї зі статей (Філіппова, Масленніков, & Іванова, 2012) можна поставити інше питання: «Невже період Київської Русі завершився у XVII ст.»). На українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, Корони Польської, Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії, Угорщини, Молдови, Московії митниць не було? Назва четвертого періоду некоректна: значна частина українських земель увійшла до складу Російської імперії раніше, та й імперська митна система була поширена на Гетьманщину уже з 1754 р. А от вести мову про радянську митну систему в Україні у 1917 р. точно не можемо. Не знайшлося місця в періодизації Українській Народній Республіці, Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. Опинилися поза нею й українські землі, що у міжвоєнний період не входили до складу СРСР.

Слід зазначити, що у підручнику, на який посилаються автори статей, 700-літня історія митних відносин на українських землях умістилася у чотири коротких абзаци: «договори з греками»; друга половина XI ст. – XIII ст.; монголо-татари; XV–XVIII ст., запорозькі козаки (Дубініна, Сорокіна, & Зельніченко, 2010, с. 13).

Якщо деякі автори запозичили з підручника лише періодизацію, то у двох статтях (трьох кандидатів економічних наук та правознавця-адміністративіста) виявлено відтворення цілих абзаци або дослівно, або з невеликими змінами.

Отже, у статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної та О. В. Костяної (2018, с. 507) читаємо таке. «Для становлення митної справи великий внесок зробили скіфські племена (праслав'яни), які з'явилися у степах Причорномор'я на початку VII ст. до н. е. і які тисячоліттями господарювали в степах Євразії та, окрім війн, займалися торгівлею з грецькими колоніями. Вони мали успіх у зерновому землеробстві та змогли перетворити цей процес на товарне виробництво, запропонували світу зерно, хутро, мед та віск в обмін на вино, ювелірні прикраси та інші предмети розкоші. Також саме праслав'яни, коли грецькі переселенці почали освоєння Північного Причорномор'я та Криму,

зробили прорив у розвитку митної справи. Вони купували в орачів зерно, продукти тваринництва та хутро, а експортували у північні “варварські” землі прянощі, маслини, вина, олію, посуд, прикраси тощо і хоча греки використовували населення земель у своїх інтересах, тим самим відкрили праслав’янам шлях до взаємодії з південними народами Малої та Середньої Азії і Візантії».

Скіфські племена, вони ж праслов’яни (а саме так українською мовою!) тисячоліттями господарювали в степах чи тисячоліттями торгували з греками? Якщо друге, то немає тому жодних доказів. Виникає також питання: а де тут митна справа. І у чому полягає прорив у її розвитку? На підставі чого зроблені такі висновки? В «Історіях» Геродота, чи не найважливішому писемному джерелі про скіфів, є всього лише одне речення про вирощування пшениці на продаж: «Над алізонами живуть скіфи оратаї, які сіють пшеницю не для їжи, а на продаж» (Геродот, 1993, с. 184). А про скіфські митниці нічого немає.

Про тисячолітнє господарювання скіфів у степах Євразії є у згадуваній книзі п’яти авторів (Дідусенко, Пахневський, Лисицький, Костюк, & Мавродій, 2005, с. 19), а от про «прорив» скіфів у митній справі автори підручника, очевидно, придумали самі, а потім у них це запозичили автори статей.

Натомість про регулювання торгівлі та стягнення мита у грецьких колоніях Північного Причорномор’я відомо. Цьому присвячені публікації сучасних українських дослідників (Колесников, 2012; Колесников, 2013; Гавриленко, 2010, с. 21, 23). Є про митні відносини на території Півдня України, передовсім Ольвії, підрозділи у монографії та кандидатській дисертації В. К. Ковальського (2000, с. 20–24; 2004). І принаймні у підручнику О. П. Гребельника (2014, с. 68–69) зазначено, що митно-тарифні відносини на території України починаються з VI ст. до н. е. й пов’язано це з грецькими містами державами Північного Причорномор’я.

Тут слід повернутися до хронологічних рамок першого періоду: V ст. до н. е. – VIII ст. н. е. Ні автори підручника, ні автори статей, котрі запозичили відповідний матеріал з підручника, не вказують, коли саме скіфи (праслов’яни), котрі з’явилися у Північному Причорномор’ї у VII ст. до н. е., здійснили «прорив» у митній справі. Зазначають, що це сталося «коли грецькі переселенці почали освоєння Північного Причорномор’я та Криму». Але ж освоєння почалося з VII ст. до н. е.

Твердження, наведене у наступному абзаці статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної та О. В. Костяної (2018, с. 507) з посиланням на той самий підручник, виглядає досить дивно. «Варто зазначити, що володарі Хазарського каганату (держави, яка утворилась у середині VII ст.) не тільки стягали зі слов’янських племен данину, а й збирали з іноземних купців торгове мито, чим

перешкоджали вільній торгівлі проукраїнських племен із Візантією та іншими державами». Будь-яка держава збирає з іноземних купців мито! Це одне із джерел наповнення державного бюджету. Та й самі автори статті на тій самій сторінці зазначають, що «митна справа – це захист національного ринку й національного виробника, а також джерело надходжень до державного бюджету», а з «появою міст виникає і необхідність політичного устрою, на утримання якого справляються різноманітні податки і збори, зокрема з торгівлі та переміщення товарів» (Найденко, Єніної, & Костяної, 2018, с. 507). То невже Хозарський (саме так українською мовою!) каганат міг діяти інакше? І чому племена проукраїнські, а не праукраїнські?

Обидва абзаци статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної та О. В. Костяної є незначною переробкою фрагменту згаданого підручника (Дубініна, Сорокіна, & Зельніченко, 2010, с. 12).

Після «прориву» скіфів (вони ж праслов’яни) на північночорноморських теренах, через 2 абзаци, на тій самій сторінці, автори-економісти стверджують: «Перші згадки про митні платежі на території сучасної України належать до IX ст. Саме за цих часів були підписані дві торговельні угоди з Візантією, які були названі “договори з греками”». Вони не тільки зумовлювали зовнішні зв’язки стародавньої Русі, а й фіксували подальший розвиток зовнішньоторговельної (митної) справи» (Найденко, Єніної, & Костяної, 2018, с. 507). Це ж саме, слово в слово, читаємо у юридичній статті Р. І. Лемехи (Лемеха, 2020, с. 59). В обох статтях немає посилання. Але пошук нас знову приводить до підручника з митної справи, де подано трохи більше інформації, а саме вказані договори 907 і 944 рр. й лаконічно викладено їхній зміст (Дубініна, Сорокіна, & Зельніченко, 2010, с. 12–13).

У вказаних статтях, як і в підручнику, випадають цілі століття. Аналогічно й у статті С. В. Філіппової, Є. І. Масленнікова та К. В. Іванової (2012, с. 98–99) після «договорів з греками» зразу ж йде універсал Богдана Хмельницького 1654 р. Щоправда, між ними наведено дві таблиці видів мит XI–XII ст. й XIII–XVI ст., але не вказано джерело інформації.

Потрібно підкреслити, що в історичній науці не залишилося поза увагою Галицько-Волинське князівство (Дячок, 2013а). Є чимало досліджень з історії митниці на українських землях Великого князівства Литовського, зокрема, Л. Ю. Жеребцової (2008), автора цієї публікації (Дячок, 2013б), статті В. Г. Берковського, В. В. Поліщука; короткий аналіз і детальну бібліографію студій наведено в одній із наших статей (Дячок, 2015, с. 341–347). Варто підкреслити, що «митні» артикули (статті) були у всіх трьох Литовських статутах, кодексах, що регламентували різні сфери життя Великого князівства Литовського (Дячок, 2013б, с. 33, 36–37).

Принагідно слід відзначити, що для навчальної літератури з економічних дисциплін (навіть без тверджень, які нічим не підкріплюються) характерна відсутність інформації про кількавіковий період входження українських земель до складу сусідніх держав: після Київської Русі зразу оповідається про визвольну війну середини XVII ст. (Бережний, & Чавикіна, 2008, с. 102).

Короткий виклад митних порядків на Запорозжжі або дослівно запозичений з підручника, як у статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної та О. В. Костяної, або з незначною модифікацією, як у статті Р. І. Лемеха. Звертає на себе увагу така фраза з підручника та статті економістів: «За договором 1649 р. турецького султана з “Військом Запорізьким і народом руським”, тобто з вільною Україною, сторони взяли на себе такі обов’язки: Туреччина – надавати українським купцям право вільно плавати по Чорному та Білому морям зі всіма їх портами...» (Дубініна, Сорокіна, & Зельніченко, 2010, с. 13; Найденко, Єніна, & Костяна, 2018, с. 508). У ній яскраво виявляється незнання авторами історичних публікацій. По-перше, це був не договір, а Проект договору Запорозького Війська з Туреччиною про торгівлю, який видавці універсалів Б. Хмельницького датують 1650-ми роками, зазначивши, що цей документ «за традицією відноситься до документів Богдана Хмельницького» (Універсали Богдана Хмельницького, 1998, с. 67). А Т. В. Чухліб (2010, с. 96, 97) вважає, що цю угоду було укладено 1649 р. й відносить її до т. зв. капітуляцій, якими регулювалися відносини між Османською імперією та європейськими державами, зокрема, й торгіві. Також він підкреслює, що «практичне впровадження цього документу не відбулося із-за війн, які велися на той час Високою Портою з Венеціанською республікою та Українським гетьманатом з Коронаю Польською». По-друге, у сучасного читача виникне закономірне питання: «А яке відношення Османська держава й запорозжжю мали до далекого Білого моря на півночі?» У підручнику й статті економістів відсутнє пояснення, що це Середземне море, яке турки і кримські татари називали Білим (урешті такою є й сучасна його назва турецькою мовою – Akdeniz). Відповідне пояснення робить цитований з документу фрагмент зрозумілим. Тут слід віддати належне авторові юридичної статті, який не став дослівно репродукувати підручник з митної справи й навів звичні для нашого читача назви морів – Чорне та Середземне (Лемеха, 2020, с. 59).

Про відомий універсал Б. Хмельницького Остафіїві Стоматаєнку на збирання податків з іноземних купців від 28 квітня (8 травня) 1654 р. (Універсали Богдана Хмельницького, 1998, с. 142-144). у статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної та О. В. Костяної й у статті Р. І. Лемеха сказано коротше, ніж у підручнику з митної справи. Зокрема, опущено згадку про свідчення Павла Алепського. Варто зазначити, що у монографії Лариси Гвоздик-

Пріцак (1999) окремі параграфи присвячені не лише торгівлі, а й складському праву, митницям, імпорту, реекспорту й згадуваному договору Війська Запорозького з турецьким султаном. Також мито на землях Запорозької Січі стягували не лише за Богдана Хмельницького, але ще понад сто років, аж до її ліквідації, про що є відповідні публікації (Гальський, 2005, с. 132-252).

Потрібно відзначити, що у статті С. В. Філіппової, Є. І. Масленнікова та К. В. Іванової (2012, с. 99) звертається увага на регулювання справляння мита не лише згаданим універсалом, а й іншими актами середини XVII – початку XVIII ст. (назва «папки й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», очевидно, є хибодруком).

У статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної, О. В. Костяної та статті Р. І. Лемехи текст про період другої половини XVII – XIX ст. є скороченим варіантом тексту підручника (в останньому ще є схеми). У підручнику першій половині XVIII ст. відведено неповних сім рядків, що жодним чином не відображають специфіку митних відносин Гетьманщини у складі Московії / Російської імперії. Але ж є дослідження, присвячені цьому періоду (Ліцоева, 2003а; Ліцоева, 2003б; Головка, 2004; Морозов, 2010; Морозов, 2011; Морозов, 2012). А Ю. І. Головка опублікувала грубезний том джерел (Головка, 2007).

У статті О. Є. Найденка, А. О. Єніної та О. В. Костяної навіть згадки немає про діяльність митниць в Українській Народній Республіці, Українській державі гетьмана П. Скоропадського. Проте у ній читаємо таке. «Митний контроль у найбільш приближеному вигляді до сучасного почав діяти під керівництвом В. Леніна після Жовтневої революції 1917 р., коли у Декреті було встановлено дозвіл на ввезення та вивезення товарів, прописано правила провозу товарів через кордон, визначено поняття контрабанди. Однак слід враховувати, що у ті часи митна служба розвивалась в умовах громадянської війни, голоду, господарської розрухи та товарного дефіциту» (Найденко, Єніна, & Костяна, 2018, с. 508-509). І жодної агресії! Це дещо видозмінений текст підручника (Дубініна, Сорокіна, & Зельніченко, 2010, с. 18). А Р. І. Лемеха (2020, с. 60) своєю чергою скористався статтею економістів, випустивши згадку про В. Леніна.

Але ж публікації про митницю в Українській Народній Республіці є (Гай-Нижник, 2011). Не обійшли дослідники увагою й Українську державу. Зокрема, цьому присвячена частина монографії В. М. Тимощука (2000, с. 241-247, 253-266, 269-274), який розглянув українсько-кримську митну війну, митні відносини Української Держави з Румунією, організацію митної служби, взаємодію кордонців, митників та податківців між собою, а також з німецько-австрійськими союзниками.

Радянську митну службу на території України у міжвоєнний період досліджено Д. В. Архирейським (2013а; 2013б).

Зупинимося ще на одному аспекті статті Р. І. Лемехи, яка присвячена становленню та розвитку митних режимів. На початку автор наводить визначення: «Митний режим є комплексом взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їхній правовий статус, умови оподаткування й обумовлюють їх використання після митного оформлення» (Лемеха, 2020, с. 57), що відповідає визначенню основних термінів і понять, наведеному у Митному кодексі України (2012), однак останній у списку літератури не наведений. Відзначивши, що «Руська Правда» Ярослава Мудрого детально регламентувала систему оподаткування, а основою грошових надходжень були мита і штрафи, автор робить висновок: «Таким чином, поява митних режимів експорту та імпорту, справляння мита за переміщення товарів через кордон були зумовлені реальним економічним чинником – потребою наповнення державної казни, що і натеper є одним з основних завдань Державної митної служби України» (Лемеха, 2020, с. 58). Це ж речення повторене у докторській дисертації автора статті (Лемеха, 2021, с. 153). Однак, викликає сумнів, що такі сучасні поняття, як «митний режим», «митний кордон» ми можемо поширювати на попередні історичні періоди, зокрема застосовувати їх до Давньоруської держави. За великим рахунком, зміст статті взагалі не відповідає темі, оскільки історія становлення та розвитку митних режимів в Україні в ній не розкривається.

У докторській дисертації Р. І. Лемеха шість періодів розвитку митної справи в Україні, запозичених ним з підручника (щоправда, шостий він завершує 2012 роком), запропонував доповнити сьомим «сучасним етапом, пов'язаним із активними процесами євроінтеграції, прийняттям чинного Митного кодексу України, приведенням національного законодавства у сфері митної справи у відповідність до норм та принципів права Європейського Союзу (2012 р. – до теперішнього часу)» (Лемеха, 2021, с. 153, 164). Але так само, як у статті, випадає перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Корони Польської та інших держав. Це важко пояснити з огляду на те, що автор користувався підручником О. П. Гребельника, зокрема описуючи період Київської Русі, в є цілий підрозділ 2.3 «Регулювання митних відносин за литовсько-польського періоду» (Гребельник, 2014, с. 74-79). Після монголо-татар XIII ст. у дисертації Р. І. Лемехи зразу зазначено, що у XV ст. розпочався «період запорізького козацтва» й козаки у XVI–XVIII ст. торгували з Польщею, Литвою і Південною Росією (два речення). Затим автор переходить до згаданого

договору 1649 р. та Універсалу 1654 р. Достатньо суперечливим виглядає твердження з посиланням на С. Трусова та К. Гальського: «... на рубежі XVII–XVIII ст. на території України та Росії почався процес формування всеросійського ринку, що було зумовлено зростанням виробництва, створенням підприємств мануфактурного типу, спеціалізацією окремих регіонів і розвитком товарно-грошових відносин. Аналогічні процеси відбувались в Україні та Польщі» (Лемеха, 2021, с. 154-155). Зміни, що відбувалися у XVIII ст., описані детальніше, ніж у статті, а от XIX ст. вірніше його друга половина, умістилося у три речення. Посилання на той самий підручник. Так само, як і в статті (як і використаному підручнику) не знайшлося місця у докторській дисертації Р. І. Лемехи Українській Народній Республіці та Українській Державі 1918 р. З монографією Р. І. Лемехи 2020 р., що має таку саму назву, як і дисертація, автор статті не мав змоги познайомитися. Є підстави думати, що історія митної діяльності на її сторінках відображена аналогічно, як у дисертації 2021 р.

Оскільки автори кількох статей у різній мірі запозичували матеріал з підручника з історії митної справи 2010 р., про останній слід сказати ще кілька слів. Наявний у ньому список рекомендованої літератури не містить публікацій істориків. У списку вказано посібник авторитетного ще за радянських часів фахівця К. К. Сандровського. Однак, глава «Митна справа в Україні: нарис історії», якою починається цей посібник (Сандровский, 2000, с. 7-32), за змістом значно якісніша й набагато детальніша. У ній немає пасажів на кшталт прориву скіфів у митній справі, проте є характеристика діяльності митниць на українських землях Великого князівства Литовського, періоду Української Народної Республіки. Автор посилається на дослідження істориків та істориків права, публікації джерел, здійснені у XIX та XX ст. (Сандровский, 2000, с. 106-110).

Окремо слід зупинитися на статті доцентки кафедри правознавства, кандидатки історичних наук О. І. Маложен (2017). У ній немає розглянутої періодизації й «проривів» у митній справі скіфів. Однак авторці залишилися невідомими численні публікації істориків про розвиток митної справи в Україні. Звертає увагу таке твердження: «Свій відбиток на митну справу залишила і монголо-татарська навала. Право на збирання податків ханська адміністрація надавала одноразово із спеціальним знаком – тамгой, клеймом. Це тюркське слово надовго увійшло в нашу термінологію. Термін “тамжіння” – накладання тамги як свідоцтво зібраного податку надовго витіснило поняття “збирання мита”. Замість “митника” з'явився “таможник”, “таможенник”» (Маложен, 2017, с. 144). Проте посилання на конкретні джерела, які б підтверджували сказане, відсутнє. Авторіві цієї статті ще не доводилося зустрічати жодного джерела Великого князівства

Литовського та Корони Польської, які б містили терміни «таможня», «таможенник». Висловлене О. І. Маложон твердження стосується Московії. Свого часу Л. В. Деркач (2000, с. 13) увів до наукового обігу неіснуючі митні збори – евека (замість евекта) та інфука (замість індукта). Ця помилка повторена й у статті О. І. Маложон. Назва урядової установи Московії приказ помилково наведена як наказ (Маложон, 2017, с. 144). Як і в інших розглянутих публікаціях, місця Українській Народній Республіці та Українській Державі тут не знайшлося. У цілому стаття справляє враження студентського реферату.

У період, що розглядається, побачили світ кілька статей про кримінальну відповідальність за контрабанду від початку Х ст. до нашого часу. Вони текстуально близькі між собою, оскільки автори користувалися тими самими публікаціями, що видно з бібліографії. Але є й певні відмінності. Зокрема, у статті О. І. Саско (2014) можемо прочитати з посиланням на посібник з основ митної справи про неіснуючі інфуку та евеку. У статті Т. Ніколаєнко та С. Соляра (2021), яка хронологічно завершується початком ХХ ст., Острогомський митний статут перетворився на Остромський. Розповідаючи про територію України, автори стверджують, що митний пост (застава) називався митною хатою, що, очевидно, є дослівним перекладом з російської установи таможенная изба. Детальніше розглянута відповідальність за контрабанду за законодавством Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Менш деталізованою є стаття Т. В. Барановської (2023) про кримінальну відповідальність за контрабанду від початку Х ст. до нашого часу. Потрібно зауважити, що тривалий час вітчизняне законодавство не розрізняло контрабанду і порушення митних правил. Усе охоплювалося поняттям «промито». Так само й поняття кримінальної та адміністративної відповідальності виникають лише з поділом права на галузі, чого не було у середньовіччі та ранньомодерній добі.

Звичайно, ми не можемо однозначно негативно охарактеризувати розглянуті публікації. У статті О. Г. Мельник, М. Є. Адамів й А. В. Тодощука (2018, с. 5-8) на підставі нормативно-правових актів охарактеризовано організаційну структуру митного відомства України періоду Незалежності та зміни у ній, виділено чотири етапи розвитку національної митної системи від 1991 до 2018 р. Так само періоду Незалежності присвятили свою статтю І. Л. Яковенко та Т. Б. Шолкова (2020, с. 339-340). Крім змін у структурі української митниці, вони коротко зупинилися на нормативно-правовому визначенні окремих митних режимів. А. М. Бабюк (2022) виділила п'ять етапів змін у митній системі незалежної України й охарактеризувала кожний з них.

На основі досліджень істориків, практиків та опублікованих джерел О. П. Гребельник (2017)

охарактеризував митну справу за часів Київської Русі. Стаття містить коротке пояснення і схему, що відображає види мита та їх систематизацію. Однак, потрібно висловити й зауваження. Зокрема, автор стверджує, що «поняття митниць стосувалось митних дворів, застав із збору мита або тамги». Але про яку тамгу можна вести мову до підпорядкування руських земель Золотій Орді? І поняття цдо (мито, що стягувалося на кордоні), запозичене з Польщі, з'являється значно пізніше: до початку ХVІ ст. поділу на цдо і мито майже не було, унормовується він лише на середину ХVІ ст. А інформацію про митну хату Т. Ніколаєнко та С. Соляр запозичили саме з цієї статті.

Н. Я. Сай (2010а) на основі матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та Державного архіву Львівської області вперше здійснила аналіз правового статусу Львівської митниці під час Другої світової війни, включаючи німецьку окупацію, та у повоєнний період (до 1979 р.). Частково за змістом з цієї статтею перегукується інша стаття авторки (Сай, 2010б), однак за рівнем вона поступається попередній. У статті про Львівську митницю перших років незалежності нашої держави Н. Я. Сай правильно констатувала, що проблеми «становлення та розвитку митної справи в окремих регіонах України висвітлені дуже мало». Детально зупинившись на проблемах, які стояли перед новоствореною митною системою, та охарактеризувавши нормативно-правову базу, авторка показала зміни, що відбувалися на вказаній митниці (Сай, 2011в). Із статтею цієї дослідниці «Прикордонно-митна справа в Україні: етапи зародження та становлення» автор не мав змоги познайомитися. У кандидатській дисертації Н. Я. Сай (2011а; 2011б, с.3-4) значно розширила часові рамки, розглянувши на матеріалах Львівської митниці становлення та розвиток митної справи на західноукраїнських землях від ІХ ст. до 90-х років ХХ ст. Дослідниця правильно відзначила, що «еволюцію митної справи і митної політики в Західній Україні, потрібно розглядати обов'язково зважаючи на те, що в різні історичні періоди західноукраїнські землі входили до складу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Польського Королівства, Речі Посполитої, Австрійської імперії, Австро-Угорщини, Другої Речі Посполитої, УРСР (у складі СРСР) та інших держав». Робота виконана на основі матеріалів зазначених архівів, а також Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, нормативно-правових актів, статистично-довідкових матеріалів, в яких відображено діяльність Державної митної служби України. Авторка показала обізнаність з історичними та історико-правовими дослідженнями.

Безперечно, заслуговує бути позитивно відзначена Л. М. Дорофєєва (2019, с. 59-62), котра у підрозділі докторської дисертації, присвяченому формуванню митної системи на території сучасної

України, навела різні варіанти її періодизації, запропоновані науковцями, починаючи з радянського часу і закінчуючи сучасністю. У цілому підрозділ не має суттєвих недоліків, притаманних низці публікацій і розглянутих вище, ґрунтується на широкому колі літератури. У ньому висвітлені етапи від V ст. до н. е до 1991 р., зокрема, входження українських земель до складу різних держав у пізньому середньовіччі та ранньомодерній добі, Українську Народну Республіку та Українську Державу (Дорофєєва, 2019, с. 62-87). Але можна висловити зауваження до певних тверджень. Прикладом такого є речення: «В Російській імперії вже наприкінці XVII ст. була створена централізована митна система, яка охоплювала всю територію держави, а збір митних податків здійснювався за наказом Великої скарбниці» (Дорофєєва, 2019, с. 73). По-перше, наприкінці XVII ст. ще не було Російської імперії, вона була проголошена у 1721 р. По-друге, органи влади називалися наказами, і їх не слід перекладати як накази. Подібне може свідчити про некритичне сприйняття тексту інших авторів. Залучення значного масиву публікацій з історії митних відносин (що, безперечно, слід вітати) стало й причиною певної еклектичності підрозділу: наприклад, на одній і тій же сторінці дисертантка стверджує, що українській землі ввійшли до складу Російської імперії у середині XVIII ст. і що Україна перебувала у складі Російської імперії з кінця XVII ст. (Дорофєєва, 2019, с. 73).

Потрібно позитивно оцінити розділ 2 «Еволюція митної справи на території України» у згаданому вже підручнику О. П. Гребельника (2014, с. 64-114). Він ґрунтується на опублікованих джерелах та дослідженнях істориків й істориків права, зокрема, М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, А. Яковлева, О. С. Грушевського, який спеціально досліджував минуле митниці. Окремий підрозділ відведено організації митної справи в Українській Народній Республіці та Українській Державі. Однак, цей підручник у авторів-економістів та авторів-адміністративістів не набув такої популярності, як підручник А. А. Дубініної, С. В. Сорокіної та О. І. Зельніченко.

У цілому слід відзначити досить детальне і, що важливо, без розглянутих вище недоліків висвітлення історії митної справи у підручнику, підготовленому науково-педагогічними працівниками кафедри податків і фіскальної політики Тернопільського національного економічного університету (Крисоватий, А. І., Герчаківський, С. Д., Дем'янюк, О. Б., Бречко, О. В., Годованець, О. В., Бондаренко, Є. П. ... Крисовата, К. В., 2014, с. 9-61).

За останні п'ятнадцять років було захищено низку докторських та кандидатських дисертацій з історії та історії права, побачили світ монографії й десятки

статей, присвячених історії митних відносин в Україні на різних етапах. Відтак, ми не ставили перед собою завдання розглянути увесь масив публікацій, а свідомо зосередилися на доробкові представників економічної та адміністративно-правової науки у цій царині передовсім з метою з'ясування їхнього наукового рівня й міждисциплінарних зв'язків з відповідними дослідженнями істориків та істориків права.

Висновки.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що у 2010–2023 рр. лише дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, спеціально присвячених історії митних відносин на українських землях у різний час, було захищено три. У збірнику наукових праць «Історія торгівлі, податків та мита», що видавався у 2010–2020 рр., побачили світ майже триста публікацій. Проте значна частина фахівців у галузі економіки та адміністративного права, котрі у зазначений період оприлюднили узагальнюючі статті з історії митної справи в Україні, а також навчальні видання, в яких є історичний розділ, практично необізнані з солідним доробком сучасних вітчизняних істориків, з історичними джерелами (не лише архівними, а й опублікованими), наслідком чого є хибні твердження та пропуски значних часових періодів. Порівняння текстів частини публікацій показує, що автори некритично сприймають і репродукують необґрунтовані положення, висловлені раніше. Краще виглядає ситуація, коли автори-економісти та автори-адміністративісти зосереджуються на історії митної системи незалежної України. Історико-правові студії із зазначеної тематики, які слід оцінити позитивно, представлені доробком лише однієї дослідниці.

Нами, з огляду на обмежений обсяг статті, наведено лише окремі публікації істориків та істориків права, котрі досліджували історію митних установ, митної політики та законодавства на українських землях. Знайомство з цими та іншими публікаціями вказаних авторів розширить знання представників суміжних спеціальностей, а відтак і рівень їхніх наукових досліджень з історії митного законодавства, митних установ тощо.

На наше переконання, невеликі за обсягом статті, в яких автори намагаються охарактеризувати усю багатовікову історію митної справи, а точніше митних відносин в Україні, на сьогоднішній день є непродуктивними. Значно вищу цінність мають студії, в яких розглянуто окремі періоди чи певний аспект даної проблематики, а також дослідження з історії митних відносин у окремій місцевості нашої держави, що сприятиме появі нових синтетичних праць.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архирейський, Д. В. (2013а). *Радянська митна служба міжвоєнної України*. Дніпропетровськ: АМСУ.
- Архирейський, Д. В. (2013б). *Радянська митна справа в Україні у 1919–1939 роках*. (Автореф. дис. д-ра іст. наук). Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ.
- Архирейський, Д. В., Дячок, О. О., Колесников, К. М., & Морозов О. В. (2007). «Нові» казки про митницю. *Рецензія на: Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / Авт. кол.: Дідусенко П. М., Пахневський С. А., Лисицький О. В., Костюк В. П., Мавродій Т. С.; під заг. ред. П. М. Дідусенка*. – К.: Софія А, 2005. – 635 с. *Митна справа*, 4. 90–95.
- Бабюк, А. (2022). Митна система України: історико-правовий погляд. *Юридичний вісник*, 1, 15–20. DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2297>
- Барановська, Т. В. (2023). Становлення та розвиток кримінальної відповідальності за контрабанду в Україні: історико-правовий аспект. *Правова позиція*, 1. 5–10. DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.1>
- Бережний, В. М. (Уклад.), & Чавикіна Ю. Б. (Уклад.). (2008). *Економічна історія: Електронний підручник для студентів спеціальності «Економіка підприємства» напрямку підготовки «Економіка і підприємництва»*. Харків: ХНАДУ. Відновлено з https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi6zO2JyMz_AhVSs4sKHUdDoBDIQFnoECCoQAQ&url=http%3A%2F%2Ffiles.khadi.kharkov.ua%2Flaboratoriji%2Fitem%2Fdownload%2F2492_06403374e0963fc12542365297689909.html&usg=AOvVaw3cnnhu_iFnwWF20NTvSb7v&opi=89978449
- Гавриленко, О. А. (2010). *Становлення та розвиток античних держав і права у Північному Причорномор'ї (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)*. (Автореф. дис. д-ра юрид. наук). Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків.
- Гай-Нижник, П. П. (2011). Податкова і митна політика Уряду Директорії УНР. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 1 (3). 105–113.
- Гальський, К. Є. (2005). *Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.)*. Київ: Панорама.
- Гвоздик-Піщак, Л. (1999). *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке*. Київ: Обереги.
- Геродот. (1993). *Історії в дев'яти книгах*. (Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького). Київ: Наук. думка.
- Головко, Ю. (Упоряд.). (2007). *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя: «Тандем-У», Т. 8. Формування митної мережі Південної України (1775–1819).
- Головко, Ю. І. (2004). *Джерела з історії митниць Південної України (1775–1819 рр.)*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). Запорізький національний університет, Запоріжжя.
- Гребельник, О. П. (2014). *Митна справа: підручник*. 4-те вид. оновл. та доповн. Київ: Центр учбової літератури.
- Гребельник, О. П. (2017). Розвиток митної справи за часів Київської Русі. *Митна безпека: науковий журнал*, 1. 26–34.
- Деркач, Л. (2000). *Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра*. Вид. 2-е, доп. Київ.
- Дідусенко, П. М., Пахневський, С. А., Лисицький, О. В., Костюк, В. П., & Мавродій, Т. С. (2005). *Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси*. Київ: Софія А.
- Дорофєєва, Л. М. (2019). *Адміністративно-правове регулювання організації та діяльності митних органів в контексті євроінтеграційного вибору України*. (Дис. д-ра юрид. наук). Ужгородський національний університет, Ужгород. Відновлено з <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/20883>
- Дубініна, А. А., Сорокіна, С. В., & Зельніченко О. І. (2010). *Митна справа*. (Підручник). Київ: Видавничий дім «Професіонал»; Центр навчальної літератури.
- Дячок, О. (2015). Правове регулювання економічних питань у Великому князівстві Литовському: сучасна українська історіографія. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, (III, с. 332–348). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Дячок, О. О. (2013а). Джерела до історії торгових, митних і податкових відносин у Галицько-Волинському князівстві. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 1(7), 46–56.
- Дячок, О. О. (2013б). Нормативно-правове регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському XVI ст. *Український історичний журнал*, 1, 29–39.
- Дячок, О. О. (2013в). Післяісторія появи однієї книги про розвиток митної справи в Україні. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 2013, 2 (8), 30–36.
- Дячок, О. О. (2016). Збірник наукових праць «Історія торгівлі, податків та мита» (2010–2015 рр.) у кількісних показниках. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 1–2 (13–14), 7–18.
- Дячок, О. О. (2020). Збірник наукових праць «Історія торгівлі, податків та мита» у 2016–2019 рр.: кількісні показники. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*, 1 (21), 5–11.
- Жеребцова, Л. Ю. (2008). *Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження*. (Автореф. дис. канд. іст. наук). Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ.
- Ковальський, В. К. (2000). *Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці)*. Одеса: Юридична література.
- Ковальський, В. К. (2004). *Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці)*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Одеська національна юридична академія, Одеса. Відновлено з http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullw&S21ALL=%28%2E%20%2E%20%2E%24%2E%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=2
- Колесников, К. М. (2012). *Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації*. (Монографія). Дніпропетровськ: АМСУ.

- Колесников, К. М. (2013). *Митні відносини в Північному Причорномор'ї античної доби: проблеми інтерпретації*. (Автореф. дис. д-ра іст. наук). Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ.
- Колесников, К. М., Архірейський, Д. В., Дячок, О. О., Морозов, О. В., Шуляк, С. В., Бочаров, Д. О., & Дук, Н. М. (2010). *Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: Наукове видання*. Київ, Одеса: Пласке.
- Колесников, К. М., Морозов, О. В., Виноградов, Г. М., Дячок, О. О., Архірейський, Д. В., Дук, Н. М. Павлов, А. П. (2006). *Історія митної справи в Україні*. (Монографія). Київ: Знання.
- Крисоватий, А. І., Герцаківський, С. Д., Дем'янюк, О. Б., Бречко, О. В., Годованець, О. В., Бондаренко, С. П. Крисовата, К. В. (2014). *Митна справа: підручник*. Тернопіль: ВПЦ «Екон. думка ТНЕУ».
- Лемеха, Р. І. (2020). Історія становлення та розвитку інституту митних режимів в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*, 31 (70), 5, 57-62. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/11>
- Лемеха, Р. І. (2021). *Теоретико-методологічні та правові засади митних режимів в Україні*. (Дис. д-ра юрид. наук). Запорізький національний університет, Запоріжжя. Відновлено з http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2021/Lemekha.pdf
- Ліцовева, О. (2003а). Офіційні та неофіційні митні тарифи Гетьманщини першої половини XVIII ст. *Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал*, 3 (352), 88-96.
- Ліцовева, О. В. (2003б). *Митна справа в Гетьманщині в другій половині XVII–XVIII ст.* (Автореф. дис. канд. іст. наук). Київський національний університет, Київ.
- Маложон, О. І. (2017). Історія виникнення і розвитку митної справи в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 2, 143-147.
- Мельник О. Г., Адамів М. Є., & Тодошук А. В. (2018). Історія розвитку митної системи України: ключові проблеми та здобутки в умовах європейської інтеграції. *Економіка та держава*, 10, 4-9. DOI: 10.32702/2306-6806.2018.10.4
- Митний кодекс України. № 4495-VI ст. 4 част. 1 пункт 25. (2012).
- Молчанов, В. Б. (2009). В. М. Орлик. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період (рецензія). *Український історичний журнал*, 4, 214-218.
- Морозов, О. В. (2010). Митні відносини в гетьманській Україні в першій половині XVIII ст. *Грані*, 3 (71), 7-11.
- Морозов, О. В. (2012). *Діяльність митних органів Російської імперії в українських губерніях (XVIII – початок XX ст.)*. (Автореф. дис. д-ра іст. наук). Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ.
- Морозов, О. В. (2013). *Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.* (Монографія). Дніпропетровськ: АМСУ.
- Найденко, О. Є., Єніна, А. О., & Костяна, О. В. (2018). Основні аспекти становлення та розвитку митної справи в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 23, 506-511. Відновлено з <http://global-national.in.ua/archive/23-2018/98.pdf>
- Ніколаєнко, Т., & Соляр, С. (2021). Генеза відповідальності за контрабанду від витоків до початку XX ст. *Публічне право*, 1 (41), 124-133. <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2021-41-13>
- Орлик, В. М. (2008). Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*, 5, 187-195.
- Сай, Н. Я. (2010а). Правове становище Львівської митниці в роки Другої світової війни та в повосний період. *Право і безпека*, 3 (35), 51-55.
- Сай, Н. Я. (2010б). Становлення і розвиток митної справи на західноукраїнських землях у період їх перебування у складі Української РСР (СРСР). *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права*, 5, 258-261.
- Сай, Н. Я. (2011а). *Становлення та розвиток митної справи на західноукраїнських землях з IX ст. до 90-х рр. XX ст. (на матеріалах Львівської митниці)*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів. Відновлено з <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/371/1/Сай%20автореферат.pdf>
- Сай, Н. Я. (2011б). *Становлення та розвиток митної справи на західноукраїнських землях з IX ст. до 90-х рр. XX ст. (на матеріалах Львівської митниці)*. (Дис. канд. іст. наук). Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів. Відновлено з <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/372/1/Сай%20Дисертація.pdf>
- Сай, Н. Я. (2011в). Становлення та розвиток митної справи у перші роки незалежності України (на матеріалах Львівської митниці). *Митна справа*, 1, 71-78.
- Сандровський, К. К. (2000). *Таможенное право в Украине: учебное пособие для студентов юрид. вузов и факультетов*. Киев: Вентури.
- Саско, О. (2014). Генеза кримінальної відповідальності за контрабанду. *Історико-правовий часопис*, 1(3), 107-112.
- Смолій, В. А. (Відп. ред.). (2011). *Економічна історія України.. Історико-економічне дослідження: в 2 т.* Київ: Ніка-Центр (Т. 1-2).
- Тимошук, О. В. (2000). *Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)*. (Монографія). Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ.
- Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657*. (1998). Київ: Видавничий дім «Альтернативи».
- Філіппова, С. В., Масленніков, Є. І., & Иванова, К. В. (2012). Дослідження розвитку митної справи в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*: 36. наук. пр., 20, 98-101.
- Чорний, В. Б. (2000). *Україна і митна справа. Історичний нарис*. Київ: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр «КВІЦ».
- Чухліб, Т. (2010). «Цісар Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. *Україна в Центральній-Східній Європі: 36. наук. пр.*, 9-10, 93-135.
- Яковенко, І. Л., & Шолкова Т. Б. (2020). Історія становлення та розвитку правового регулювання митних органів та митних режимів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 8, 338-341. Відновлено з http://www.lsej.org.ua/8_2020/85.pdf. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/83>

REFERENCES

- Arkhireiskiy, D. V. (2013a). *Soviet customs affairs in Ukraine in the years 1919-1939*. (Thesis for a doctor's degree). Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk.
- Arkhireiskiy, D. V. (2013b). *Soviet customs service of interwar Ukraine*. (Monograph). Dnipropetrovsk: AMSU.
- Arkhireiskiy, D. V., Diachok, O. O., Kolesnykov, K. M., & Morozov, O. V. (2007). «New» tales about customs. *Critique of: Essays on the history of customs affairs and customs legislation of Ukraine-Rus / author's collective* Didusenko P. M., Pakhnevskiy S. A., Lysytskiy O. V., Kostyuk V. P., Mavrodii, T. S.; edited by P. M. Didusenko – Kyiv: Sofia A, 2005. – 635 p. *Mytna sprava – Customs business*, 4, 90-95.
- Babiuk, A. (2022). Customs system of Ukraine: historical and legal overview. *Legal Bulletin*, 1, 15-20. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.2297>
- Baranovska, T. V. (2023). Establishment and development of criminal liability for smuggling in Ukraine: historical and legal aspect. *Legal position*, 1, 5-10. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.1>
- Berezhny, V. M. (Compil.), & Chavykina, Yu. B. (Compil.). (2008). *Economic history: Electronic textbook for students of the specialty «Economics of enterprise» in the field of training «Economics and entrepreneurship»*. Kharkiv: KhNADU, Retrieved from https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi6zO2JyMz_AhVSS4sKHUDoBDIQFnoECCoQAQ&url=http%3A%2F%2Ffiles.khadi.kharkov.ua%2Flaboratoriji%2Fitem%2Fdownload%2F2492_06403374e0963fc12542365297689909.html&usg=AOvVaw3cnnhu_iFnwWF20NTvSb7v&opi=89978449
- Chornyi, V. B. (2000). *Ukraine and customs affairs. Historical essay*. Kyiv: Computer publishing, information center «KVITs».
- Chukhlib, T. (2010). «Turkish emperor allows to Cossack Army and its country to sail the Black Sea...»: Political relations of Ukrainian hetmans with sultan Mehmed IV Avci. *Ukraine in East-Central Europe*, 9-10, 93-135.
- Customs Code of Ukraine*. No. 4495-VI Art. 4 parts 1 clause 25. (2012).
- Derkach, L. (2000). *Ukrainian customs: yesterday, today, tomorrow*. Edition 2, supplemented. Kyiv.
- Diachok, O. (2015). The legal regulation of economic issues in the Grand Duchy of Lithuania: modern Ukrainian historiography. *Ukraina Lithuanica: Studies on History of the Grand Duchy of Lithuania*. (III, pp. 332-348). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.
- Diachok, O. O. (2013a). After-history of the edition of a book on the development of customs in Ukraine. *History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers*, 2(8), 30-36.
- Diachok, O. O. (2013b). Legal and Normative Regulation of Customs Relations in the Grand Duchy of Lithuania in XVIth. *Ukrainian historical magazine*, 1, 29-39.
- Diachok, O. O. (2013c). Sources for the history of trade, customs and tax relations in Galicia-Volyn principality. *History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers*, 1(7), 46-56.
- Diachok, O. O. (2016). Collection of scientific papers «History of trade, taxes and duties» (2010–2015) in quantitative terms. *History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers*, 1-2(13-14), 7-18.
- Diachok, O. O. (2020). «History of Trade, Taxes and Duties» Collection of scientific papers in 2016–2020: Quantitative Metrics. *History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers*, 1(21), 5-11.
- Didusenko, P. M., Pakhnevskiy, S. A., Lysytskiy, O. V., Kostyuk, V. P., & Mavrodii, T. S. (2005). *Essays on the history of customs affairs and customs legislation of Ukraine-Rus*. Kyiv: Sofia A.
- Dorofeieva, L. M. (2019). *Administrative and legal regulation of the organization and activity of customs authorities in the context of the European integration choice of Ukraine*. (Master's thesis). Uzhhorod National University, Uzhhorod. Retrieved from <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/20883>.
- Dubinina, A. A., Sorokina, S. V., & Zelnichenko O. I. (2010). *Customs business*. (Textbook). Kyiv: «Professional» Publishing House, Center for Educational Literature.
- Filippova, S. V., Maslennikov, Ye. I., & Ivanova, K. V. (2012). Research on the development of customs affairs in Ukraine. *Scientific notes of National University «Ostroh Academy»*. «Economy» series: collection of scientific papers, 20, 98-101.
- Gavrylenko, A. A. (2010). *Formation and development of the antic states and law in the Northern Black Sea coastland (the end of the VII century B.C. – the first half of the VI century A.D.)*. (Thesis for a doctor's degree). Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv.
- Hai-Nyzhnyk, P. P. (2011). Tax and customs policy of the Government of the UPR Directory. *History of trade, taxes and duties: collection of scientific papers*, 1(3), 105-113.
- Halskyi, K. Ye. (2005). *Trade and customs affairs of Zaporizhzhya Sich (second half of the 16th - 70s of the XVIIIth century)*. Kyiv: Panorama.
- Herodotus. (1993). *The Histories in nine books*. (Translation, preface and notes by A. O. Biletskyi). Kyiv: Nauk. dumka.
- Holovko, Yu. (Compil.). (2007). *Sources from the history of Southern Ukraine*. Zaporizhzhia: «Tandem-U», Vol. 8. Formation of the customs network of Southern Ukraine (1775–1819).
- Holovko, Yu. I. (2004). *Sources from the history of the customs of Southern Ukraine (1775–1819)*. (Thesis for the degree of Candidate). Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia.
- Hrebelyk, O. P. (2014). *Customs business: a textbook*. 4th type update and additional Kyiv: Center for Educational Literature.
- Hrebelyk, O. P. (2017). Development of customs affairs in Kievan Rus' times. *Customs security: a scientific journal*, 1, 26-34.
- Hvozdyk-Pritsak, L. (1999). *The economic and political vision of Bohdan Khmelnytskyi and its implementation in the Zaporozhian Army state*. Kyiv: Oberehy.
- Kolesnykov, K. M. (2012). *Customs relations in the Northern Black Sea region of the Roman era: problems of interpretation*. (Monograph). Dnipropetrovsk: AMSU.
- Kolesnykov, K. M. (2013). *Customs relations in the Northern Black Sea region of antiquity: problems of interpretation*. (Thesis for a doctor's degree). Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk.

- Kolesnykov, K. M., Arkhireiskiy, D. V., Diachok, O. O., Morozov, O. V., Shuliak, S. V., Bocharov, D. O., & Duk, N. M. (2010). *History of customs activity: Ukraine in the European context: Scientific edition*. Kyiv, Odesa: Plaske.
- Kolesnykov, K. M., Morozov, O. V., Vynohradov, H. M., Diachok, O. O., Arkhireiskiy, D. V., Duk, N. M. ... Pavlov, A. P. (2006). *History of customs affairs in Ukraine*. (Monograph). Kyiv: Znannia.
- Kovalskiy, V. K. (2000). *The achievement and the development of customs practice in the South of Ukraine from ancient times till 1917 (on the example of Mykolaiv Customs)*. Odesa: Yurydychna literatura.
- Kovalskiy, V. K. (2004). *The achievement and the development of customs practice in the South of Ukraine from ancient times till 1917 (in the basing on Mikolaiv Customs House)*. (Thesis for the degree of Candidate). Odessa National Academy of Law, Odesa. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis.64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullw&S21ALL=%28<%2E>A%3DКовальський%20B%2E%20K%2E%24<%2E>%29&FT_REQUEST=&FT_PREFIX=&Z21ID=&S21STNBИ=1&S21REF=10&S21CNR=20
- Krysovatiy, A. I., Herchakivskiy, S. D., Demianiuk, O. B., Brechko, O. V., Godovanets, O. V., Bondarenko, E. P. ... Krysovata, K. V. (2014). *Customs business: a textbook*. Ternopil: VOC «Econ. the opinion of TNEU».
- Lemekha, R. I. (2020). History of formation and development of the institute of customs regimes in Ukraine. *Scholarly notes of V. I. Vernadsky Tavrria National University. Series: legal sciences*, 31(70), 5, 57-62. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/11>
- Lemekha, R. I. (2021). *Theoretical-methodological and legal bases of customs regimes in Ukraine*. (Master's thesis). Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia. Retrieved from http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2021/Lemekha.pdf
- Litsoieva, O. (2003a). *Customs affairs in the Hetman region in the second half of the XVII–XVIII centuries*. (Thesis for the degree of Candidate). Kyiv National University, Kyiv.
- Litsoieva, O. (2003b). Official and unofficial customs tariffs of the Hetmanate of the first half of the XVIIIth century. *Kyivan antiquity: Scientific historical and philological journal*, 3(352), 88-96.
- Malozhon, O. I. (2017). The history of the origin and development of customs affairs in Ukraine. *Scientific bulletin of public and private law*, 2, 143-147.
- Melnyk, O. H., Adamiv, M. Ye., & Todoshchuk, A. V. (2018). The history of Ukrainian Custom System Development: Key Problems and Achievements in Term of European Integration. *Economy and state*, 10, 4-9. DOI: 10.32702/2306-6806.2018.10.4
- Molchanov, V. B. (2009). V. M. Orlyk. Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period (critique). *Ukrainian historical magazine*, 4, 214-218.
- Morozov, O. V. (2010). Customs relations in Hetman Ukraine in the first half of the XVIIIth century. *Grani*, 3(71), 7-11.
- Morozov, O. V. (2011). *The customs system of the Russian Empire in the Ukrainian provinces of the XVIII – beginning of XX centuries*. (Monograph). Dnipropetrovsk: AMSU.
- Morozov, O. V. (2012). *Activities of customs bodies of the Russian Empire in Ukrainian provinces (XVIII – beginning of XX centuries)*. (Thesis for a doctor's degree). Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk.
- Naidenko, O. Ye., Yenina, A. O., & Kostiana, O. V. (2018). The Main Aspects of the Formation and Development of Customs in Ukraine. *Global and national economic problems*, 23, 506-511. Retrieved from <http://global-national.in.ua/archive/23-2018/98.pdf>
- Nikolaenko, T., & Soliar, S. (2021). The genesis of responsibility for smuggling from its origins to the early XX century. *Public law*, 1(41), 124-133. <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2021-41-13>
- Orlyk, V. M. (2008). Methodological aspects of the study of tax policy problems in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the XIXth century. *Ukrainian historical magazine*, 5, 187-195.
- Sandrovskij K. K. (2000). *Customs law in Ukraine: a textbook for students of law schools and faculties*. Kiev: Venturi.
- Sasko, E. (2014). Genesis of Criminal Liability for Contraband. *Historical and legal journal*, 1(3), 107-112.
- Say, N. Ya. (2010a). Formation and development of customs affairs in the western Ukrainian lands during their stay as part of the Ukrainian SSR (USSR). *Scientific notes of the Lviv University of Business and Law*, 5, 258-261.
- Say, N. Ya. (2010b). The legal position of the Lviv Customs during the Second World War and in the post-war period. *Law and security*, 3 (35), 51-55.
- Say, N. Ya. (2011a). Formation and development of customs affairs in the first years of Ukraine's independence (based on the materials of Lviv Customs). *Customs business*, 1, 71-78.
- Say, N. Ya. (2011b). *Formation and Development of Customs Matter on the Western Ukrainian Lands from the 9th century until 90-s of the 20th century (on the materials of Lviv Customs-house)*. (Thesis for the degree of Candidate). Lviv State University of Internal Affairs, Lviv. Retrieved from <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/371/1/Сай%20автореферат.pdf>
- Say, N. Ya. (2011c). *Formation and Development of Customs Matter on the Western Ukrainian Lands from the 9th century until 90-s of the 20th century (on the materials of Lviv Customs-house)*. (Dissertation of the candidate of sciences). Lviv State University of Internal Affairs, Lviv. Retrieved from <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/372/1/Сай%20Дисертація.pdf>
- Smoliy, V. A. (Ed.). (2011). *Economic history of Ukraine*. Historical and economic research: in 2 volumes. Kyiv: Nika Center (Vol. 1-2).
- Station wagons of Bohdan Khmelnytskyi 1648–1657*. (1998). Kyiv: «Alternatives» publishing house.
- Tymoshchuk, O. V. (2000). *Security apparatus of the Ukrainian State (April – December 1918)*. (Monograph). Kharkiv: Publishing House of the University of Internal Affairs.
- Yakovenko, I. L., & Sholkova, T. B. (2020). The history of establishment and development of legal regulation of customs authorities and customs regimes in Ukraine. *Legal scientific electronic journal*, 8, 338-341. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/8_2020/85.pdf. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/83>
- Zherebtsova, L. Y. (2008). *The formation of the customs system in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania: sources and methods of research*. (Thesis for the degree of Candidate). Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk.

Creation and Organization of Encyclopedias in Azerbaijan

UDC: 9/031

DOI: <https://doi.org/10.15421/172381>**Behbud Elmaddin Mahmud**Ph.D. Student, Faculty of Information and Document Management, <https://orcid.org/0009-0000-1564-8297>, elmeddinbehbud85@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

In modern times, in the world as well as in our country, the systematic and consistent raising of the general cultural and intellectual level of a person, especially the wide readership, and the provision of information make the development and use of encyclopedic publications a necessity. The democratic Constitution of the Republic of Azerbaijan, adopted on November 12, 1995, has created a legal basis for all areas of our society and social institutions to operate on the basis of democratic principles. In this supreme state document, the role of spiritual and cultural heritage, culture as a whole in the development of society, and the rights and duties of people to use cultural wealth, including their access to information, are provided a wide and comprehensive opportunity: "The state of Azerbaijan supports the development of culture, education, healthcare, science, art shows, protects the nature of the country, the historical, material and spiritual heritage of the people" (Constitution of the Republic of Azerbaijan, 2004).

The issues of classification, structure and design of encyclopedias are considered the most important scientific problems in the preparation of encyclopedic publications. Features and principles of preparation of encyclopedic publications are fundamentally different from all other publications. The study of the characteristics of the preparation, publication and development of encyclopedias shows that most of the first large-scale encyclopedias compiled in most countries of the world, especially in developed countries such as Rome, Greece, China, India and other European countries, are of a field nature. Therefore, in addition to the use of world experience in the field of preparation and compilation of encyclopedias, including encyclopedias in Azerbaijan, special attention should be paid to specific features, taking into account the development of sciences and the diversity of reader groups in the country (Behbud, 2020).

Keywords: encyclopedia, scientific literature, design principle, subject index, structure

Створення та організація енциклопедій в Азербайджані

Бехбуд Ельмаддін Махмуд*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У сучасний час у світі, як і в нашій країні, систематичне й послідовне підвищення загальнокультурного та інтелектуального рівня людини, особливо широкої читачької аудиторії, інформаційне забезпечення зумовлюють розвиток і використання енциклопедичних видань, необхідність. Демократична Конституція Азербайджанської Республіки, прийнята 12 листопада 1995 року, створила правову основу для функціонування всіх сфер нашого суспільства та соціальних інститутів на основі демократичних принципів. У цьому найвищому державному документі широко та всебічно розкривається роль духовної та культурної спадщини, культури в цілому в розвитку суспільства, права та обов'язки людей на використання культурних надбань, у тому числі доступ до інформації: «Азербайджанська держава підтримує розвиток культури, освіти, охорони здоров'я, науки, мистецтва, охоронає природу країни, історичну, матеріальну і духовну спадщину народу» (Constitution of the Republic of Azerbaijan, 2004).

Питання класифікації, структури та оформлення енциклопедій вважаються найважливішими науковими проблемами підготовки енциклопедичних видань. Особливості та принципи підготовки енциклопедичних видань принципово відрізняються від усіх інших видань. Вивчення особливостей підготовки, видання та розвитку енциклопедій показує, що більшість перших великих енциклопедій, складених у більшості країн світу, особливо в розвинутих країнах, таких як Рим, Греція, Китай, Індія та інші країни Європи, мають польовий характер. Тому, крім використання світового досвіду в галузі підготовки та складання енциклопедій, у тому числі польових енциклопедій в Азербайджані, особливу увагу слід приділити особливостям, враховуючи розвиток науки і різноманітність читачьких груп в країні (Behbud, 2020).

Ключові слова: енциклопедія, наукова література, принцип оформлення, предметний покажчик, структура

Introduction.

The study of the encyclopedias published in Azerbaijan shows that the design principles given below are not expected. Therefore, the theoretical principles existing in the preparation of encyclopedic publications, encyclopedia-compiling enterprises and publishing houses carrying out printing should follow the design principles and characteristics of encyclopedias.

Currently, most of the works known as encyclopedias and related to the type of encyclopedic books in scientific literature are prepared according to the principle of field. These works were first compiled by collecting data from one and then several fields of science. Each field of science was placed in these books as a separate chapter, that is, independently.

The topic of encyclopedias, which fields of science to what extent they are reflected, which fields are preferred, which science is given after which has always been controversial, and the books produced are distinguished from each other precisely by these design indicators. This position determined the principle of the first arrangement of encyclopedias (Valiyev, 2003).

As much the content and development of scientific knowledge influenced the definition of the nature of the encyclopedia and the formation of its structure, the definition of its reader category and the satisfaction of the growing demand of the reader group were equally decisive factors. Researcher Mirahmadov writes: "Depending on the category of readers, the structure of encyclopedias also changes" (Mirahmadov, 2013).

Encyclopaedias are mainly divided into two groups according to the readership they address:

- 1) General encyclopedias prepared for the entire readership without any discrimination;
- 2) Encyclopedias prepared according to age groups. This includes children's encyclopedias and encyclopedias intended for young people.

According to the form of preparation, encyclopedias are divided into three groups:

- 1) complete, new and sometimes enriched publications with articles taken from another publication;
- 2) publications prepared by partial translation, changes with additions and reductions;
- 3) publications prepared entirely or mostly by translation.

Main part.

In the classification of children encyclopedias, in the determination of their typological characteristics, the examination of historically created examples as an important issue has been the concern of all compilers-authors since ancient times. Because in order to achieve the set goal by choosing the most suitable and profitable way, the role of design principles has always been clearly shown in all the encyclopedias created from time to time based on the benefit of the work to the reader. For example, philosophers who have been engaged in this work since ancient times "set themselves the goal of

bringing together all the existing sciences and thereby establishing a connection between thinking and science, and in every work they took as a basis the implementation of this goal in a more appropriate way" (First children encyclopedic, 2010).

In what order should all the field sciences be presented, how much space should be allocated to which science, in which article should pictures, maps and tables be given, whether the sources from which the materials were selected should be disclosed or not, whether the author should be indicated or not, i.e. which article should be written by whom or where the information should be taken from Issues such as the one shown at the end of the article have always caused serious debates. In some encyclopedias, giving the meanings of terms (definitions) in other languages, whether the name of the work and its author is real, or whether it is reflected as a nickname, title or in another form, whether the title of the work is translated or not remains a subject of controversy both in the past and now (Giles, 2005).

One of the most important factors in the compilation of encyclopedias is the issue of arranging topics alphabetically or systematically. Currently, it has become common for most encyclopedias to be given in alphabetical order. However, a large number of works are published every year with other schemes. The alphabetic system is currently accepted as the most appropriate option. The practice of arranging words and concepts in alphabetical order in information books also existed in prehistoric times. Although the ancient Greeks and Romans were familiar with this system, they were reluctant to use it. Because they were used to the schematic (thematic) arrangement method and did not intend to change the already accepted known arrangement of data. For the first time, Sextus Pompeius, who created an encyclopedia, dealt with this system. He introduced alphabetical ordering in his work "De verborum significatu" ("On the meaning of words") written in the 2nd century (Knowledge encyclopedia, 2014).

One of the design principles that has a special place in the history of encyclopedias is the preparation of the text in the form of questions and answers. The title and content of the 3-volume "Children's Encyclopedia" were formed based on questions. Therefore, that book is often called "Who is what?" is called Based on that publication, "Children's Encyclopedia" was prepared in Azerbaijan in 1987-1999. Here, a direct question is asked and the answer is not written, but the work is prepared in response to the questions posed in the school program, and the text is formed based on those questions.

It can be said that in most of the ancient encyclopedic works, they had different characteristics according to the composition of the texts, the need and interpretation of scientific information. Many of those features are now history. However, some of their forms can be found in one way or another in today's separate field and special encyclopedic collections (First children encyclopedic, 2010).

Although there are many signs that distinguish encyclopedias in terms of content, they are sometimes confused with other information literature. This is due to the fact that some dictionaries give a lot of space to the explanation of terms, which makes it closer to encyclopedic articles. On the other hand, there are encyclopedic articles that resemble dictionary articles in terms of volume and explanation. This can be observed especially in dictionaries of explanatory terms and toponymic dictionaries. On the other hand, the fact that most of the encyclopedias with some subject content are called "encyclopedia dictionary" also causes this. In the classification prepared by the All-Union Book Chamber in different years, all this type of literature is included in the survey literature (Valiyev, 2004).

Modern encyclopedias are survey literature and consist of small articles that cover systematic and modern scientific knowledge. The content of the articles differs depending on the structure and the feature of providing information. Even the articles of universal encyclopedias differ from each other in terms of volume, style and informativeness. Encyclopaedia articles, as a rule, are first prepared in the form of a dictionary. Most of the encyclopedias are processed in this way (Methodological guidelines, 1969).

Compilation of encyclopedia dictionaries is carried out with the organized participation of scientists from different fields. Here, the method of preparation of the encyclopedic publication, the sequence of use, indicators determining the volume, and the scheme characterizing the content are determined. Such schemes are considered the main factor for the encyclopedia. The quality of the articles is usually determined by the choice of the author. During the preparation of large-scale complex articles for publication, the exchange of ideas is concluded with the evaluation of permanent scientific advisors of the editorial office, persons responsible for the encyclopedic publication (reviewers and field editors) (Valiyev, 2004).

By nature, an encyclopedia is a scientific publication. It is for this reason that in the process of publication, it is necessary to define norms for the scientific justification of articles. Among other survey publications, the following factors are taken into account when preparing universal encyclopedias in order to maintain their reputation and high scientific-ideological level:

- a) selection of information and its availability;
- b) systematization of material;
- c) structure and volume of publication (Valiyev, 2002).

All this is obtained as a result of extensive and long-term experience and is reflected in the methodical guidelines intended for authors and editors. These instructions reflect the requirements for encyclopedic articles, the principles of approach to the specific features of the publication (Gurbanov, 2019).

The unification of the article included in the encyclopedic publication is necessary to satisfy the reader's requirement to be able to obtain any information

faster in a short period of time. Adaptation of encyclopedic article texts to known standardization in terms of stable structure and layout does not hinder the author's approach to the issue. Such unification helps to understand the article dedicated to different scientific problems at the same level. This principle also helps to conduct certain related work among specialists who prepare articles for the encyclopedia.

Selecting information for an encyclopedia has historically been a complex task. Here, actual problems of science, important factors of social life, along with religious and political issues, the desire of the compiler-author, the demand of the reader play an important role. In the selection of information, the topic, the purpose, volume and city of the articles determined according to it do not play a small role. In encyclopedias, this work is determined by the degree of importance of the facts related to the topic, and the direction of the publication is decisive here. In choosing information, in addition to quantity, i.e., its information density, quality indicator - information value should be purposefully reconciled. The choice of information should be based not on individual articles, but on the basis of the sequence and complementarity of topics, in terms of the principle of their mutual coordination. Experience shows that, in addition to being purposefully related to one field of science, article sequences should also include interdisciplinary sequences.

In individual articles, the selection of information and their interaction is carried out on the basis of a typological scheme. In order to achieve informational completeness of an article devoted to any important issue in editorial offices specialized in various fields of science, it is divided into several parts, and (for example, articles about the state are sometimes prepared with the participation of 15-20 authors) such articles sometimes consist of dozens of sections.

The information in any article is not only limited by its interpretation in the section to which it belongs, but must also be confirmed in other sections; different arguments should be written with reference to the main idea. Only in this case, the general picture and the general character and development perspective of the text can be clearly seen.

Information selection is a very complex process in terms of interaction with complex articles followed in thematic sequence. In this work, not individual articles, but related articles are planned according to structure.

In order to understand information, articles with complex topics are usually divided into two parts:

- in the first part (the beginning of the article), the explanation of the terms is prepared at a level that will satisfy a wide readership;
- in the second part, the calculations, formulas, etc. related to field experts. is given. (Veliev, 2004., p. 15).

It is considered more appropriate to present complex scientific ideas and facts in a mass style. But

the encyclopedia is more intended for the general reader. Therefore, it is necessary to make it so that both ordinary, adult and expert readers can benefit from it.

Any issue, event, term, concept, object, etc. before the encyclopedists. providing information about it in a complex, systematized manner is a goal. For this, within a certain scientific-thematic sequence, the organic connection of the articles with each other should ensure the coherence of the sections.

The structure of encyclopedias is a matter related to the subject, the circle of readers, their age and knowledge level. All these are factors that determine the general structure of the publication, the calendar of topics, the format of the publication, and the technical layout of the pages. The structure of the encyclopedia is also related to its volume. The volume of encyclopedias, the number of volumes is one of the factors that determine its character and book genre. According to the volume, encyclopedias are divided into desktop, small and large encyclopedias. The volume number also affects the nature and title of the publication. Thus, they are one- and two-volume encyclopedias prepared with the alphabet system. It is usually called an encyclopedic dictionary.

The development in the field of scientific knowledge had to gradually increase the volume of encyclopedias and bring them to the maximum. Conflicting traditions that arose in the middle of the 20th century prevented this. One of the reasons that created this tradition was the emergence of other types of scientific research literature (mainly field encyclopedias and terminological dictionaries), as a result of which many narrow specialty terms are removed from the universal encyclopedia and they are partially freed from the burden of terms. Another reason is based on general regularity adapted to the requirements of the readership. Another reason is the technical possibilities in the field of modern polygraphy (Mammadov, 2006).

Encyclopedias themselves have a complex structure in terms of book composition. That structure is characterized by its complex character based on readership. For example, by choosing specific fonts, page capacity can be significantly increased.

Creation of encyclopedias and analysis of important publications. The expansion of human activities, the increasing enrichment of social life, the application of scientific innovations, that is, techniques and technology to production, increases the need for scientific information in society. Since the beginning of the 20th century, the development of industry and agriculture in Azerbaijan has led to the development of cultural and scientific life on new foundations. The creation of separate new industries, the industrialization of many areas of agriculture led to the establishment of field sciences and production works on new bases, which, in turn, led to the formation of a new way of thinking in society (Mammadov, 2008).

After the ten-volume edition of the Azerbaijani Soviet Encyclopedia (1976-1987) was completed, the

preparation and publication of subject encyclopedias began. Thus, from 1987-1988, he worked on the one-volume "Republic of Azerbaijan", "Encyclopedia of Mass Medicine", "Encyclopedia of Literature and Art", "Polytechnic Dictionary", "Informatics and Computing Techniques", "Encyclopedia of Young Physicist" and other books. started and a lot of work has been done. In the following years, financial difficulties seriously affected the preparation and publication of these important and very important reference books, and work on some publications was almost completely stopped (Valiyev, 2004).

Improving the preparation and release of inquiry publications, improving their efficiency and quality became even more important in the 1980s. The tasks set before the state scientific and technical information system in our republic put forward as an important problem the preparation and release of the important tasks of the national economy management, including the publication of inquiry-information publications. Thus, in this period, inquiry-information publications became an important means of managing the national economy and organizing the activities of the society. It is no coincidence that "management and information" became especially relevant in the period we are studying and actively studied in cybernetics, semiotics, informatics and other fields (Behbud, 2020).

Conclusions.

Based on our analysis, it is determined that the rapid development of scientific fields in our country and the diversity of reader groups had a strong impact on the creation and development of field and subject encyclopedias and encyclopedic dictionaries. Prominent intellectuals, scientists, journalists, specialists, and publishers of the time actively participated in the preparation of encyclopedias and encyclopedic dictionaries published in various fields of science. As a result of the work done, important achievements have been made in the field of encyclopedias published in our country, in terms of quantity, content, structure, and layout. At the same time, due to the fact that field, subject encyclopedias and encyclopedic dictionaries are prepared and published by different publishers and specialists, mistakes were made in the preparation and compilation of encyclopedias for publication. Therefore, we believe that there is a great need to develop theoretical problems and principles for the preparation of encyclopedias.

Here, the essence of the classification of encyclopedias, the topic, design issues, and the creation of encyclopedias and the analysis of important publications have been extensively analyzed. The study of the characteristics of the preparation, publication and development of encyclopedias shows that most of the first large-scale encyclopedias compiled in most countries of the world, especially in developed countries such as Rome, Greece, China, India and other European countries, had a field character and content. Therefore, encyclopedias, it including the use of world experience in

the field of preparation and compilation of encyclopedias in Azerbaijan, special attention should be paid to specific features, taking into account the development of sciences and the diversity of reader groups in the country. After the ten-volume edition of the Azerbaijani Soviet Encyclopedia (1976-1987) was completed, the preparation and publication of subject encyclopedias

began. In this chapter, in the 80s and 90s of the 20th century, the process of integration and differentiation in the fields of science, technology, and industry expanded further, and the publication of subject encyclopedias and encyclopedic dictionaries, a field that takes a special place in satisfying the requests of information users, is mentioned with concrete examples.

REFERENCES

- Behbud, E. (2020). The essence of the classification of encyclopedias, subject and design issues. *Librarianship and bibliography: scientific-theoretical, methodical and experimental journal*.
- Constitution of the Republic of Azerbaijan (November 12, 1995). (2004). *Code of Laws of the Republic of Azerbaijan*. (Book III, pp. 331-375). Baku: Law.
- First children encyclopedia*. (2010). Eds. S. Penny, I. Mack, C. Stamps, L. Wilson. M.: Dorling Kindersley Limited.
- Giles, J. (2005). Special Report Internet encyclopaedias go head to head. *Nature*, 438(7070), 900-901.
- GOST R 7.0.83-2013 SIBID. Electronic editions. Basic types and output information*. M.: Standartinform. C. 2.
- Gurbanov, A. (2019). *Encyclopedia of Azerbaijani personal names*. Baku.
- Knowledge encyclopedia*. (2014). Eds. R. Warren, K. Johnsen, S. Brown, D. Mills, B. Morgan. New York: DK Publishing.
- Mammadov, G., & Khalilov, M. (2008). *Encyclopedic ecological dictionary*. Baku: Elm.
- Mammadov, I. (2006). *Searches, interpretations, memories*. Baku: Elm.
- Methodological guidelines. (1969). *Soviet encyclopedia*. M.
- Mirahmadov, A. (2013). *Journalists and publishers of Azerbaijan: encyclopedia*. Baku: Argunesh.
- There is a great need to create a National Encyclopedia. Interview with I. Valiyev*. (2003, March 1). Nation.
- Toponyms of Azerbaijan. (2000). *Encyclopedic dictionary*. (in 2 vol.). Baku: East-West.
- Toponyms of Azerbaijan. (1999). *Encyclopedic dictionary*. (in 2 vol.). Baku: East-West.
- Valiyev, I. (2002, December 19). *In our national encyclopedia, the attitude to historical figures will be different*. Kaspi.
- Valiyev, I. (2004, February 13-19). *New editions of the Azerbaijan Encyclopedia*. Vyshka.
- Valiyev, I. (2004). *The new encyclopedia will be the product of our national thinking*. Three points.

Currents of Thought in the Islamic World in the Process of Modernization

UDC: 94:211.5

DOI: <https://doi.org/10.15421/172382>**Aliyeva Mina**

Ph.D. Student, Institute of History named after Abbasgulu Aga Bakikhanov,

<https://orcid.org/0000-0001-6627-0597>, minaaliyeva935@gmail.com*Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

In human history, there have been attempts at reform and innovation in all periods according to the conditions of the time. When faced with the demands of the times, societies are forced to make certain changes to their rules, customs, and traditions. The bearers of the Islamic religion, which emerged in the Arabian Peninsula in the 7th century and currently make up more than 25% of the world's population, in turn had to make certain changes to keep up with the times. The first steps of this were taken during the caliphate of the Umayyads and the Abbasids, as a result of which changes occurred in the basic principles of classical Islam, some doctrines disappeared completely, or new doctrines appeared. The 7th-9th centuries can be characterized as a period when Islamic civilization shines in the most active and dynamic way in the world. During this period, differences of opinion on religious and jurisprudential issues emerged, and new sects and beliefs were formed. Also, schools of Sufism, which include a religious-philosophical and mystical outlook, were formed in this period.

We can say that the fate of the Islamic world has been connected with the name of the Turks since the 10th century. The acceptance of Islam by the Turks was an important turning point in world history. Muslim Turks took upon themselves the function of guardians of the Islamic religion, which was in turmoil, and carried this heavy burden with honor until the end. In the 17th-18th centuries, the foundations of the return to the past began to be laid along with innovation in the Islamic world. During this period, after the emergence of the Salafism movement in Arabia, these types of groups began to become active over time. The bearers of such ideas called innovations heresy and defended the importance of returning to Islam brought by the Prophet. In short, because the Islamic world has passed through a very turbulent historical situation, it has had to show dissimilar reactions in different situations.

Keywords: islam, modernization process, transition, religion, reform

Течії думки ісламського світу в процесі модернізації

Алієва Міна*Інститут історії ім. Аббасгулу Ага Бакіханова, Національна академія наук
Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

В історії людства були спроби реформ та інновацій у всі періоди відповідно до умов часу. Стикаючись із вимогами часу, суспільства змушені вносити певні зміни у свої правила, звичаї та традиції. Носії ісламської релігії, яка з'явилася на Аравійському півострові в VII столітті і на даний момент становить понад 25% населення планети, у свою чергу були змушені внести певні зміни, щоб йти в ногу з часом. Перші кроки в цьому були зроблені під час халіфату Омейядів і Аббасидів, в результаті чого відбулися зміни в основних принципах класичного ісламу, деякі доктрини повністю зникли або з'явилися нові доктрини. VII-IX століття можна охарактеризувати як період, коли ісламська цивілізація сяє найбільш активно і динамічно в світі. У цей період виникли розбіжності в поглядах на релігійні та юридичні питання, сформувалися нові секти та вірування. Також у цей період формуються школи суфізму, які включають релігійно-філософський і містичний світогляд.

Можна сказати, що доля ісламського світу пов'язана з ім'ям турків ще з X століття. Прийняття ісламу турками стало важливим поворотним моментом у світовій історії. Турки-мусульмани взяли на себе функцію охоронців ісламської релігії, яка переживала неспокій, і з честю винесли цей важкий тягар до кінця. У 17-18 століттях разом з інноваціями в ісламському світі почали закладатися основи повернення до минулого. У цей період, після появи салафізмського руху в Аравії, ці типи груп з часом почали активізуватися. Носії таких ідей називали нововведення ересью і відстоювали важливість повернення до ісламу, принесеного пророком. Коротше кажучи, оскільки ісламський світ пройшов через дуже бурхливу історичну ситуацію, йому доводилося демонструвати різні реакції в різних ситуаціях.

Ключові слова: іслам, процес модернізації, перехід, релігія, реформа

Стаття надійшла / Article arrived: 11.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Introduction.**Modernization process and main features.**

The modernization process is understood as a period of historical transition from a traditional agrarian society to a modern industrialized society, as well as a set of economic, technological, social, cultural and political changes aimed at the renewal of the social system. The term "modernus" taken from the Latin language was used for the first time in the 5th century in order to distinguish between the Christian faith and the ancient pagan religions (Vincent, 2017, p. 2). It is accepted that the modernization process developed in European geography started in recent history - approximately, from the 16th - 18th centuries. Some researchers have suggested that the beginning of modernity in the western world was formed from the 15th century. M. Weber believes that modernity developed in the 16th century due to the spread of Protestantism and the influence of individualistic and rational views of this religion. Some sociologists associate modernity with the Enlightenment movement and the Great French Revolution that emerged in the 18th century, not just with a critical position against tradition, rationality, humanism, and freedom (Furseth, & Repstad, 2006, p. 140-145).

Many researchers suggest that in modern times, the process of modernization is already behind and have started talking about postmodern, postcapitalist or knowledge societies (Giddens, 1990, p. 9-10). The process of modernization, which started during the Renaissance and was mainly accelerated by the Enlightenment movement in Europe in the 18th century, has created a "modern society" that stands out from traditional societies. The term modern society emerged after the industrial revolution, where social mobility and changes are continuous and mainly in developed countries. Social action in modern societies is not based on tradition or religious dogma, but on rational principles and individualism. In these societies, there is usually a breakdown of the structure of traditional religious communities, a weakening of collective consciousness and an increase in individualism. As a result of modernization, traditional-religious affiliations of society gradually lose their importance, thus society becomes relatively secular and the process of separating the state from religion at the political level accelerates (Kirman, 2009, p. 114).

To clarify the concept of modernization, researchers try to define the characteristic features of modern societies. There are different types of modern societies in the modern world and each of them has its own characteristics. Rationalization, individualism, secularism, industrialization and urbanization, and social differentiation are the main features of modern societies (Wallis, & Bruce, 1992, p. 11; Ganbarov, 2015, p. 11-19; Hamilton, 1992, pp. 21-23).

Discussion.**Religion and Modernization.**

The trend of rationalization, individualism and secularization of the modernization process has led to a relative weakening of the traditional religious belief system and religious beliefs have become optional. Therefore, in many modern societies, spiritual crises have increased, and people have turned to the search for alternative spirituality. As a result, new religious trends appear in modern societies every day. In general, the masses that focus on alternative religious-spiritual thought systems are called spiritualist movements. Undoubtedly, as in all times, there are a large number of agnostic thinkers in modern times, especially in western countries, who are not looking for any religion. In the modern world, especially in developed countries, the relationship between religion and modernity has become the object of sharp ideological debates. The secular front, which considers all religions to be a relic of the past and backwardness, sees the way out in a rational way of thinking and the freedom of the intellect. In the period of postmodernism in which we live, modernity and religion have been refused to oppose each other. Some sociologists believe that the modernization process has reduced the power of traditional religious institutions, but on the other hand, it has led to the emergence of traditional religious associations and movements. The prominent French sociologist A. Torin connects the spread of new religious movements and sects with the satisfaction of the spiritual and psychological needs of individuals in modern societies. He believes that it is not correct to characterize modern societies as completely opposed to religion, as a society isolated from religion (Touraine, 1995, p. 340).

The acquaintance of the Islamic world with modernism took place in the 18th century. The Islamic world, which has faced various spiritual and political crises before, managed to get rid of these crises, albeit with difficulty. Western-centered modernism, which has been going on for about 200 years, is different from others due to its influence. Different reactions have been formed in Muslim societies to find a way out of the current situation. According to the movement of Salafism that arose in the Arabian Peninsula in the 18th century, Muslims must turn away from all innovations that are against the Islamic religion. The Salafis, who consider all innovations to be heresy and blasphemy, see the way out in the return to true Islam brought by Prophet Muhammad. The Salafism movement developed in different regions of the Islamic world as a response of Islam against Western modernism, which spread rapidly at the end of the 19th century (Koyunju, 2019, p. 379). The second approach, which is more dominant, is the possibility of living Islam without turning away from modernity. Supporters of this idea believe that the backwardness of the world is not Islam, but that Islam is open to development and progress. This section, which is more Islamic fanatics,

exhibits a tolerant attitude to all kinds of innovations against the background of protecting religious and moral values. According to the third approach, which considers modernism as the demand of the time, all stereotypes that are obstacles to innovation should be eliminated. They defend the idea that religious verses and doctrines are created according to historical circumstances and can be changed if necessary.

"Jadidism" movement.

Jadidism, a socio-political and intellectual movement, was formed among the Muslim peoples of the Russian Empire at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. In the 80s of the 19th century, it was spread in Crimea, Kazan, as well as in Azerbaijan, and from the 90s in Central Asia. Jadidists spoke in favor of the necessity of abolishing the remnants of feudalism that hindered the emerging bourgeoisie, the limited reform of Islam and religious schools, and the adaptation of Islam to the requirements of the national bourgeoisie. At the first stage, the participants of the movement did not try to radically change the social system. For them, the issue of modernization of education and teaching system was the main goal (Aliyev 2018, p. 39). The first systematic enlightenment movement in Azerbaijan was started by M. F. Akhundov in the 50s of the 19th century. This movement later appeared in Turkestan in the 80s of the same century under the name of Jadidism. "Usuli-jadid" schools opened under the leadership of Ismayil Bey Gaspirali (1851-1914) became the beginning of the Jadidism movement. It is no coincidence that Ziya Goyalp mentioned the names of M. F. Akhundov and Ismayil Bey Gaspirali in his book "Fundamentals of Turkism" when talking about the first modernist Turks (Goyalp, 1991, p. 27). Ismayil Gaspirali, the leader and founder of Tatar Jadidism, was also the main ideologist of Turkestan Jadidists. At the beginning of the 20th century, close mutual relations were established with the modernists of the Volga, Crimea, and the Caucasus. Ismayil Gaspirali himself visited Bukhara, Samarkand, and Tashkent several times and got acquainted with the state of schools with new methods (Kovalskaya, 2015, p. 78).

The press played an important role in spreading the ideas of modernism. It is no coincidence that their opponents called the modernists "newspaper readers". For 31 years, Ismail Bey Gaspirali's "Interpreter" propagated the ideas that would lead to the development of the entire Turkic world. After Abdulhamid II came to power in the Ottoman Empire, defeatist intellectuals began to be persecuted. At that time, the government banned the broadcasting of "Tarjuman" in the Ottoman Empire. Since the first years of the 20th century, the press has been developing in Turkestan, and the number of press organizations has increased every day. "Jadid" newspaper, which started operating in Tashkent in 1905, "Khurshid" and "Taraqi", "Shohret", "Asia", "Sedayi", "Turkustan" newspapers published since 1906, as well as in Samarkand, Kh. Behbudi and his partners started

publishing "Samarkand" and "Ayna" magazines. Only in 1905-1907, 12 newspapers, 2 magazines and a large number of books and brochures were published in Uzbekistan (Bazarbayev, Tursun, & Sadykova 2013, p. 87-88). After the February revolution of 1917, the modernists created their nationalist parties (Shura-i Islam in Turkestan, "Young Bukhara" and "Young Khiva" parties in Bukhara and Khiva). In the Civil War after the October Revolution in Russia, modernists spoke out against the Soviet government, were among the inspirations of the reactionary "Kokand Autonomy", were in contact with the Russian Guardsmen and the Emir of Bukhara, and actively participated in the Basmaist movement. Modernism was eliminated after the establishment of Soviet power in Central Asia.

The trend of "Westernization" spread in the Ottoman Empire during the modernization period.

In the 18th and 19th centuries, the Ottoman Empire was far behind compared to Western Europe. Getting rid of the current problems although Osman II and Murad IV, followed by ministers from the Köprülü family, implemented some reforms from the beginning of the 17th century, it was not possible to overcome this backwardness. Later, the Lala period, Nizami Jadid, Tanzimat decree, Reform decree, the First Constitution and the Second Constitution were the steps taken by the Ottomans to get rid of the difficult situation and with the influence of the West. With the announcement of the 1st and 2nd Constitutions, the search for a solution to the salvation of the state reached its peak. In the history of Ottoman modernization, it can be seen that the currents of ideas expanded further and further in the period extending from the Tanzimat period to the Republic period. At the beginning of the 19th and 20th centuries, ideological movements such as Islamism, Ottomanism (Ittihad-i Anasıl), Turkism, and Westernism existed in the Ottoman Empire (Tash, & Goksuchukur, 2019, p. 469-475).

Among the currents of thought that emerged along with the modernization process, one of the most important ones is the current of Westernism. This flow, like other flows, arose from the question "how can this country be saved" and saw the way of salvation in the West. Westernism got its source from Tanzimat and the reform initiatives of previous periods. Westerners saw western culture as a whole and advocated the importance of assimilating all these values in order to be civilized. Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı are known as well-known representatives of westernism. The concept of Westernism is also expressed by terms such as culturalization, modernization, renewal, improvement, remodeling, etc. Traces of the westernization policy in the Ottoman Empire began to show at the beginning of the 18th century. At the end of the 17th - beginning of the 18th century, the defeat of the Ottomans in their wars with the West and the signing of the treaties of Karlovitsa (1699) and Pasarofcha (1718) led to the emergence of thoughts about the superiority of the West in the Ottomans.

For this reason, a number of reforms carried out in the 18th-19th centuries were directed towards the West. As a result of the reforms carried out in the Lala period (1718-1730, King Ahmed III, Chief Minister Damat Ibrahim Pasha), which began immediately after the Treaty of Pasarofca, the first printing and paper workshops were established in Ottoman history; the works of Western classics, as well as some books on physics, geography, and astronomy, were translated into Turkish; libraries began to operate; fire brigades were formed; cloth factories and ceramic workshops were opened; The first ambassadors were sent to European countries; European-style architectural monuments were built for the first time. The Lala period is regarded as the period when European thought and European technology were brought to the Ottoman society, and the establishment of political, economic and cultural relations with the Western world began. Westernization activities continued during Mahmud II and later (Agayev, & Aliyev, 2021, pp. 426-428).

Westerners started to express their opinions in a magazine named "Mehtap" published in Istanbul immediately after the announcement of Mashrutiyet (legitimate government). The main idea of this magazine was the idea that the Ottoman Empire would fall in a short time if westernization was postponed. The "Ittihad" magazine, which was published in Istanbul by Abdulla Cevdet in 1911, often discussed these topics (Onat, 2016, p.104). In their writings, radical Westerners defended currents in the West such as materialism, positivism, Darwinism, and Freudianism. In general, two branches emerged among Westerners: Full Westerners led by Abdullah Cevdet and Partial Westerners led by Celal Nuri. Unlike the westerners who put forward the idea that they can benefit from Europe's technology and science, the radical westerners claimed that turning to the West was the salvation of the Ottomans by getting rid of traditional values in every way (Nuri, 2012, p. 13; Tunaya, 1960, p. 80). Apparently, radical Westernism was just an imitator. Above all, the idea of westernism had to take into account the Ottoman society and the needs of the country. Especially this thought of the radical Westerners, who consider it important to move religion to the second role in society, was not welcomed by the Muslim population at that time. Nevertheless, the idea of Westernism, together with the idea of Turkism, played an important role in the establishment of the Republic of Turkey in the very difficult situation after the First World War.

Religious and political meetings of Jamaledaddin Afghani.

Jamaledaddin Muhammad Seyid Safdar oglu Afghani, one of the rare and bright figures of Islamic reformism in the 19th century and better known by the pseudonym Afghani, was born in 1838 in the village of Asadabad, Hamedan Province, Iran. Afghani, who lived a life full of struggle under strict control in the territory of Iran,

Afghanistan, India, Egypt, Ottoman, France, and Russian Empire, entered the history of social and philosophical thought as one of the leaders of awakening and enlightenment in Islam and the creator of the religious-political model of freedom and unity of Eastern peoples. The educational years spent in Najaf, Iraq, played an important role in the formation of J. Afghani's outlook and the improvement of his science. Here he received excellent lessons from the famous scientists of that time. After completing his education in Najaf, Jamaleddin went to India to study other fields of science, and during his stay there, he took lessons in natural sciences and English from European teachers for a year and a half (Murshudlu 2019, pp. 8-27). He saw the salvation of Afghani Muslims from decline, ignorance, and colonial oppression in the revival of the spiritual and political unity of the Islamic world (ittihadi Islam) and the pure spirit of early Islam. In his works and lectures, he called upon Muslims to adopt the rational sciences that have brought Western nations to development with the pure wisdom of Islam. The thinker recommended interpreting the essence of the Qur'anic verses with the light of wisdom and thought that only such an effort could direct the minds and hearts of Muslims to the right path and save them from backwardness and superstition. Although Sheikh Jamaleddin had excellent knowledge and authority in religious sciences, he wrote few works on religious topics.

Despite this, it can be said that in all his works, he highly valued the positive qualities of Islam and its exceptional role in the progress of the Ummah, and in a number of his works, mainly in the book "The Truth About Naturalism" and the article "The Interpretation of the Interpreter", he generally defined the place of religion in the development of human culture and its functions in society. He made interesting comments about the philosophy of religion. According to Jamaleddin Afgani, religions are a real-life system for human society, a real civilization, "the only means of happiness for man". The Sheikh called religion, especially Islam, "the first teacher, the most correct guide for acquiring knowledge and becoming cultured." The philosopher wrote that in the early stages of human development, when humanity was unable to distinguish between good and evil and was in fear, it moved towards its hopes by obeying the advice and commands preached by the prophets in the name of the Supreme Being: "Be it Muslim, Christian or pagan, the religion of all nations from barbarism to civilization no one can deny that he came out with training" (Afghani, 1997, p. 88; Afghani, 1994, pp. 57-58).

Afghani was strongly against the division of science by conservative scientists into two parts, calling it Muslim science and European science, and argued that Islam does not deny scientific knowledge, but is a religion open to science. He said that by dividing science, these scientists prevent the people from learning rational sciences: "Our scientists forbid the science that proves the truth, they think that they are protecting Islam with it. Such people

are actually enemies of Islam" (Afghani 1998, pp. 32-33). Thanks to them, Islam has become a dogmatic teaching devoid of science, logic and rational thought. According to him, it is a religious duty to train scientists, teachers and educators who will enlighten people, provide them with knowledge based on definitive evidence, and refine their spirituality: (Murshudlu, 2008, p. 253). J. Afgani died on March 9, 1897, and was buried in the Sheikhs' cemetery in Istanbul. But at the request of the Shah of Afghanistan, in 1944, his bones were removed and taken to Afghanistan, and he was reburied in a place called Aliabad near Kabul, and a tomb was erected over his grave (Murshudlu, 2019, p. 28).

Religious-philosophical meetings of Fazlur Rahman.

Fazlur Rahman was born on September 21, 1919, in Hazara region of Pakistan in a religious family. He received his first education from his father in a madrasa called "darsi-nizami". After Fazlur Rahman received a traditional madrasa education until the age of 10 and memorized the Qur'an, his father directed him to receive a modern secular education. In 1940, Fazlur Rahman, who graduated from the department of Arabic language at the Punjab University of Pakistan, started his PhD education here, but completed his dissertation at Oxford University in England. The scientist, who was engaged in scientific activity at the universities of England and Canada for some time, returned to his homeland in 1961 at the invitation of the Pakistani government and worked as the director of the Karachi Institute of Islamic Studies. Later, he became an adviser to the head of state of Pakistan, Ayub Khan. During his stay in Pakistan, Fazlur Rahman, who was persecuted by conservative clerics for his innovative ideas and writings, was forced to move to America. He worked at the universities of California and Chicago until his death in 1988 (Jamalov 2014, pp. 48-49).

Fazlur Rahman has written more than a hundred scientific works on the problems of Islam in the modern era and ways to solve these problems. He connects the difficult situation of the Islamic world in the 20th century with the fact that Islamic sciences are far from the concept of innovation. According to Fazlur Rahman, there is a need to renew the science of interpretation and, in connection with it, the understanding of the Qur'an. So, as in the first generations, the Qur'an should be freely interpreted today. For this, the science of interpretation should be re-approached with a new methodology. According to the scholar, morality is the basis of the Qur'an's invitation, which means that the legal rulings contained in the holy book must be understood in such a moral framework. In other words, the verses of the Qur'an related to doctrine are not concrete rulings for us today, and the moral principles behind these rulings should be taken as a basis (Rahman Fazlur 1982, pp. 50-60).

Fazlur Rahman divides the concept of "sunnah" into two parts: "prophetic" and "living" sunnah. Prophetic Sunnah contains general principles rather than specific

and detailed rulings known to belong to the Prophet (Pbuh). The living Sunnah is the ijtihaads, traditions, etc., adopted by the Islamic society after the death of the Prophet (Pbuh). Prophetic circumcision is stable, while living circumcision is variable. According to the scientist, every society has to form its own living circumcision. As for the hadiths, the scholar claims that since many hadiths were "formulated" after the death of the Prophet (pbuh), it is impossible to attribute them to the Messenger of God (Pbuh) from a literal point of view. He stated that there are few hadiths that are not doubted to be related to the Prophet (Pbuh). According to the scholar, the vast majority of hadiths were "formulated" by Muslim scholars, leaders after the death of the Prophet (pbuh), and this should not be understood as "inventing hadiths" (Karatash, 2005, p. 96).

Fazlur Rahman also mentioned the necessity of innovations in the science of Islamic jurisprudence. This innovation is mainly related to the change of some doctrines, but also necessitates the re-evaluation of some concepts in the fiqh method. While justifying his views on the change of the ruling, Hazrat Umar shows the example that he did not apply some rulings due to the conditions of the time, for example, the ruling on the distribution of the conquered lands, and even that the punishment for the crime of theft was not reduced during the famine. According to Fazlur Rahman, the most important problem of fiqh method is the failure of ijtihaad and community mechanisms. The issue related to ijtihaad was that one scholar based his ijtihaad on one text, and another scholar doing ijtihaad on the same issue based on another text. However, if the general principles of the Qur'an and the Sunnah were removed and new issues were judged on the basis of these principles, a different picture emerged (Jamalov, 2014, p. 51-52). In the works of Fazlul Rahman, Islam and all the issues directly related to the Islamic religion are widely covered. The scholar has interesting ideas about Sufism, kalam, community, education, women's rights, etc.

Conclusions.

The rapid penetration of Western modernism into the Islamic world in the 19th century is closely related to the weakening of the Ottoman Empire and, at the same time, the strengthening of the West in the scientific, technological, and especially military spheres. As a result, the close contact of the West with the Islamic world resulted in the defeat of the latter. As a way out of the situation, socio-political and intellectual movements open to innovation have emerged in different geographies of the Islamic world. The currents of "Jadidism" that arose among the Muslim population of the Russian Empire and "Westernization" that formed in the Ottoman Empire are also of this type. Among the Islamic scholars of the 19th and 20th centuries, prominent ideologues such as Jamaluddin Afghani, Muhammad Abduh, and Fazlul Rahman were supporters of the revival and innovation in Islam.

REFERENCES

- Afqan, i C., & Türköne, M. (1994). *Renana cevap*. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Afqani, C. (1997). *Dehriyyuna Reddiye (Natürallizm eleştirisi)*. Terc. V.İnce. İst., Ekin Yayınları.
- Ağayev, M., & Əliyeva, S. (2021). *Osmanlı Tarixi (dərs vəsaiti)*. Bakı: AVROPA.
- Bazarbayev, K., Tursun, H., & Sadykova, R. (2013). Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia). *International Education Studies*, 6(1), 85-94.
- Camalov, M. (2014). Fəzlur Rəhmanın Həyatı və Əsərləri”Bakı Dövlət Universiteti. *İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 22, 47-59
- Əliyev, V. (2018). *İslam Dünyasında Yenilik Cəhdləri*. Tuna Nəşriyyatı.
- Furseth, I., & Repstad, P. (2006). *An Introduction to the Sociology of Religion: Classical and Contemporary Perspectives*. Ashgate.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press..
- Hamilton, Peter. (1992). *The Enlightenment and The Birth of Social Science, In The Formation of Modernity*. (ed. Stuart Hall-Bram Giebm), Cambridge: Polity Press
- Karataş, M. (2005). Fazlur Rahmanın islami ilimlerde metodoloji arayışı. *İstanbul Üniversitesi İlahiyyat fakultesi dergisi*, 11, 86-106.
- Kirman, M. Ali. (2009). *Modernleşme Süreci ve Din (Sekülerleşme Perspektifinden Sosyolojik Bir Analiz)*. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara.
- Kovalskaya, S. I. (2015). The spread of the ideas of Jadidism in the Kazakh steppe (second half of the 19th - early 20th centuries). *Bulletin of the LSU*, 76-83.
- Koyuncu, A. (2019). *İslam ve Modernizm Karşılaşması: Geleneksel ve Modernist Söylemin Sorunları ve Bir Arayol Önerisi*. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi.
- Mürşüdlü, Q. (2008). *C. Əfqaniyə görə dinin fəlsəfəsi*. Dövlət Universiteti, İlahiyyat Fakültəsinin Dini Məcmuəsi. № 9, S. 245-257.
- Mürşüdlü, Q. (2019). *Cəmaləddin Əfqaninin Sosial-Siyasi Fəlsəfəsi*. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti: “ULU” İKF.
- Onat, H. (2016). *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Qənbərov, A. (2015). Sekulyarizasiya və müasir dünyada dinin yeri. *Dövlət və Din*, 3, 11-19.
- Rahman, F. (1982). *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. Publications of the Center for Middle Eastern Studies.
- Sherry, V. (2017). *The Cambridge History of Modernism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A. (1995). *Critique of Modernity*. Publisher: Wiley-Blackwell.
- Tunaya, T. Z. (1960). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaası
- Wallis, R., & Bruce, S. (1992). *Secularization: The Orthodox Model, Religion and Modernization*. Oxford: Clarendon Press.

The Tangible and Cultural Heritage of Karabakh During the Middle Ages

UDC: 94 (479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172383>**Hashimova Aynur****Ph.D. Student, Department of Source Studies, Historiography and Methodology,****<https://orcid.org/0000-0002-5374-7226>, aynur.hashimova@arti.edu.az****Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

Karabagh is one of the oldest human settlements in the world. Azikh and Taglar camps located in the Karabakh territory are the area where ancient people lived. This region is the residence of the Kur-Araz and Khojaly-Gadabey cultures that existed in the bronze and iron ages of the creators of the Guruchay culture of the Paleolithic period. The territory of Karabakh is rich in archaeological and terrestrial monuments. Here, the city of Barda, which was founded in the ancient times in the territory of Uti, was further developed during the Middle Ages and reflected a high urban planning culture. Thus, other cities of Karabakh - Agdam, Tartar, Aghdara, Kalbajar, Khojavand, Shusha, Khankendi, Fuzuli, Jabrayil, Aghjabedi, Lachin, Gubadli, Zangilan, Jabrayil were built during the Middle Ages.

In the article, the monuments, buildings, cultural examples built in Karabakh, which is the historical territory of Azerbaijan during the Middle Ages, were investigated. In addition to archaeological monuments, many Christian monuments have been studied in the territory of Karabakh. The construction of these monuments started from the early Middle Ages and continued until the later stages of history. The research object of the article was Christian monuments in Karabakh during the Middle Ages, as well as the construction of Islamic monuments here after the Arab occupation, the distinguishing features of these examples. Throughout history, Armenia has tried to take possession of these samples of Azerbaijan's cultural heritage, Armenianized them and thus falsified the monuments of Karabakh and carried out repairs on them in violation of international law, changing a number of ornaments and making it its own. At the same time, during the Karabakh Khanate, the construction architecture of Azerbaijan reached its highest stage of development, and its culture developed further. The construction of the strategically important Bayat, Shahbulag and Shusha fortresses in the Karabakh Khanate and the transformation of Shusha into the center of Azerbaijani culture took place in that period.

The author came to the conclusion that despite the Armenianization of the Albanian monuments, the Turkish names on them and the fact that some of them belong to the Kipchak Turks have been proven many times. After the Armenians occupied the lands of Azerbaijan, in addition to falsifying the Albanian Christian monuments, they destroyed the examples of Muslim architecture and kept pigs in the mosques. After the victory in the Second Karabakh War, these historical architectural monuments were returned to their owners, the state of Azerbaijan carried out important restoration works in the direction of the restoration of those mosques and buildings, and obtained an opportunity for the protection of rich examples of material and cultural heritage at the international level.

Keywords: Karabakh, the Middle Ages, material and cultural heritage, Albanian Christian monuments, Islamic monuments

Матеріальна та культурна спадщина Карабаху за Середньовіччя

Гашимова Айнур**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

Карабах – одне з найдавніших поселень людей у світі. Сторожі Азіх і Таглар, розташовані на території Карабаху, є територією проживання стародавніх людей. Цей регіон є резиденцією Кур-Аразської і Ходжали-Гедабейської культур, що існували в епоху бронзи і заліза творців культури Гуручай часів палеоліту. Територія Карабаху багата археологічними і наземними пам'ятками. Тут місто Барда, яке було засноване в давні часи на території Уті, набуло подальшого розвитку в середньовіччі та відобразило високу культуру містобудування. Так, інші міста Карабаху – Агdam, Тартар, Агдара, Кельбаджар, Ходжаванд, Шуша, Ханкенді, Фізулі, Джебраїл, Агджабеді, Лачин, Губадлі, Зангілан, Джебраїл були побудовані в середні віки. У статті досліджено пам'ятники, будівлі, пам'ятники культури, побудовані в Карабасі, який є історичною територією Азербайджану в період середньовіччя. Крім археологічних пам'яток, на території Карабаху досліджено багато християнських пам'яток. Будівництво цих пам'яток почалося з раннього середньовіччя і тривало до пізніших етапів історії.

Об'єктом дослідження статті були християнські пам'ятники в Карабасі в період середньовіччя, а також будівництво тут ісламських пам'яток після арабської окупації, відмінні риси цих прикладів. Протягом всієї історії Вірменія намагалася заволодіти цими зразками культурної спадщини Азербайджану, вірменізувала їх і таким чином фальсифікувала пам'ятники Карабаху і проводила їх ремонт всупереч міжнародному праву, змінивши ряд орнаментів і зробивши їх своїми. У той же час в період Карабаського ханства будівельна архітектура Азербайджану досягла найвищого ступеня розвитку, а його культура розвивалася далі. У цей період відбулося будівництво стратегічно важливих фортець Баят, Шахбулаг і Шуша в Карабаському ханстві і перетворення Шуші в центр азербайджанської культури.

Автор дійшов висновку, що незважаючи на вірменізацію албанських пам'яток, наявність на них турецьких імен і приналежність деяких з них туркам-кипчакам неодноразово доведені. Після окупації азербайджанських земель вірмени, окрім фальсифікації албанських християнських пам'яток, знищували зразки мусульманської архітектури та тримали свиней у мечетях. Після перемоги у Другій Карабаській війні ці пам'ятки історичної архітектури були повернуті власникам, держава Азербайджан провела важливі реставраційні роботи в напрямку відновлення цих мечетей і будівель і отримала можливість охорони багатих прикладів матеріальної та культурної спадщини на міжнародному рівні.

Ключові слова: Карабах, Середньовіччя, матеріальна та культурна спадщина, албанські християнські пам'ятки, ісламські пам'ятки

Introduction.

Karabagh is one of the oldest human settlements in the world. Azikh and Taglar camps located in the Karabakh territory are the area where ancient people lived. This area is the residence of the Kur-Araz and Khojaly-Gadabey cultures, which existed in the bronze and iron ages of the creators of the Guruchay culture of the Paleolithic period. The territory of Karabakh is rich in archaeological and terrestrial monuments. Here, the city of Barda, which was founded in the ancient times in the territory of Uti, was further developed during the Middle Ages and reflected a high urban planning culture. So, other cities of Karabakh - Agdam, Tartar, Aghdara, Kalbajar, Khojavand, Shusha, Khankendi, Fuzuli, Jabrayil, Aghjabedi, Lachin, Gubadli, Zangilan, Jabrayil were built during the Middle Ages (Hajiyev, 2010, pp. 6, 17).

In addition to archaeological monuments, many surfaces Christian monuments have been studied in the territory of Karabakh. The construction of these monuments started from the early Middle Ages and continued until the later stages of history. Despite the groundless claims of Armenians, it has been proven many times that these monuments are of Albanian origin and have nothing to do with Armenians. A large number of mosques and minarets were built in the Karabakh region of Azerbaijan during the Muslim era.

Discussion.

Above-ground Christian monuments of the medieval period of Karabakh were found in Barda, Aghjabedi, Agdam, Fuzuli, Aghdara, Lachin and Kalbajar areas. The most famous of these sources are the temples of Gandzasar, Amaras and Elysey. Let's not look at the Armenians' claims to the tangible and cultural heritage of Azerbaijan, the study of the teeth and jawbones of the ancient people who lived in the mountainous part of Karabakh shows that there is no ethnic connection between the people who lived there historically and the current Armenians. As a result of the analysis, it has been proven that the ancient inhabitants of Karabakh are the ancestors of the current Azerbaijanis, and the claims of Armenians to the cultural heritage in the territory of Karabakh are groundless. The only evidence they put forward regarding the fact that the Karabakh monuments belong to Armenians are the inscriptions on these monuments. However, this situation cannot be sufficient to prove the ethnic belonging of those monuments, because Albania was under the rule of the Arshaki dynasty in the 1st-6th centuries, and the Mehrani dynasty until the beginning of the 7th-8th centuries. In that period, the Albanian script and the Albanian-Arran language were used. There was no need or necessity for the Armenian language here. The Armenian inscriptions on the monuments were traces left for the purpose of forgery. (Hajiyev, 2010, p. 22)

A number of Armenian historians tried for a long time to describe all Albanian Christian monuments as Armenian monuments, and tried to prove that the territories between the Kura and Araz rivers and the cultural heritage there

belong to Armenians. With that, Armenians implemented the policy of Armenianization of Albanian monuments in Karabakh territory at different levels. An example of the policy of Armenianization of the material and cultural heritage of Karabakh is the illegal excavations carried out in the Amaras temple complex. The main goal of the archaeological excavations conducted by the Armenian illegal expedition in the Amaras temple complex, which was one of the religious centers of Albania, at the junction of plain and mountainous Karabakh, near Sos village of Khojavend region, was to acquire the Albanian Christian heritage and make it their own. (Medieval archaeological monuments, 2021)

"Sovme's are considered the most massive form of Albanian Christian architecture. "Sovme's are small chapels on the sides of caravan routes and are also memorial buildings. As a rule, the most complex buildings were in monasteries. According to estimates, there were more than 30 monasteries in Albania in the early Middle Ages. Some of these monasteries were in the territory of Karabakh. (Hajiyev, 2010, pp. 27-29)

The most important feature that characterizes Albanian religious architectural monuments, especially monasteries and temples, is that their interior space has a four-arched composition. This leads to a cross-shaped plan structure. Research shows that the first use of the cross-domed composition of temples belongs to Azerbaijani architecture. The roots of this composition belong to the 7th century. (Afshar, 2021, pp. 185-186) After the adoption of Christianity in Albania in the 4th century, buildings - Albanian Christian religious monuments - were built in the type of Christian architecture and architectural style that characterized the building culture of the 4th-7th centuries in the Karabakh territory.

Built in the 9th century, the Agoglan monastery complex is built of solid basalt stone and occupies a special place among the monuments of Albanian Christian architecture due to its skillful structural solution. Located in the Agdara region of Karabakh and founded in the 5th century, the complex of the Holy Elisay Temple was built on the top of a high mountain, 2000 meters above sea level, and surrounded by fortress walls.

The famous Gandzasar monastery, built on the mountain on the left bank of the Khachin River in the village of Vangli, Kalbajar region, is one of the most prominent monuments of the Christian architecture of Caucasian Albania. The monastery, which was the residence of Albanian Christians for a long time, was named Ganjasar in the sense of the main treasure of religion. (Bayramli, 2020)

Along with the Gandzasar monastery located in Vangli village of Kalbajar region, another famous monument - Khudaveng monastery stands out among the thirteenth century monuments. The Khotaveng or Khudaveng monastery complex, located on the left bank of the Tartarchay, was the religious center of the Albanian principality of Khachin. The residence of the Albanian

bishop and the religious education center functioned in the complex. The main church built by the Albanian prince differs from the churches of the neighboring nations due to its architectural features. The historical monument, the monument complex belonging to the Albanian Christian architecture, located in Gozlu village of Kalbajar, was built in 1224. This monument complex consists of a church, a narthex, a sanctuary and other buildings. (Karabakh – the cradle of our culture, 2020)

Thus, the monuments in Ashagi and Yukhari Karabakh, which are part of Caucasian Albania, were built both before Islam in Azerbaijan, that is, in the 7th century, and in the renaissance period in the 12th-13th centuries. One of the oldest monuments is the tomb built in 1272 in Shikhabali village in Fuzuli. This mausoleum is covered with an octagonal dome. Agoglan monastery complex (9th century), Amaras monastery complex (4th-9th-12th centuries), Holy Elysey Temple complex (5th-14th centuries) and Gandzasar monastery (1216-1240) in Lachin region restored by (Alizadeh, & Naciyev, 2020, p. 2585) Khudafar's bridges are one of the famous monuments located in Jabrayil region. The 13th century traveler Hamdullah Qazvini gives interesting information about Khudafar's bridges in his work "Nuzhat al-gulub". The author writes that the bridge near Zangilan on the Araz River was built by Bark ibn Abdallah, one of the close friends of the Prophet Muhammad, in the 15th year of Hijri (636). That is why it is called "Khudaferin", that is, "created by God" bridge. Diya al-Mulk Nakhchivani built the fifteen-span bridge near the Karkar shopping center for charity. (What monuments are there in Karabakh, 2021) In the mountainous part of Karabakh, in the territory of the current Khojaly region, there are the Albanian temple (905), the round temple of 1356-1357, the Askeran fortress and walls of the 18th century, and the examples of the Khojaly-Gadabay culture of the 13th-7th centuries BC. The church belonging to Albania (8th century) and the Khojaly tomb (17th century) built in the Middle Ages have been preserved. Numerous material and cultural monuments in the territory of Aghdam in Lower Karabakh belong to ancient times. At the same time, the tombs of the Karabakh khans are located in the place called Imarat in Aghdam. (Huseynov, 2018, pp. 161-163)

All cultural findings, inscriptions, historical buildings in Karabakh indicate the rich heritage of the Azerbaijani people and have nothing to do with Armenians. Samples of material culture, numismatic evidence discovered during archaeological research in Khankendi, Aghdara, Khojavand, Shusha of Yukhari Karabakh, Barda, Tartar, Aghdam, Aghjabedi, Fuzuli, Beylagan, Lachin and Kalbajar of Ashagi Karabakh reflect the ancient material culture, ethno-cultural characteristics of Karabakh, socio-economic level of the population, and living conditions.

In Karabakh, religion also played a role in the Armenians taking ownership of the ancient cultural heritage belonging to the Azerbaijani people. After the

spread of Islam in Azerbaijan, the Arabs donated the local Albanian temples to the Armenians, who used them as churches and made them their own.

The Christian period monuments of Karabakh are the most subject to appropriation. The main reason for this was that the symbols and indications of the Christian religion on such monuments, as well as stone and mural paintings, were Armenianized and history was falsified. The Georgian historian A. Chavchavadze fully reflected the facts of the appropriation of the monuments of the Christian era of Azerbaijan by the Armenians in his work "Armenians and Blood Weeping Stones". He wrote that the Armenians artificially Gregorianized the aboriginal Albanians and called the lands of Azerbaijan, where they once took refuge, "the country of Hay" - Eastern Armenia. However, researchers show that even the monuments of the Christian era do not correspond to the Armenian religion (Gregorianism), nor to the Armenian culture and origin. Historical-archaeological and architectural study of Albanian-Christian monuments in the territories of Azerbaijan helps to clarify many features of Christianity. Another reason why Albanian monuments were appropriated by Armenians during the Christian era was the abolition of the Albanian Apostolic Church in 1836 and its subjugation to the Armenian Gregorian Church. With this, the Albanian religious leadership was transferred to Echmiadzin. In later times, Armenians Armenianized all Azerbaijani toponyms in Armenia, and falsified the historical monuments, temples, fortresses, and material culture samples there and described them as Armenian cultural heritage. They continued their falsification policy even after the occupation of Karabakh. (Bayramli, 2020)

The existing monuments and construction remain in the Karabakh region of Azerbaijan, architectural examples created in the Albanian Christian and later Muslim Eastern type allow us to trace the relationship and development sequence of the building culture, architecture and art types of that period. Various construction remains discovered during the archaeological excavations in Karabakh - stone column bases, capitals, tiles, etc. allow us to understand the construction culture of the early Middle Ages. In that period, the constructions were made in a circular shape, inherited from the ancient Parthian type, and in a rectangular shape according to the Roman tradition. The examples of the material heritage of the Karabakh territory of Azerbaijan were further developed during the Karabakh Khanate. Bayat, Shahbulag (Tarnakut), Panahabad (Shusha) fortresses were built in Karabakh in the second half of the 18th century, and bazaar, caravanserai, mosque, bath, etc. were built in those fortresses. During that period, mansions, Panahali Khana and domes belonging to his descendants were built in Agdam. Beautiful and typical examples of wall patterns were created in the interiors of residential houses and public buildings in Shusha, the center of the Karabakh Khanate. (Hajiyev, 2023)

Azerbaijan's cultural heritage was at its highest stage during the Karabakh Khanate, in the example of the city of Shusha in the 18th century. During that period, Shusha, the center of the khanate, became the cultural center of Karabakh. (Hajiyev, 2021) All types of Eastern Christian architecture existed in Albania. The Albanian cross in Karabakh has signs that include signs of pre-Christian beliefs and understanding of the universe. All his compositions are reflected as a symbol of the connection between the sky and the earth, the sun, light and fertility. During the period when the Shirvan-Absheron, Nakhchivan-Maraga schools, which reflected the main directions of architecture in the XI-XII centuries, were widespread, the Arran (Karabakh) school of architecture determined the further development of medieval Azerbaijani architecture. The fields of architecture and urban planning, decorative and applied arts began to develop, and the number of epigraphic monuments increased. More than 2,000 different historical and cultural monuments, most of which belong to the Muslim era, have been registered in the Karabakh zone. Among them are residential houses, public buildings, as well as religious buildings and places of pilgrimage. The cities of Karabakh – Aghdara, Kalbajar, Khojavand, Shusha, Khankendi, Tartar, Fuzuli, Jabrayil, Agjabedi, Lachin, Gubadli, Zangilan were built during the Muslim era. The national-spiritual and ideological way of thinking of the people has found its artistic reflection in the construction culture of these cities. New national-ideological features are more visible in the interior of houses and administrative buildings. This is confirmed by architectural examples built in the Middle Ages throughout Azerbaijan, as well as in Karabakh.

Different types of cultural monuments have been registered in the territory of Karabakh, most of which are epigraphic monuments. In Shusha, Aghdam, Barda, Fuzuli, Zangilan, Jabrayil, Lachin, Kalbajar regions of Azerbaijan, a large number of constructions, graves, etc. epigraphic monuments were recorded and studied. In the Fuzuli region, the tomb of Sheikh Yaqub (XII century), Goch Ahmadli Juma mosque, Haji Alasgar mosque, tombs of Mir Ali (XIV century) in the village of Ashaghi Veysalli and the tombs of Ahmadallar village (XIV century), Sheikh Ibrahim tomb (XVII century), Ahmed Sultan tomb, Jalal tomb, Juma Mosque in Horadiz village, Askeran Castle in the mountainous part of Karabakh, "Giz Galasi" in Jabrayil district, tomb in Shikhlar village of Jabrayil (1308), 12-cornered tomb near Khachin-Darbend village in Aghdam, Juma Mosque of Aghdam (1870), tombs, Abdal- Bath building in Gulabli village (beginning of 20th century), Shahbulag mosque of Agdam, 12-arched bridge over the Tartar river in Barda city (XIV century), "Barda" and "Akhsadan Baba" tombs (XIV century), double minaret built by Saffkhan Karabagi of Karbalai in Barda city "Imamzade" mosque

complex (1868), "Bahman Mirza" tomb, octagonal tomb in Shusha city, Panah Khan fortress, Natavan's house, Mamayi mosque, Mashadi Shukur Mirsiyab oglu's caravanserai with a mosque, Julfalar mosque, Haji Yusifli mosque, Saatli mosque, Yukhari Govharaga mosque, Ashagi Govharaga Mosque (19th century), Khan's house, gymnasium building, Karasaqgal tomb in Lachin area, Soltan Baba's tomb, Sheikh Ahmed's tomb, Sari ashug's tomb (15th century), tombs in Jijimli village, "Ushag galasi" in Guşchu village, "Boyuk bulag" monument (XV century), Hamza Sultan palace (1761) are the most valuable examples of material culture in the history of Azerbaijan (Karabakh monuments, 2023).

Conclusions.

As a result of the research, several conclusions have been made. The presence of different religions in the territory of Karabakh has had a great impact on the social life of human society. As everywhere in Azerbaijan, the presence of Christianity and Islam in Karabakh and the replacement of one by the other has shown itself in the construction culture. Many Albanian Christian monuments have been built in Karabakh territory (Amaras, the mountainous part of Karabakh, Govurgala in Aghdam, Khotavang in Kalbajar, Agoghlan in Lachin) and in other parts of Albania (Gum village in Qakh district, Amidli village in Gabala district, Mingachevir). The adoption of Islam marked the beginning of a new phase in Albania. A large number of mosques and minarets were built in the Karabakh region of Azerbaijan during the Muslim era. At the same time, Christian churches and other religious temples are also preserved here.

Armenians tried to make the tangible and cultural heritage of Karabakh their own. Armenians presented the Albanian monuments in the Azerbaijani territories they occupied as Armenian churches and claimed that all the monuments of the Albanian era in the mountainous part of Karabakh are Armenian churches. However, even in the time of the USSR, there was only one Armenian church in this area, and this church served all the Armenians living here. After the Second Karabakh War, the tangible and cultural heritage of Karabakh was freed from occupation and returned to its owners. There are ample opportunities to prove that these material and cultural heritage samples belong to Azerbaijan. In Karabakh, several Albanian churches of the 4th-16th centuries, reflecting Albanian architecture, have survived to our time. Agoghlan monastery in Lachin district, Khudaveng (Dadiveng) complex of Kalbajar, St. Elisey temple complex in Aghdara district, Gandzasar monastery are the historical heritage of Caucasian Albania, which were the first Christian state of the South Caucasus, united under the flag of the Turkish and Caucasian noble people and played an important role in the formation of the ethnogenesis of the Azerbaijani Turks.

REFERENCES

- Afshar, C. H. (2021). *New Karabakh letter (Karabakh is Azerbaijan!)*. Baku: Education.
- Alizade R., & Naciyev E. (2020). On the Albanian-Qipchak history of Karabakh. *Academic Journal of History and Thought*, 7(4), 2578-2593.
- Bayramli, E. (2020). *Religious and material-cultural history of Karabakh (IV-XX centuries)*. Retrieved from <http://www.anl.az/down/megale/ses/2020/noyabr/762987.html>
- Hajiyev, G. (2021). *From the history of material and spiritual culture of Turkish origin in the Karabakh region of Azerbaijan*. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2645813>
- Hajiyev, G. (2010). *Material and spiritual culture of Karabakh*. Baku: Education,
- Hajiyev, G. (2023). *Karabagh monuments*. Retrieved from <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html>
- Huseynov, Y. (2018). *Karabakh*. Baku: AFPoligrAF.
- Karabakh – the cradle of our culture: Red Monastery*. (2020). Retrieved from <https://azertag.az/xeber/1632253>
- Karabakh monuments*. (2023). Retrieved from <http://azculture.uz/elave-melumatlar.php?link=qarabagabideleri>
- Medieval archaeological monuments of Karabakh and the policy of cultural genocide of Armenians*. (2021). Retrieved from <https://science.gov.az/az/news/open/17077>
- What monuments are there in Karabakh and what do they tell us about...*(2021). Retrieved from <https://www.bizimyol.info/az/news/375811.html>

Black Americans for Democracy as an Example of the African-American Struggle Against Racial Discrimination at the Regional Level of the USA (1968-1978)

UDC: 94(=414)"1968/1978"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172384>**Kazakov Hennadii**Ph.D., Leading Desk Officer, <https://orcid.org/0000-0002-2860-9892>, gkazakov2505@ukr.net*High School of Public Governance (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The **object** of the article is to investigate the activities of the B.A.D. organization as an example of regional African-American struggle against racial discrimination.

The **relevance** is due to the need to study the regional dimension of the anti-racist movement, because it was from local victories that the modern American society was built.

The **results**. It was determined that Black Americans for Democracy arose within the University of Arkansas as a reaction to the murder of M.-L. King, because there was a possibility of increased manifestations of racism throughout the United States with the death of one of the main leaders of the African-American movement. As a result, African-American students tried to secure their rights, including equal access to education. Focusing attention on the African-American student organization within the University of Arkansas is due to the fact that the higher educational institution in question was one of the first in the United States to desegregate the educational process. At the same time, until the 1970s, African-American students were oppressed by other students and teachers. Two stages of activity of Black Americans for Democracy are defined: 1) the period of functioning of a small student group that responded to situations; 2) the period of the official student organization, which tried to minimize manifestations of racism and demonstrate the equality of African-Americans in relation to others.

Conclusions. Established that in less than 10 years, the organization managed to create a center of equality and respect within the University of Arkansas. Increase the number of African-Americans as students, teachers and administrative staff tenfold and achieve leading roles for African-Americans in the university's student government. Manifestations of racism at the local level were overcome to a greater extent; African-American culture was opened to others, projects were prepared to improve the living conditions of African-Americans outside the walls of the university.

Keywords: African-Americans, racism, desegregation, student union, community organization, representation

Black Americans for Democracy як приклад афро-американської боротьби з дискримінацією за расовою ознакою на регіональному рівні США (1968-1978 рр.)

Казаків Геннадій*Вища школа публічного управління (Київ, Україна)*

Анотація

Метою статті визначено дослідити діяльність організації В.А.Д., як прикладу регіональної афро-американської боротьби з дискримінацією за расовою ознакою.

Актуальність обумовлена потребою вивчення регіонального виміру антирасистського руху, адже саме з локальних перемог будувалось сучасне суспільство США.

Результати. Визначено, що Black Americans for Democracy виникла в межах Університету Арканзасу, як реакція на вбивство М.-Л. Кінга, адже існувала вірогідність посилення проявів расизму по всім Сполученим Штатам зі смертю одного з головних провідників афро-американського руху. Як результат, афро-американські студенти намагалися забезпечити здобутті права, зокрема на рівний доступ до освіти. Акцентування уваги на афро-американській студентській організації саме в межах Університету Арканзасу, обумовлене тим фактором, що поданий вищий навчальний заклад був одним з перших у США, хто десеґрував навчальний процес. Водночас, до 70-х рр. XX ст., студенти афро-американці, зазнавали утисків з боку інших студентів та викладачів. Визначено два етапи діяльності Black Americans for Democracy: 1) період функціонування невеликого студентського угруповання, яке реагувало на ситуації; 2) період офіційної студентської організації, яка намагалася мінімізувати прояви расизму та продемонструвати рівність афро-американців щодо інших.

Висновки. Встановлено, що менш ніж за 10 років, організація зуміла створити осередок рівності та поваги в межах Університету Арканзасу, зокрема: в десятки разів збільшити кількість афро-американців у якості студентів, викладачів та адміністративного персоналу та домогтися афро-американцям провідні ролі у студентському самоврядуванні університету; подолати у більшій мірі прояви расизму на локальному рівні; відкрити афро-американську культуру іншим, підготувати проєкти для покращення умов життя афро-американців поза стінами університету. Сформульовані висновки щодо того, що приклад В.А.Д. став свого роду прецедентом, що сприяв появі відповідних організацій в межах інших освітніх установ держави.

Ключові слова: афро-американці, расизм, десеґрація, студентське об'єднання, громадська організація, репрезентація

Стаття надійшла / Article arrived: 27.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.

Середина ХХ ст. стала переломною для афро-американської спільноти. Активізація руху за громадянські права сприяла покращенню умов життя досліджуваної етнічної групи; відбулося скасування сегрегаційного законодавства, надання рівних громадських прав та права голосу афро-американцям. Суттєву роль у поданих досягненнях було здійснено завдяки діяльності NAACP, ідеологів афро-американського руху, таких як М.-Л. Кінг, Малкольм Х. Паралельно з тим, де-юре закріплені права, на практиці не призвели до швидких суттєвих змін у житті афро-американців. Вбивство ж знаних лідерів руху лише посилювало нові утиски афро-американців. Результатом цього стала поява невеликих організацій, які на локальному рівні намагалися подолати дискримінацію за расовою ознакою, однією з яких була Black Americans for Democracy (Чорношкірі американці за демократію (далі – В.А.Д.)).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Здійснений історіографічний доробок дозволяє засвідчити майже повну відсутність досліджень, присвячених діяльності вищевказаної групи не тільки в українській, але і світовій науковій літературі. Враховуючи локальний характер діяльності В.А.Д., ми зустрічаємо відомості щодо досліджуваної групи в працях, присвячених певним аспектам історії Університету Арканзасу та серед низки енциклопедичних статей присвячених В.А.Д. (Leflar, 1972; Robinson, Lonnie, 2010). Проте, подані роботи містять невеликі замальовки, не надаючи комплексного аналізу діяльності В.А.Д. в межах Університету Арканзасу.

Метою статті визначено дослідити діяльність організації В.А.Д., як прикладу регіональної афро-американської боротьби з дискримінацією за расовою ознакою. Основний акцент планується зробити на вивчення методів та форм боротьби, їх результативності та наслідків.

Результати дослідження.

Університет Арканзасу у Фейєтвіллі був одним з перших у США, хто інтегрував афро-американців до навчального процесу, надавши їм рівне право на здобуття вищої освіти поряд з іншими студентами, як у плані навчальних дисциплін, так і спеціальностей, які вони здобували. Водночас відбувається формування спільних груп, без розподілу за ознаками шкіри. Проте, незважаючи на подібні позитивні зрушення, на практиці керівництво ВНЗ не агітувало за вступ афро-американців до університету та мінімізувало прийом на роботу представників афро-американського етносу, що позначилося на їх кількісному співвідношенні до білих студентів та викладачів.

Витоками ж створення афро-американської групи в межах університету стала смерть М. Л. Кінга. Побойуючись погіршення становища представників спільноти, низка студентів та викладачів створюють

організацію, метою діяльності якої мало б стати відстоювання інтересів афро-американців у межах студентського містечка.

Аналізуючи діяльність В.А.Д., можемо виділити 2 суттєві етапи: 1) 1968-1972 рр. – період мітингів та протестів, який характеризується становленням організації та реагуванням на вже наявні випадки дискримінації; 2) 1972-1978 рр. – друкований період, коли із заснуванням власного періодичного друкованого органу відбувається оприлюднення здобутків студентів та викладачів афро-американців та здійснювалось інформування загалу про утиски за ознакою кольору шкіри в межах університету.

Звертаючи увагу на ранній період діяльності В.А.Д., можемо відзначити, що головною ознакою, яка його характеризувала було реагування на вже наявні проблеми, як в самій навчальній системі, так і з приводу утисків окремих студентів. Враховуючи, що подана група була новою, не мала усталеної системи, джерел фінансування, поданий характер діяльності на наш погляд є закономірним, як власне і вибір мітингів, як засобу боротьби, адже з одного боку – подібний тип боротьби вже продемонстрував ефективність у період активної фази руху за громадянські права, а по-друге – він був досить популярним засобом протесту серед студентської молоді у світі, без урахування кольору шкіри.

Приводом для першої публічної акції стала відмова газети «Arkansas Traveler» друкувати листа, написаного темношкірим студентом Дж. Роу що в подальшому стала каталізатором для виступу проти дискримінації в кампусі в цілому. Студентами афро-американцями були окреслені усі ключові проблеми, викликані расовою дискримінацією в університеті, що було відображено у низці вимог, зокрема: припинення дискримінації при розподілі кімнат, жіночих товариств, братств і на заняттях з легкої атлетики; запровадження політики щодо інформування про несправедливе ставлення в класі до комітету факультету та студентів; створення курсу темношкірої історії; найм темношкірих викладачів, адміністраторів і персоналу; а також заборона програвання пісні «Dixie» і використання чорної фарби для обличчя на офіційних заходах університету (Traveler Publication, 1968). Враховуючи перелічені вимоги, можемо припустити, що расизм не був повсякчасним явищем у межах кампусу та не набував радикальних форм, однак лишався основою студентського повсякдення, що було яскравим свідченням того факту, що надання юридичних прав афро-американцям, в одну мить не ліквідували расистських пересудів у соціумі. Якщо ж зважити на те, що весь мітинг та перемовини з керівництвом університету та газети зайняли не більше семи годин, також можемо припустити, що дискримінація афро-американців не лежала в основі політики університету, а була явищем, притаманним деяким

його студентам та працівникам, які використовували службове положення для певного погіршення життя афро-американців, визнаючи їх як нижчий сорт американської нації.

Наступний сплеск активності поданої організації відбувся наприкінці 1969 р. та пов'язаний із повною забороною виконання в межах кампусу пісні «Dixie» (Dixie, 2012). Сама по собі пісня не має расистських висловлювань у тексті та взагалі не згадує афро-американців (принаймні в її класичному варіанті), проте історія цієї пісні, особисті погляди осіб, що її виконували назавжди викарбували у свідомості афро-американців вказану пісню, як таку, що дискримінує права та свободи нації. Тому не дивно, що інтелектуальна молодь не хотіла чути її у освітньому середовищі.

На відміну від попереднього мітингу, поданий протест зайняв декілька тижнів. 25 листопада 1969 р. представники В.А.Д. зайняли місця музикантів у грецькому театрі, де виступили з протестами проти виконання «Dixie», а за декілька днів схожі протести були організовані у гуртожитку Wilson Sharp. Відповідних заходів виявилось достатньо для того, щоб питання заборони виконання пісні було підняте на голосування у студентському сенаті. Власне студентська молодь ухвалила заборону з результатами 28 голосів проти 6, проте ректор Університету Арканзасу Д. Маллінз відзначив, що остаточне рішення про виконання пісні залишається за керівником університетського ансамблю.

Повна заборона виконання пісні в межах кампусу була схвалена у грудні 1969 р., після того, як афро-американський студент Д. Браун, отримав вогнепальне поранення від невідомих, що проїздили повз нього. На наш погляд подане рішення було прийнято задля уникнення конфронтації, адже на той момент у місті був присутній тодішній президент США Р. Ніксон. В такому випадку, поява локальних мітингів могли у підсумку перерости у більш глобальні заворушень в межах Сполучених Штатів, чого не хотіли ні представники університету Арканзасу, ні члени афро-американської спільноти.

В цілому, ранній етап функціонування В.А.Д., можемо охарактеризувати, як стихійний. Хоча група і ставила перед собою певні цілі, на практиці вони реагували на вже наявні ситуації, часом використовуючи їх для вирішення більших питань. Водночас, ці реагування дозволили винести афро-американське питання на загальне та заслужити повагу з боку студентів та керівництва університету.

Поява власного друкованого періодичного видання позначила якісно новий етап в діяльності В.А.Д., дозволивши донести студентам, викладачам та працівникам університету Арканзасу про своє існування, діяльність яку вони проводили та винести на загальне питання, з якими зіштовхувалися афро-американці. Водночас, перші роки позначилися лише

становленням та здобуттям авторитету, не тільки з боку керівництва та білих студентів, але й з позиції самих афро-американських студентів, які вважали організацію занадто слабкою для вирішення проблем, на відміну від тих самих NAACP. Проте саме локальний характер діяльності, а не розповсюдження своєї праці на всіх афро-американців на поданому етапі, став тим моментом, який сприяв подальшій розбудові В.А.Д.

Власне у першому номері очільник В.А.Д. К. Оуенс зазначив, що дане утворення є кампусною організацією для студентів, викладачів і співробітників Університету Арканзасу у Фейтсвіллі, що створена з метою: «забезпечити фокус на проблемах темношкірих студентів; зробити усі аспекти студентського життя доступними для чорношкірих; налагодити зв'язок між чорними студентами та адміністраторами кампусу, державними службовцями та лідерами навколишніх громад; використовувати будь-які доступні законні методи, щоб зробити життя в кампусі значущим для кожного студента Університету Арканзасу» (Owens Explains, 1972). Дещо пізніше було відзначено, що «організована група темношкірих буде більш готовою виступати задля покращення соціальних, академічних, політичних або будь-яких інших умов чи сфер, що цікавлять студентів» на відміну від окремої особи або стихійно організованих мітингів та протестів.

Власне члени В.А.Д. у своїй діяльності намагалися поєднувати налагодження рівноправ'я у звичайному студентському житті, з репрезентацією афро-американців, як єдиної складової американської нації та відстоюванням прав темношкірих. Так, на початку 1970-х рр. за підтримки В.А.Д. функціонували: театральний комітет, хор і внутрішню спортивну команду. Разом з тим, вони активно займалися спробами асиміляції студентів афро-американців з іншими студентами. Зокрема, організовувались спільні чаювання та студентські вечірки, метою яких було донести рівність кожного, без урахування расових ознак (A.B.C., 1972). Дещо пізніше члени організації долучилися до роботи студентського радіо, де щочетверга грала афро-американська музика (KUAF, 1973). Подібні заходи приносили свої результати, адже афро-американців почали залучати до різних клубів, команд. На початку 1970-х рр. афро-американці вперше стали повноправними членами деяких студентських братств та сестринств, розташованих на території кампусу та в подальшому були залучені до заходів, організованих В.А.Д., таких як спортивні змагання, конкурси краси, клуби дебатів тощо (Alfa's, 1975; Delta News, 1974). Більше того, студенти афро-американці домоглися офіційного утворення власного братства, тим самим отримавши змогу не підлаштовуватися під «білі» братства, а створювати власну структуру, вимоги до членства, завдання братства тощо. Єдиним недоліком було те,

що в перші роки існування братства вони не мали власного будинку, будучи вимушені проживати у гуртожитках університету (UA to Get, 1974). Однак в цілому, це було вагомим досягненням для тогочасної афро-американської спільноти у межах вищих навчальних установ, адже братства, яке б знаходилося на легальних позиціях та складалось б виключно з афро-американців на той час не існувало (принаймні в межах великих вишів).

Представники В.А.Д. поступово збільшували свій вплив і на студентське самоврядування, займаючи спершу рядові позиції в межах ASG (Асоційований студентський уряд), проте на середину 1970-х рр. афро-американці вже займали посади: віце-президента ASG, голови ради профспілок, скарбника та генерального прокурора ASG (Blacks Received, 1974). Цей факт позначив собою те, що афро-американці зуміли завоювати повагу своїми досягненнями серед усіх студентів Університету Арканзасу, здебільшого подолавши дискримінацію з боку однолітків.

Загалом, ознайомлення загалу з афро-американською історією та культурою стало одним з ключових завдань, які поставили перед собою члени В.А.Д. Задля цього на сторінках своєї щомісячної газети публікували статті про відомих афро-американців: Дж. Роббінсон, М.-Л. Кінг, Г. Тапман тощо, проводили заходи приурочені до видатних днів в афро-американській історії. Суттєвим досягненням можемо вважати започаткування Black Emphasis Week (Тижня акценту на чорношкірих) у ході якого здійснювалась популяризація соціальної діяльності студентів афро-американців, його учасники ділилися культурою темношкірих із кампусом (показ фільмів, музики, афро-американської моди, конкурс краси, досягнень студентів тощо). Поданий захід був важливим не тільки в плані презентації афро-американців (як елемент «Я») студентському суспільству (як концепту «Інший»), але й давав змогу самим представникам спільноти побачити досягнення інших афро-американців, дізнатися про їх шлях до визнання, тим самим надававши змогу ототожнити себе з ними, стати стимулом для створення власних звершень. У 1972-1973 рр. було проведено перший Чорношкірий політичний форум на який було запрошено багато осіб, які допомогли змінити політичну та громадянську роль чорношкірих в Арканзасі (Owens Explains, 1972; A Tribute, 1975; Jackie Robinson, 1972; Dana, 1973; Black Awareness, 1974).

Не оминали і питання, які мали відношення до самого африканського континенту, зокрема відбувалась організація науково-освітніх заходів, які ставили за мету ознайомити з історією та сучасністю різних африканських держав. На відповідних симпозиумах підіймали питання про перспективи країн Африки на найближчі роки та спроби визначення,

як США в цілому, та афро-американська етнічна спільнота зокрема, можуть сприяти їх розвитку та подоланню кризових явищ (African Symposium, 1974; Poggi Asamani, 1974).

На початку 1973 р. було засновано «клас чорноти», який спеціалізувався на історичних, соціальних та політичних аспектах, пов'язаних із афро-американцями. На першому етапі ця програма являла собою попередній курс, який планувалося перетворити на справжню та життєздатну програму чорношкірих досліджень, що було реалізовано впродовж наступних чотирьох років. Зокрема, звертаючись до статистики можемо засвідчити, що якщо в перший рік існування програми, частка відвідування його білими студентами складала 0 %, то вже у 1976 р. вони складали близько 30-33% від загальної кількості слухачів (Black Experience, 1973; Black Studies, 1976).

Звісно моментально подолати расизм не вдалося. Саме тому представники В.А.Д. майже щомісяця зустрічалися з керівництвом університету задля відзначення найбільш проблемних сторін. Особливо виділялось упереджене ставлення деяких викладачів до студентів афро-американців при оцінюванні їхніх робіт. Зокрема, частими були скарги на те, що варіанти відповідей у тестах є двоякими і спірними та суб'єктивно трактувалися викладачами в залежності від випадку. Не менш вагомим залишалось питання працевлаштування афро-американців. Хоча діяльність В.А.Д. і сприяла значному зростанню темношкірих працівників, але більшість з них займали робочі спеціальності або допоміжні в адміністративному апараті. Афро-американців, які б посідали керівні місця або були штатними професорами, а не частково зайнятими, тривалий час залишалось доволі небагато (Black Rebellion, 1973; BAD Elections, 1973). Як результат, представники В.А.Д. увійшли до складу комісії по десегрегації в освітній установі, тим самим маючи змогу контролювати прийом афро-американців на роботу.

Завдяки акцентуванню уваги на збільшенні кількості викладачів афро-американців в Університеті, щороку на роботу приймалися нові фахівці. Зокрема, якщо за даними на 1971 р. в межах установи працювали 4 темношкірі викладачі на посадах інструкторів та в адміністративному апараті, то в 1972 р. їх число зросло вже до 10, у тому числі афро-американці були прийняті на посади професорів та займали вагомі адміністративні посади. Надалі зростала їх чисельність та ролі, які виконували в межах університету. (Lawrence A. Davis, 1974). Для прикладу, Д. Гібсон стала першою афро-американкою у вищому навчальному закладі чия посада передбачала роботу не лише з представниками своєї раси, але й «білими американцями». Так, серед її функціональних обов'язків було налагодити контакт студентів із потенційними роботодавцями та

допомогти студентам розпізнати альтернативи, які найкраще демонструють їхнє навчання та навички (Black Faculty Member, 1972).

Водночас, якщо в гуманітарних галузях кількість афро-американських викладачів постійно зростала, то у сфері економічної освіти поданий показник був незначним. Так, на 1973 р. з понад сотні викладацького та обслуговуючого персоналу коледжу, жоден не був афро-американцем. У студентському співвідношенні тільки 1 з 30 був темношкірим (College of Business, 1973).

Чільне місце В.А.Д. приділяли питанням чорношкірих жінок, розуміючи складність досягнення ними вагомих звершень, в тоді ще патріархальних США. Відбувалась організація симпозіумів, які акцентували увагу на перспективах чорношкірої жінки у майбутньому; публікувались нариси про історичні досягнення деяких темношкірих жінок; планувалось провести зйомки серіалу про роль афро-американки в історії США (Women's Symposium, 1972).

Вагомим досягненням представники В.А.Д. вважали той факт, що до штату армійського департаменту ROTC було прийнято інструктора афро-американця, що на їх думку впливало б на зростання чисельності темношкірих кадетів у відповідному підрозділі університету (ROTC's, 1974). А у 1975/1976 навчальних роках до лав кадетів вперше було прийнято і чорношкіру студентку (Affirmative Action, 1975).

Однією з цілей, які ставили перед собою очільники В.А.Д., було збільшення частки студентів афро-американців у межах університету. Агітаційна кампанія, ініційована представниками організації призвела до зростання у 1972 р. числа студентів афро-американців із 143 до майже 900 осіб (Special Recruitment, 1972). Того ж року було досягнуто перегляду питання асигнування навчання за державним замовленням, згідно якого відбувалось акцентування на студентах із середнім рівнем доходу. Єдиною вимогою, яка висувалась, було те, що отримана фінансова допомога буде використана виключно для покриття витрат, пов'язаних з відвідуванням навчального закладу (Cooksey Details, 1972). Значна частина студентів афро-американців отримали змогу отримувати інші стипендії від різних фондів у розмірі від 100 до 1000 доларів на рік, що сприяло покриттю принаймні частини розходів, які йшли на навчання (News Clips, 1974). Представники В.А.Д. постійно шукали нові стипендіальні програми, інформували про них темношкірих та намагалися просувати їх на отримання стипендії. Дещо пізніше деякі випускники Університету Арканзасу створили власні стипендіальні фонди для підтримки талановитих афро-американських студентів (Dollars and Sense, 1975).

Водночас, поряд з асиміляцією, представники організації прагнули зберегти самобутність афро-

американців, тому значний масив проєктів, до яких вони долучались, стосувався саме покращення життя афро-американської спільноти за межами кампусу. Зокрема, студенти Університету Арканзасу, приймали участь у конференціях National Organization of Minority Architects (Національна організація архітекторів меншин) де привносили власні ідеї, як мінімізувавши розходи, створити якісне та придатне для проживання житло для більшості афро-американців, які не відзначалися суттєвими доходами.

Була здійснена спроба створити механізм, який би захищав права афро-американців по всім Сполученим Штатам. З цією метою студенти-юристи утворили Black Law Student Complex (Студентський комплекс чорношкірих юристів), які висували ідеї створення доступних юридичних послуг в афро-американських громадах. Поміж інших, підіймали й питання незаконного ув'язнення афро-американців, коли лише колір шкіри робив тебе винуватим. Розроблення системи «законного правосуддя», перегляду справ та звільнення невинних афро-американців передбачалась як перспективна сфера діяльності випускників, що отримали юридичну освіту (Black in prisons. 1973).

Представники В.А.Д., на відміну від багатьох інших подібних організацій, боролися не лише за права афро-американців, але й відстоювали права інших національностей. Так, за їх ініціативи, спільно з керівництвом університету було утворено Етнічний центр, спрямований на забезпечення культурної ідентичності всіх етнічних груп кампусу, включаючи американських індіанців, мексиканців, італійців, східних та іноземних студентів (Ethnic Center, 1972).

У 1979 р. В.А.Д. змінює назву на Students Taking a New Direction (Студенти у новому напрямку (STAND) для створення більш позитивного образу. Нова назва змінює і характер діяльності організації, роблячи її більш репрезентативною, долучаючи до складу представників інших національностей та опікуючись не тільки справами чорношкірих студентів. А з кінця 80-х рр. XX ст. переформатовуються у Black Students Association (Асоціацію чорних студентів), яка функціонує в межах Університету Арканзасу і на сьогодні.

Висновки.

Формування В.А.Д. відбувалося в новому суспільстві, коли офіційно афро-американці отримали рівні права в межах США, але на практиці існувала потреба визнання їх з боку решти соціуму, для якого стереотипи та пересуди лишалися вагомою складовою, незважаючи на офіційну позицію уряду, закріплену у законодавстві. При цьому, на момент утворення наприкінці 60-х рр. XX ст., організація не виставляла далекосяжних планів, а реагувала на ситуації, які відбувалися в межах кампусу, роблячи їх каталізаторами більших змін у житті студентів-афроамериканців.

Підбиваючи підсумки не можна применшити ту роль, яку відіграли В.А.Д. для покращення життя афро-американців. Завдяки їхнім ініціативам, відбулась асиміляція чорношкірих студентів до повноцінного життя кампусу та визнання їх рештою, у якості рівних собі, не зважаючи на колір шкіри. Відбулося запрошення студентів афро-американців до команд в інтелектуальних турнірах; зросла їх частка у спортивних командах, зокрема футбольній; афро-американки були долучені до загальних конкурсів краси, де отримували перемоги над своїми білими конкурентками; деякі студенти стали обличчям університету на міждержавних та міжнародних заходах тощо. Не менш вагомим був внесок і у збільшення частки афро-американців серед професорсько-викладацького складу Університету

Арканзасу. Темношкірі професори та професорки викладали у змішаних групах та просували наукове життя університету. Поряд з тим, члени В.А.Д. розбудовували життя афро-американської спільноти в межах кампусу, намагаючись зберегти власну ідентичність та підготувати фахівців, які сприяли б налагодженню життя афро-американської спільноти по всім США. Приклад В.А.Д. став свого роду прецедентом, який сприяв появі відповідних організацій в межах інших освітніх установ держави. Досвід здобутий у В.А.Д. у майбутньому надав її членам змогу домогтися значних досягнень у громадсько-політичному житті, зокрема очоливши державні афро-американські організації та партії, отримавши гарні посади в офісах губернаторів та місце в Сенаті.

REFERENCES

- A Tribute to a Great Man. (1975, February 1). *Black Americans for Democracy News*.
 A.B.C., R.H.A., UNION, BAD. UNITE. (1972, November 1). *Black Americans for Democracy News*.
 Affirmative Action – Is it a joke? (1975, November 1). *Black Americans for Democracy*.
 African Symposium Held. (1974, April 1). *Black Americans for Democracy*.
 Alfa's, Delta's an Omega's announce spring pledgees. (1975, February 1). *Black Americans for Democracy News*.
 BAD Elections April 10, 1973 (1973, April 6). *Black Americans for Democracy News*.
 Black Studies. (1976, May 3). *Black Americans for Democracy News*.
 Black Awareness Week '74. (1974, April 1). *Black Americans for Democracy*.
 Black Experience. (1973, April 4). *Black Americans for Democracy News*.
 Black Faculty Member, Dean Added to U of A Staff. (1972, September 2). *Black Americans for Democracy News*.
 Black in prisons. (1973, May 3). *Black Americans for Democracy News*.
 Black Rebellion. (1973, April 3). *Black Americans for Democracy News*, 4.
 Blacks Received ASG Posts. (1974, December 4). *Black Americans for Democracy*.
 Carroll Wins ASG Post. (1975, May 2). *Black Americans for Democracy*.
 College of Business Charged Racist. (1973, July 1). *Black Americans for Democracy News*, 2.
 Cooksey Details 1972 Higher Education Act. (1972, September 1). *Black Americans for Democracy News*.
 Dana C. Chandler, Speaker. (1973, April 1). *Black Americans for Democracy News*.
 Delta News. (1974, December 3). *Black Americans for Democracy*.
 Dollars and Sense. (1975, November 2). *Black Americans for Democracy*.
 Ethnic Center Proposed. (1972, September 4). *Black Americans for Democracy News*.
 Hews Clips. (1974, September 2). *Black Americans for Democracy*.
 Jackie Robinson. (1972, November 2). *Black Americans for Democracy News*.
 KUAF: Soul On The Air. (1973, April 5). *Black Americans for Democracy News*.
 Lawrence A. Davis (1974, September 3). *Black Americans for Democracy*.
 Leflar, R. A. (1972). *The First 100 Years: a Centennial History of the University of Arkansas*. Fayetteville: University of Arkansas Foundation.
 Owens Explains Goals Structure of B.A.D. (1972, September 1). *Black Americans for Democracy News*.
 Pobbi Asamani Studies Africa Adopts Original Family Name. (1974, September 1). *Black Americans for Democracy*.
 Robinson, C. F., & Lonnie, R. (2010). *Remembrances in Black: Personal Perspectives of the African American Experience at the University of Arkansas*. Fayetteville: University of Arkansas Press.
 ROTC's Black Instructor. (1974, April 2). *Black Americans for Democracy*.
 Special Recruitment Program Helps Increase University Enrollment. (1972, September 3). *Black Americans for Democracy News*.
 Traveler Publication Blocked. (1968, May 15). *Arkansas Traveler*, 1.
 UA to Get Black Frat. (1974, April 2). *Black Americans for Democracy*.
 Women's Symposium Planned. (1972, September 2). *Black Americans for Democracy News*.

Order No. 227 "No Step Back" in the Everyday Culture of the Fear of Stalinism

UDC: 94(477):7.031"1942/1945"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172385>

Shchelkunov Anton

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-8111-0812>, Shchelkunov.A.O@nmu.one

Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine) (Dnipro, Ukraine)

Abstract

In the successor to Stalin's USSR, Putin's Russia, through fictional pseudo-historical works, the penal battalion was portrayed as a sacred space in which criminal offenders turn into real heroes whose purpose in life is to kill and die in war without any rational purpose. The glorification of penal units in modern Russia has become one of the foundations of the militaristic ideology of the occupiers, who do not care what they die for or whom they kill.

The purpose of the study is to clarify the role of the Red Army's punitive units during the Second World War in establishing an everyday culture of fear among Soviet people.

Results. The main provisions of Order No. 227 are examined, and its place in the everyday culture of fear is analyzed. Based on the memoirs of World War II veterans, the author shows how fear determined their behavior during the war and their attitude to Order 227 after its end.

Conclusions. Stalin and his entourage were looking for new methods of increasing everyday fear. The result of this search was the issuance of Order 227, "Not a Step Back" and the creation of penal units. From that moment on, the daily culture of fear among soldiers was fueled not only by the threat of execution or imprisonment, but also by a new form of punishment that involved staying at the front in much worse conditions, as punitive units were not stationed in populated areas, were fed worse and sent to the most difficult areas of the front. Therefore, Order No. 227 and the penal units should be viewed not only from the point of view of military expediency, but also from the point of view of a cultural phenomenon that adjusted Soviet everyday life during the Second World War. A Soviet person had to feel that Stalin's totalitarian state was much stronger and more terrifying than Hitler's. This cultural phenomenon gave rise to the myth of the punishment camp, which has become part of the ideology of modern Putin's Russia, in which the punishment camp is associated not with victims of war and Stalinism, but with repeat offenders who are ready to kill and die in war.

Keywords: order 227, penal battalion, fear, culture of everyday life, World War II, Red Army

Наказ №227 «Ні кроку назад» у повсякденній культурі страху сталінізму

Щелкунов Антон

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)

Анотація

У спадкоємиці сталінського СРСР – путінської Росії через художні псевдоісторичні твори зобразили штрафбат як сакральний простір у якому кримінальні злочинці перетворюються на справжніх героїв, ціль життя яких вбивати і померти на війні без жодної раціональної мети. Оспілювання штрафних підрозділів у сучасній Росії стало однією із основ формування мілітаристської ідеології окупантів, яким все одно за що вмирати і кого вбивати.

Метою дослідження є з'ясування ролі штрафних формувань Червоної армії в роки Другої Світової війни в утвердженні повсякденної культури страху серед радянських людей.

Результати. Розглянуто основні положення наказу № 227, проаналізовано його місце в повсякденній культурі страху. На основі спогадів ветеранів Другої Світової війни показано як страх визначав їх поведінку під час війни та їх ставлення до наказу № 227 вже після її завершення.

Висновки. Сталін і його оточення шукали нові методи посилення повсякденного страху. Результатом цих пошуків стало видання Наказу № 227, «Ні кроку назад» і створення штрафних частин. З того моменту повсякденну культуру страху серед військовослужбовців підпитували не тільки загрози розстрілу чи ув'язнення, а ще й нова форма покарання, яка передбачала залишатися на фронті в значно гірших умовах, адже штрафників не розквартирували у населених пунктах, гірше годували і відправляли на самі важкі ділянки фронту. Тому, Наказ № 227 і штрафні підрозділи слід розглядати не тільки суто з точки зору військової доцільності, а ще з точки зору культурного феномену, який скорегував радянську повсякденність під час Другої Світової війни. Радянська людина повинна була відчувати, що сталінська тоталітарна держава значно сильніша і страшніша за гітлерівську. Цей культурний феномен породив міф про штрафбат, який став частиною ідеології сучасної путінської Росії, в якій штрафбат асоціюється не з жертвами війни і сталінізму, а з кримінальними злочинцями-рецидивістами, які готові вбивати і гинути на війні.

Ключові слова: наказ № 227, штрафбат, страх, культура повсякдення, Друга Світова війна, Червона армія

Стаття надійшла / Article arrived: 28.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.**Постановка проблеми.**

Авторитарні та тоталітарні режими можуть існувати тільки за умов формування специфічного типу повсякденної культури, яка базується на страху. Саме страх перед фізичною розправою перетворює людину на слухняний гвинтик державного механізму. Саме повсякденна культура страху є поживним ґрунтом з якого проростає свого часу сталінізм, а зараз із цієї ж повсякденності страху підпитує свої сили і сучасний спадкоємець сталінізму – російський путінізм. Повсякденність страху повинна охоплювати усі сфери людського буття, в тому числі і війну. Адже парадоксальним чином люди на війні починають менше боятися тоталітарну державу, що підштовхувало радянських військовослужбовців здаватися у полон, тікати з поля бою, дезертувати чи переходити на бік нацистів. Для підтримання повсякденного страху сталінський режим створив аналог військового ГУЛАГу – штрафні батальйони і роти. Недостатнє вивчення штрафних формувань породило міфологізацію штрафників. У спадкоємиці сталінського Радянського Союзу – путінської Росії через художні псевдоісторичні твори створили зобразили штрафбат як сакральний простір, у якому кримінальні злочинці перетворюються на справжніх героїв, ціль життя яких вбивати і померти на війні без жодної раціональної мети. Оспівування штрафбату у сучасній Росії стало однією із основ формування ідеології ЧВК «Вагнер» та інших військових формувань окупантів, яким все одно за що вмирати і кого вбивати. Тому всебічне дослідження такої складової сталінської репресивної політики як штрафні формування періоду Другої Світової війни необхідно для деміфологізації наративів країни-агресора.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У радянській історіографії ця проблема досить довго замовчувалась. Лише в роки перебудови були дані оцінки такому явищу як штрафні частини та загороджувальні загоны. З почату зазначалося, що він був прийнятий з метою підвищення стійкості військ і визначив заходи, спрямовані на зміцнення бойового духу і дисципліни (Великая Отечественная, 1984, с.148). Пізніше підкреслювалося що наказ № 227 «відображав бажання Сталіна зняти з себе провину за загибель сотень тисяч червоноармійців на південному фланзі фронту» (Мерцалов, 1989, с. 10). За часів перебудови і пізніше в ліберальній російській історіографії у наказі Сталіна, як Народного комісара оборони та Верховного головнокомандувача вчені вбачали спосіб зняти із себе провину за прорахунки весни – літа 1942 р. і перекласти їх на плечі Червоної Армії та перекласти її на абстрактних панікерів, через яких нібито відступала армія.

У сучасній історіографії країни агресора проблема штрафбатів залишається маловивченою і все більше

утверджується думка, що створення штрафних формувань було корисною і необхідною справою. Але при цьому головним джерелом знання виступає серіал «Штрафбат» 2004 року, який вписує цю проблему в загальну мілітаристську міфологію «Русского мира». Таким чином, ні радянська, ні історіографія країни-агресора не дивиться на цей наказ крізь призму функціонування репресивної системи, що була одним із стовпів, на якому трималася тоталітарна держава, мета якої було створити і підтримувати повсякденну культуру страху.

Агресивна політика Росії пожвавила інтерес західних дослідників до історії збройних сил РФ. В результаті чого у 2015 було видано невелику статтю у Словнику російської і радянської розвідки (Order 227, 2015) та у 2020 році була видана стаття американського дослідника Ріка Рейдера. Ці роботи мали на меті ознайомити англомовних читачів із таким явищем як штрафні батальйони і роти в Червоній армії (Rader, 2020).

В українській історіографії проблема створення штрафних батальйонів і рот до яких під час Другої Світової війни потрапили сотні українців знайшла своє чільне місце. В українській історіографії декілька статей були присвячені штрафним частинам (Сидоров, 2004; Вронська, & Лисенко, 2006; Троян, 2012; Петрухін, & Шляхтич, 2014). В цих наукових роботах українські дослідники вивчали питання бойового застосування штрафних підрозділів, їх військової підготовки, особливості побуту і специфіку комплектування особовим складом. Усі дослідники звертають увагу на те, що штрафні підрозділи були частиною репресивного апарату, але цьому аспекту більше уваги приділяє дослідник Сидоров С. В. у своїй статті «Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни» (Сидоров, 2004).

Метою дослідження є з'ясування ролі штрафних формувань Червоної армії в роки Другої Світової війни в утвердженні повсякденної культури страху серед радянських військовослужбовців.

Результати дослідження.

Після провалу наступу радянських військ у травні 1942 р. під Харковом, розгрому Червоної Армії в Криму та розвалу всього південного крила фронту, вийшов наказ № 227 від 28 липня 1942 р. за підписом І.В. Сталіна, відомий під назвою «Ні кроку назад!». Цей наказ з'явився на світ у результаті бажання самого Сталіна і його оточення пояснити і для себе, і для суспільства причини поразок Червоної армії, і звичними для себе репресивними методами зупинити деградацію армії, нагадати солдатам і командирам кого їм слід боятися в першу чергу. В цьому наказі головна провина покладалась на абстрактних панікерів, трусів і зрадників. Хоча сучасник тих подій О. Довженко, вбачав причини

поразок у тому, що «генерали недооцінили небезпеку, не розгадали планів німецького командування, яке готувало наступ своїх військ, не змогли забезпечити успішного проведення операції» трагедію «уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишилися. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями»; радянські армії «не вміють відступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо, і нас по дорогах б'ють німці. Все одно смерть» (Довженко, 1990, с. 174, 182, 205).

Через бездарність сталінського керівництва влітку 1942 р. Радянський Союз опинився на межі катастрофи. Були захоплені Україна, Молдова, Білорусія, Прибалтика, частина Росії. Натомість лейтмотивом сталінського наказу було: «Ні кроку назад! Таким тепер має стати наш головний заклик...» (Рубцов, 2007, с. 8).

Сталін надав право виправляти помилки свого керівництва бійцям Червоної Армії. Вони повинні були вмерти під німецькими танками, але врятувати країну. Для більш дієвого виконання наказу було створене додаткове джерело підсистеми страху, яка функціонувала в рамках системи тоталітарної держави.

Наказом вводилися штрафні роти та батальйони, загороджувальні загони та інші репресивні заходи: «Не можна терпіти далі командирів, комісарів, політпрацівників, частини та з'єднання яких самовільно залишають бойові позиції. Не можна терпіти далі, коли командири, комісари, політпрацівники допускають, щоб кілька панікерів визначали стан справ на полі бою... Командири роти, батальйону, полку, дивізії, відповідні комісари та політпрацівники, які відступають з бойової позиції без дотику, є зрадниками Батьківщини» (Рубцов, 2007, с. 8). У зв'язку з цим наказувалося сформувавши в межах фронту 1 - 3 штрафних батальйони до 800 чоловік у кожному, а при арміях створити по 3 - 5 добре озброєних загороджувальних загонів (по 200 байців), щоб запобігти самовільному відступу частин, та 5 - 10 штрафних рот, які слід було розташувати на найбільш небезпечних ділянках фронту. У бійців-окопників залишилося два шляхи: або померти або перемогти.

Про те, яка важлива роль відводилася сталінським керівництвом цьому наказу свідчить розпорядження начальника Головного політичного управління Червоної Армії А. Щербакова: «Начальникам політуправлінь фронтів інформувати Головне ПУ РККА про роботу з доведення та роз'яснення двічі на день з 9 до 10 години по «ВЧ»; вдруге – о 20 годині телеграфом. Решту політуправлінь фронтів та округів, а також начальникам політвідділів резервних

армій інформацію передавати щодня до 20 години телеграфом» (Документи и материалы, 1988, с. 79).

Головним результатом наказу стало створення штрафних рот та батальйонів, а також так званих загороджувальних загонів. Данні про кількість військовослужбовців, які пройшли через штрафні частини, досить суперечливі. Д. Волкогонов вважає, що через штрафні частини пройшло 422 тисяч чоловік (Волкогонов, 1990, с. 155), а за офіційними підрахунками – 427910 чоловік (Россия и СССР, 2001, с. 441). На думку сучасного українського історика С. Сидорова, через штрафні батальйони пройшло приблизно 118 800 чоловік, а через штрафні роти 346500 чол. (Сидоров, 2006, с. 63). Юридично штрафні частини Червоної армії існували з вересня 1942 р. по травень 1945 р.

Згідно зі звітно-статистичними документами чисельність їх змінного складу (безпосередньо штрафників) за роками становила (Табл. 1):

Таблиця 1.

Рік	1942	1943	1944	1945	Усього
Кількість штрафників	24993	177694	143457	81766	427910

У публіцистиці другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., як і в радянській та російській історіографії, про штрафні частини побутовий міф, що «невичерпним джерелом» штрафних рот були в'язні ГУЛАГу. Це не відповідає дійсності. Всього з початку війни і до червня 1944 р. для укомплектування Червоної Армії було передано 975 тисяч в'язнів ГУЛАГу. З них тільки в 1941 р., згідно з Указами Президій Верховної Ради СРСР від 12 липня і 24 листопада 1941 р. 420 тисяч в'язнів були достроково звільнені й відправлені до лав Червоної Армії. Хотілося б звернути увагу на те, що численні прохання політв'язнів направити їх на фронт, за дуже рідкими виключеннями, не задовольнялися (Земсков, 1991, с. 24).

Штрафні підрозділи були створені для залякування військовослужбовців діючої армії. Тому штрафників переважно постачали військові трибунали. Вже в перші дні війни, були організовані військові трибунали в дивізіях. Право перегляду їх вироків у порядку нагляду надавалося трибуналам фронтів. Нагляд за судовою діяльністю всіх військових трибуналів здійснювала Військова Колегія Верховного суду СРСР, а організаційне керівництво – Головне управління військових трибуналів Народного комісаріату юстиції СРСР (Дюжков, 1985, с. 13). Не слід військові трибунали ототожнювати із довоєнними сумнозвісними «трійками». Як запевняв колишній начальник управління військових трибуналів СРСР генерал-лейтенант юстиції А. Муранов, вирoki трибуналів не штампувалися, як на конвеєрі. Вивчення істориками архівних матеріалів довело, що військові судді намагалися зрозуміти

конкретні обставини, які передували невиконанню наказу або самовільного відступу. І якщо трибунал доходив висновку, що в діях командира відсутня провина, то виносилося рішення про виправдання (По законам, 1990, с. 18). Але, як зазначав той же А. Муранов, такий крок вимагав від судей, окрім усього іншого, громадянської мужності, тому що це не раз призводило до серйозних ускладнень у відносинах із вищим командуванням не кажучи вже про органи військової контррозвідки «Смерш» (По законам, 1990, с. 18).

Найбільш поширеним видом покарання військових трибуналів стало позбавлення волі, яке в більшості випадків реально не відбувалося згідно із статтею 28 ч. 2 УК РСФСР. Відповідно до наказу 227 широко практикувалося направлення засуджених у військові частини, причому до вересня 1942 р. це були звичайні частини, а пізніше – штраф роти та батальйони. У 1941 р. 70 % засуджених було направлено на фронт, у 1942 р. – 79%, а у 1943 р. – вже 84%. До розстрілу за роки війни було засуджено 8,9% звинувачених (9, 20), при цьому за підрахунками Д. Волгогонова серед розстріляних військовослужбовців були близько 158 тис. чол. (Волгогонов, 1990, с. 154).

Згідно з Положенням про штрафні частини, яке було затверджене 2 вересня 1942 р., право направляти своїх підлеглих до штрафних батальйонів отримали командири дивізій та бригад, до штрафних рот – командири полків.

Термін перебування в штрафних частинах установлювався від 1 до 3 місяців або до першого поранення чи героїчного вчинку. Напередодні відправлення військовослужбовців до штрафних підрозділів у них вилучалися нагороди і передавалися на збереження у відділі кадрів армії або фронту. Всі отримували одне й теж саме звання – штрафний рядовий.

Старшими і молодшими командирами та політпрацівниками в штрафні підрозділи призначалися звичайні кадрові військовослужбовці. При цьому постійний командний склад для штрафних частин і підрозділів спеціально не готувався. Усьому постійному командному складу штрафних частин термін вислуги у званнях, порівняно з командним і політичним складом строювих частин діючої армії, скорочувався наполовину. Крім того, кожний місяць служби в постійному складу штрафної частини зараховувався при визначенні пенсії за 6 місяців. Усі військовослужбовці, які звільнялися із штрафних частин відновлювалися в колишніх званнях і правах. Сім'ї загиблих та інвалідів отримували пенсії на загальних засадах.

Оскільки штрафні частини згідно з наказом повинні були направлятися «на складніші ділянки фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини проти Батьківщини», то втрати їх особового складу були дуже високі. Якщо взяти

для аналізу дані 1944 р., коли всі фронти вели наступальні операції, то кількість штрафних частин і чисельність їх змінного складу характеризувалась такими показниками: а) загальна кількість штрафних батальйонів на всіх фронтах Червоної армії змінилася від 15 (в січні) до 8 (у червні), а середньомісячна їх кількість в цьому році дорівнювала 11 при цьому середньомісячна чисельність штрафників в одному батальйоні складала приблизно 226 чоловік; б) загальна кількість штрафних рот у всіх арміях складала від 199 (у квітні) до 301 (у вересні), а середньомісячна чисельність штрафників в одній роті складала 102 чоловіка; в) загальні втрати особового складу (загиблі, померли, поранені і хворі) всіх штрафних частин за рік склали 170298 чоловік постійного складу та штрафників; г) середньомісячні втрати постійного та змінного особового складу усіх штрафних частин за рік склали 14191 чоловік, або 52% від середньомісячної їх чисельності (27326 чоловік). Це в 3-6 разів більше, ніж втрати у звичайних військах під час наступу 1944 р. (Россия и СССР, 2001, с. 441).

Але які ж втрати були саме серед штрафників без урахування постійного складу? Відома загальна кількість штрафників у 1944 р. – 143457 чоловік, середньомісячні втрати серед штрафників – 10506 чоловік (Россия и СССР, 2001, с. 441), тобто втрати штрафників за рік становлять приблизно 126 тисяч або 87,9 % від їх загальної кількості. За підрахунками історика С.В. Сидорова, загальні розрахункові втрати змінного складу штрафних підрозділів за 33 місяці бойових дій становили б 346 698 чоловік або 82 % від чисельності штрафників за списком. (Сидоров, 2004, с. 66). Таким чином, можна стверджувати, що потрапляння до штрафного підрозділу означало смерть чи каліцтво. Така система створювалася для посилення страху серед радянських військовослужбовців, адже шанси вижити на війні було у тих хто беззастережно виконував усі накази і був максимально лояльним до радянської влади.

У штрафні батальйони та роти можна було потрапити за різні провини, як то: боягузтво, нестійкість, порушення дисципліни, розповсюдження панічного настрою в армії, за перебування у полоні або оточені, невиконання наказу, крадіжку військового майна, недостачу у інтенданта, самовільне залишення частини і т. д. (Петрухін, & Шляхтич, 2014, с. 45). Як можна побачити з цього переліку, при бажанні до штрафного підрозділу можна було запроторити будь-якого військовослужбовця.

Безпосередньою функцією загороджувальних загонів було, «у разі паніки та безладного відходу частин дивізії розстрілювати панікерів та трусів» (Рубцов, 2007, с. 8). Крім виконання своїх безпосередніх функцій, загороджувальні загоны затримували дезертирів, наводили порядок на переправах та виконували інші завдання по охорони тилу. Загороджувальні загоны комплектувалися

із найкваліфікованіших, перевірених військовослужбовців та були добре озброєні.

Після 1943 р., коли ситуація на фронтах докорінно змінилася, відпала необхідність у загороджувальних загонах. Вони вже не виконували своїх прямих функцій, встановлених наказом № 227. Більша частина особового складу використовувалася при охороні штабів, ліній зв'язку, доріг, прочісуванню лісів, виконанню різних господарчих робіт, спостереженню за внутрішнім порядком у тилах армії. По суті загороджувальні загони були переведені до розряду звичайних комендантських рот (Документи и материалы, 1988, с. 71-80). Наказом № 0349 від 29 жовтня 1944 року, окремі загороджувальні загони розформовувалися, а їх особовий склад направлявся для поповнення стрілецьких дивізій (Документи и материалы, 1988, с. 80).

Наказ № 227, як і вся репресивна машина сталінської системи, формувала повсякденність страху серед радянських військовослужбовців. Колишній учасник війни, старшина штрафного батальйону І. Богатирьов згадує: «Ділянки для бою давали найтяжчі. А штрафники – народ відчайдушний, в атаку йшли дружно. Лопатки за пояс держакми вниз, так радили, щоб груди прикрити. І на увесь зріст! Вони знали, що повинні, і йшли. Він не побіжить, штрафник. Скоріше побіжуть солдат звичайний. Або відступати буде, або в полон здаються. А штрафники ні, не здавались. Їх командирства, орденів і всього іншого позбавляли, а в партії залишали. Партквитки були при них. Воювали до крові». Дуже цікавими є свідчення про ситуацію, що складалася на фронті, у спогадах військового юриста О. Долотцева. «Після наказу № 227 ми хоч на страху, але стали триматися. А до наказу бігли, коли треба, а коли і ні. Страх був потрібний, щоб примусити людей йти на смерть. І це в найтяжчі бої, коли контратаки, а йти страшно, дуже страшно! Встаєш із окопу – нічим не захищений. Не на прогулянку ж – на смерть. Не так просто. Я ходив, інакше як мені людей судити? Тому і апарат приневолення і загородзагони, які стояли позаду. Побіжеш – піймають. Двох-трьох розстріляють, решта – в бій! Не за себе страх, за сім'ю. Адже якщо розстрілювали, то як ворогів народу. А в тилу вже машина НКВС працює: жінок, дітей, батьків – у Сибір, як родичів зрадників. Тут і подумає, що краще: здаватися в полон чи не здаватися? І виявиш героїзм, якщо позаду – кулемети! Страхом, Страхом тримали!» (Кучер, 2010, с. 413).

Культуру повсякденного страху можливо побачити в оцінках наказу № 227 ветеранів війни, які не воювали у штрафних підрозділах. Генерал армії, Герой Радянського Союзу П.Н. Лашенко писав: «Потрібний це був наказ. Великі зміни пройшли тоді у наших полах. І ми виконали наказ «Ні кроку назад» (Документи и материалы, 1988, с. 78). Тобто на думку Лашенко, поразки і відступи припинились

тільки після посилення залякування, коли страх перед тоталітарною системою перевищив страх ворога. Інший ветеран війни – П.Ф. Бовкуненко зазначав «Під час війни нашими солдатами і офіцерами було здійснено багато героїчних подвигів, але їхня слава перекривається загороджувальними загонами, котрі направляли кулемети у спини власних солдат» (Огонек, 1990, с. 3). Ще один ветеран війни М.І. Клименко зазначав: «Наказ № 227 відіграв певну роль у Великій Вітчизняній війні, але не домінуючу. Головну роль у розгрому фашизму відіграла військова присяга своїй Батьківщині воїнами, висока свідомість бійців, безмежна ненависть до ворога і величезний патріотизм, притаманний абсолютно більшості наших бійців» (Документи и материалы, 1988, с. 78). Ця оцінка повсякденності, у якій жив Клименко досить характерна, він оцінює себе і своїх сучасників у категоріях героїзму, але все одно він не засуджує практики залякування, настільки вони для нього, як для людини, що сформувалася у часи сталінізму природні.

Маршал Радянського Союзу А. М. Василевський говорить про Наказ № 227, що це був «найсильніший документ воєнного часу за патріотичним змістом, за рівнем емоційного сприйняття. Так, була різкість і категоричність оцінок наказу, але їх виправдовувала дуже сувора реальність. У наказі нас приваблював соціальний і моральний зміст. Читаючи його, ми всі задумалися, чи всі сили віддаємо на боротьбу» (Троян, 2012, с. 293). Треба пригадати, маршал Василевський був сином священика і із страху перед репресіями він фактично зрікся батька. Можливо тому Наказ № 227 так надихнув Василевського, тому що підсилював повсякденну культуру страху змушуючи і його і інших військовослужбовців максимально активізувати свої моральні і фізичні сили.

Висновки.

Відразу слід оговоритися, що культура повсякденного страху у сталінському СРСР була лише одним із елементів повсякдення, і концентруючи увагу на повсякденному страху, я не хочу спрощувати складну і протирічиву реальність сталінізму, в тому числі і мотивацію радянських військовослужбовців, серед яких було багато українців, але повсякденний страх, що насаджувався більшовиками з моменту їх приходу до влади був важливим елементом повсякденної культури. В роки Другої Світової війни виникла конкуренція страхів. Жак перед сталінською тоталітарною системою не завжди спрацьовував, тому що страх перед нацистами міг бути більшим, що підштовхувало радянських громадян, в тому числі і військовослужбовців, припинити боротьбу із окупантами. Тому Сталін і його оточення шукали нові методи посилення повсякденного страху. Результатом цих пошуків стало видання Наказу № 227, «Ні кроку назад» і створення штрафних частин. З того моменту повсякденну культуру страху серед

військовослужбовців підпитували не тільки загрози розстрілу чи ув'язнення (для когось така альтернатива фронту могла вбачатися цілком прийнятною) а ще й нова форма покарання, яка передбачала залишатися на фронті в значно гірших умовах, адже штрафників не розквартировували у населених пунктах, гірше годували і відправляли на самі важкі ділянки фронту. Тому, Наказ № 227 і штрафні підрозділи слід розглядати не тільки суто з точки зору військової доцільності, а ще з точки зору культурного феномену, який скорегував радянську повсякденність під час Другої Світової війни. Радянська людина повинна була відчувати, що сталінська тоталітарна держава значно сильніша і страшніша за гітлерівську. Нажаль, цей культурний феномен породив міф про штрафбат, який став частиною ідеології сучасної путінської Росії, в якій штрафбат асоціюється не з жертвами війни і сталінізму, а з кримінальними злочинцями-рецидивістами, які готові героїчно вбивати і гинути на війні. Хоча, як показують чисельні дослідження, кримінальні елементи не могли потрапити до

штрафних батальйонів, тільки до штрафних рот, де вони ніколи не складали суттєвого відсотку.

Тому наказ № 227 і породжені ним штрафні підрозділи міцно вкоренилися у радянській повсякденній культурі страху. Ці образи страху мають довгу культурну інерцію, дожили до сьогодення і стали виправданням для антикультури сучасної Росії з її культом авторитаризму. Культ ЧВК «Вагнера» з його зеками-героями і жорстокими вбивствами своїх і чужих, багато в чому коріниться на багаторічній міфологізації штрафбату. При цьому треба підкреслити, що реальні радянські штрафні підрозділи, які ми бачимо в історичних джерелах і наукових дослідженнях, не мають нічого спільного із уявленнями про штрафбат сучасного російського суспільства.

Тому подальше вивчення як штрафних підрозділів, так радянської репресивної системи в цілому має значний пізнавальний потенціал для осмислення сучасної авторитарної ідеології путінської Росії і масової свідомості росіян.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Великая Отечественная война Советского Союза 1941 – 1945. Краткая история. (1984). М.: Воениздат.
- Волкогонов, Д. А. (1990). *Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна*. (В 2-х книгах. Книга 2). Київ.
- Вронська, Т. В., & Лисенко, О. Є. (2006). Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни. *Український історичний журнал*, 3, 137-150.
- Довженко, О. (1990). *Україна в огні. Кіноповість, щоденник*. Київ.
- Документы и материалы. (1988). *Военно-исторический журнал*, 8, 72-80.
- Дюжков, В. (1985). Військові трибунали в роки війни. *Радянське право*, 5, 12-14.
- Земсков, В. Н. (1991). ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Социологические исследования*, 6, 10-27.
- Кучер, В. (2010). Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 4, 397-417.
- Мерцалов, А. (1989, Март 25). Тени над историей. *Советская культура*, 10.
- Огонек. (1990, Октябрь). 43.
- Петрухін, С. В., & Шляхтич, Р. П. (2014). Формування штрафних батальйонів і рот у Червоній армії та їх бойове використання в період Великої Вітчизняної війни. *Молодий вчений*, 1(03), 43-47.
- По законам военного времени (интервью с начальником Управления военных трибуналов генерал-лейтенантом юстиции А. Мурановым). (1990). *Социалистическая законность*, 5, 17-20.
- Россия и СССР в войнах XX века. *Статистическое исследование*. (2001). М.: ОЛМА-Пресс.
- Рубцов, Ю. (2007). *Наказ № 227*. Персонал Плюс, 39, 8.
- Сидоров, С. В. (2004). Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*, 6, 60-68.
- Троян, В. (2012). Штрафні формування у роки Великої Вітчизняної війни: морально-психологічні аспекти проблеми. *Українська академія банківської справи Національного банку України. Збірник наукових праць*, 3, 289-297.
- Rader, R. (2020). Order 227: «Not a Step Back». *The Exceptional parent*, 50(2).
- Order 227. (2015). *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*.

REFERENCES

- According to the laws of war (interview with the head of the Department of Military Tribunals, Lieutenant General of Justice A. Muranov). (1990). *Socialist Legality*, 5, 17-20.
- Documents and materials. (1988). *Military History Journal*, 8, 72-80.
- Dovzhenko, O. (1990). *Ukraine is on fire. Cinematography, diary*. Kyiv.
- Dyuzhkov, V. (1985). Military tribunals during the war. *Soviet law*, 5, 12-14.
- Kucher, V. (2010). Repression in the Red Army: Stalin's science of winning. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras National Academy of Sciences of Ukraine*, 4, 397-417.

- Mertsalov, A. (1989, March 25). Shadows over history. *Soviet culture*, 10.
- Ogonyok*. (1990, October). 43.
- Order 227. (2015). *Historical Dictionary of Russian and Soviet Intelligence*.
- Petrukhin, S. V., & Shlyakhtych, R. P. (2014). The formation of penal battalions and companies in the Red Army and their combat use during the Great Patriotic War. *Young scientist*, 1(03), 43-47.
- Rader, R. (2020). Order 227: «Not a Step Back». *The Exceptional parent*, 50(2).
- Rubtsov, Y. (2007). Order No. 227. *Personnel Plus*, 39, 8.
- Russia and the USSR in the wars of the twentieth century. Statistical research*. (2001). M.: OLMA-Press.
- Sidorov, S. V. (2004). Penal units as a form of punishment of Soviet servicemen and combat use of troops during the Second World War. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 60-68.
- The Great Patriotic War of the Soviet Union 1941 – 1945. Brief history*. (1984). M.: Military Publishing House.
- Troyan, V. (2012). Penal formations during the Great Patriotic War: moral and psychological aspects of the problem. *Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Collection of scientific papers*, 3, 289-297.
- Volkogonov, D. A. (1990). *Triumph and tragedy. Political portrait of JV Stalin*. (In 2 books. Book 2). Kyiv.
- Vronska, T. V., & Lysenko, O. E. (2006). Formation of personnel of penal battalions and companies in the Red Army during the Great Patriotic War. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 137-150.
- Zemskov, V. N. (1991). GULAG (historical and sociological aspect). *Social Research*, 6, 10-27.

At the Origins of Azerbaijani Scientific Library Activity (a Life Dedicated to Culture)

UDC: 930.85

DOI: <https://doi.org/10.15421/172386>**Kazimi Parviz Firudin Oqlu**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5577-4773>, parvizkazimi@gmail.com**Ismayilov Nadir**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Bibliography, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1991>, Nadir_ismayil@gmail.com**Rzayeva Zahida Tofiq**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3696-6950>, missdior96@gmail.com**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract

The "legacy" of the Soviet era has been the subject of many studies. Attention is also drawn to the efforts to create a common picture by summarizing our political, economic and cultural heritage in various fields. Creating an overall picture by identifying cultural trends against the backdrop of political processes, trends in applied and fine arts against the backdrop of an economic "utopia" does not mean an exhaustive picture.

When we "consider" the political, economic and cultural aspects of the heritage of the Soviet era, a picture emerges that our cultural heritage is considered more valuable and important. Cultural constructions of the Soviet period, common examples of cultural, literary, applied and fine arts can be assessed as values that bring people together and unite. In this regard, it is important to study and celebrate the work, role and merits of individuals who have played an important role in the creation and development of the cultural environment.

Alijdar Saidzade is a progressive intellectual who devoted his life to cultural construction, the popularization of books and reading, the expansion of library activities, and the expansion of literary ties in the difficult years of the Soviet era.

This article is devoted to the study and evaluation of his versatile cultural activities. An interesting life was lived by A. Saidzade, who, along with the creativity of his "state position" in the system, did not lose secular values while maintaining the national concept in the Soviet ideological system. Reading and worldview are reflected in his valuable works. In his actions and thoughts, the approach "Propaganda is not in all cases an ideology and propaganda must be progressive ..." is especially noteworthy.

A. Saidzade is one of the few people in the scientific and cultural environment of Azerbaijan, whose work was appreciated both at the level of the Soviet Union and within the national cultural framework. The scientific books, textbooks and methodological materials published by him, scientific articles retain their significance to this day. The candidate and doctoral dissertations defended by him, on which he worked, served the development of Azerbaijani literary thought.

Keywords: culture of Azerbaijan, well-known librarian, bibliographer and literary critic, librarian of Azerbaijan, library and culture

Біля витоків діяльності Азербайджанської наукової бібліотеки (життя, присвячене культурі)

Казімі Парвіз Фірудін Оглу, Ісмаїлов Надір, Рзаєва Західа Тофік**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація

«Спадщина» радянської доби стала предметом багатьох досліджень. Також звертається увага на зусилля створити спільну картину шляхом узагальнення нашої політичної, економічної та культурної спадщини в різних сферах. Створення загальної картини шляхом виявлення культурних тенденцій на тлі політичних процесів, тенденцій прикладного та образотворчого мистецтва на тлі економічної «утопії» не означає вичерпної картини.

Коли ми «розглядаємо» політичні, економічні та культурні аспекти спадщини радянської доби, то складається картина, що наша культурна спадщина вважається більш цінною та важливою. Культурні спурди радянського періоду, загальні зразки культурного, літературного, прикладного та образотворчого мистецтва можна оцінити як цінності, що зближують і об'єднують людей. У зв'язку з цим важливо вивчати та відзначати працю, роль і заслуги осіб, які відіграли важливу роль у створенні та розвитку культурного середовища.

Аліадар Саїдзаде – прогресивний інтелектуал, який у важкі роки радянської доби присвятив своє життя культурному будівництву, популяризації книги та читання, розширенню бібліотечної діяльності, розширенню літературних зв'язків.

Дослідженню та оцінці його різнобічної культурної діяльності присвячена дана стаття. Цікаве життя прожив А. Саїдзаде, який, поряд із креативністю своєї «державницької позиції» в системі, не втратив світських цінностей, зберігаючи національну концепцію в радянській ідеологічній системі. Начитаність і світогляд знайшли відображення в його цінних творах. У його діях і думках особливо виділяється підхід «Пропаганда не завжди є ідеологією, а пропаганда має бути прогресивною...».

А. Саїдзаде є одним із небагатьох людей у науковому та культурному середовищі Азербайджану, чия діяльність була оцінена як на рівні Радянського Союзу, так і в межах національної культури. Оpubліковані ним наукові книги, підручники та методичні матеріали, наукові статті зберігають своє значення й досі. Захищені ним кандидатська та докторська дисертації, над якими він працював, послужили розвитку азербайджанської літературної думки.

Ключові слова: культура Азербайджану, відомий бібліотекознавець, бібліограф і літературознавець, бібліотекар Азербайджану, бібліотека і культура

Introduction.

Unlike Moscow and St. Petersburg, the romanticism of the state, established by the "dictatorship of the proletariat" after the October Revolution, "did not seem attractive" in the provinces. The provinces expressed themselves in religious and national groups, and in many areas the proletariat "carried incomprehensible significance."

In the public environment, the intelligentsia expressed their differences and positions based on different worldviews and upbringing, and acted from constructive, constructive, and sometimes destructive positions. The religious, social and ideological multipolarity of society gradually turned into a single, manageable, but complex socio-cultural environment in the early 1920s.

Pages from His Biography:

An analysis of the socio-cultural environment of the period shows that the number of intelligentsia who accepted the values of nationality and statehood as the main ones in social relations and chose to serve these two goals with their activities was considerable. In the 20s of the 20th century, the number of intellectuals who accepted nationalism and statehood as directions that did not negate each other was large. Especially in Azerbaijan, the intelligentsia was understood as supporters of national values, serving national education and culture, including those serving the state. Service to national-cultural development is understood as service to worldly values, and they evaluate this process as cultural integration, worldly. From this point of view, the library is a worldly value, the book is a world heritage, reading is a human value, social communication is a common development of human values, etc.

In 1921, when Aliajdar Saidzade's book "How Small Turkish Libraries Were Opened" was published, he was only 22 years old. This young man, who worked as a teacher between the ages of 19 and 21, realized the shortcomings of the process of education and upbringing. True, at the age of 15 he had the first experience of publishing a small collection of poems. However, in order to understand the social, cultural and philosophical essence of library activity, to correctly assess its role in the evolution of the nation and society, the steps taken by the 22-year-old boy should be recognized as very ambitious for this time. He published the first scientific work in Azerbaijani academic thought dedicated to library activities. (State Archive of the Republic of Azerbaijan, A.A. Said-zadeh, D-304, p. 4).

In Azerbaijani public opinion, multicultural values have been considered important at all times. The intelligentsia played an exceptional role in the formation of a multilingual, multi-ethnic and tolerant environment in Azerbaijan. Public figures of Azerbaijan at all historical stages became trilingual, got acquainted with world literature and thinkers, translated and promoted their works. One of these intellectuals was A. Saidzade. (State Archive of the RF, F.1318, Op.21, D402, 1L, 325-

328, p. 326). In addition to the Azerbaijani language, he also knew Russian, Persian and Arabic, and thanks to his excellent command of these languages, he worked for a long time at the USSR Academy of Sciences.

It is worth noting that in 1921 he worked as an executive secretary for publications in Turkish of the RK(b)P in Moscow, since 1922 he worked as a lecturer at the Communist University of the Workers of the East (Moscow), since 1923 he was the director of the Azerbaijani sector of the Eastern Publishing House and as a publisher-polygrapher got acquainted with the possibilities of large publishers. Since 1929 he has been working as a teacher of the history of the Turkic peoples at the Leningrad State University and a researcher at the Institute of Oriental Studies. (Kazimi, 2017, p. 246).

Later, in addition to the position of the head of the department "General Linguistics", pedagogical activity in the field of the history of the Turkic peoples, a teacher of the Persian language, an executive secretary in a publishing house, a party "lecturer" at the university, at the same time his work on historical and literary portraits of Nasimi, Mirza Shafi Vazekha, Mirza Fatali Akhundova, A. A. Bakikhanov showed the wide academic platform of A. Saidzade. (Kazimi, 2011, p.5). All this happened during the most brutal period of the Second World War.

In the case of a biography written in the Soviet years, information is given about his work at the Baku oil fields and his "incomplete" education. However, we do not find images and motifs of workers in his work, but the broad reading and philosophical-analytical abilities expressed in his work, familiarity with Eastern languages, and familiarity with literary materials from the original are obvious. This painting is the result of many years of painstaking work.

As a result of these ambitions, in 1922 he published three books on library building, reading culture, and enlightenment. "What is a library and what are libraries in general", "What is the power and importance of a book", "How should books be written and classified in public libraries?" These three books were presented to the cultural environment of Azerbaijan, topics raised for the first time in the scientific and cultural environment of Azerbaijan, and were the first academic products in this field in the Azerbaijani language. (Kazimi, 2012, p. 321).

The phenomenon of Nariman Narimanov was still remembered in Azerbaijani public opinion. At the end of the 19th century, when he came to Baku after receiving a higher medical education, he could practice medicine. When there was a need for professional medical personnel in Azerbaijan, N. Narimanov opened a public library and began to serve public education. In those days, the problem of organizing mass popular readings and educating people was more important than the problem of health. From this point of view, the position of A. Saidzade attracted attention in the early 1920s.

A. Saidzade considered reading the main instrument of the evolution of knowledge. Libraries were presented

as the main collection center of society as an organizer of mass reading. The scientist presents the areas of library, public reading, poetry and philosophy as mutually dependent areas, and this process was clearly visible in his work. The researcher studied and propagated the heritage of such thinkers as Mirza Shafi Vazeh, Mirza Fatali Akhundov, A. A. Bakikhanov, Bakuvi, promoted the classic cultural approach to the development of society. In essence, the scientist remains a culturologist in his scientific and journalistic heritage.

The scientist did not receive a special literary education. However, he was familiar with the dependence on literature characteristic of all Azerbaijani intellectuals, the desire to "seek keys to understanding the world" in literature, the search for answers to human questions, concepts of wisdom and methods. Therefore, at the first opportunity, he writes down his thoughts and analyzes the literary and intellectual cooperation between Azerbaijani and Russian thinkers.

In 1946, he devoted five publicistic works to the 600th anniversary of the famous Azerbaijani mystic poet Nasimi. Four of them were published in the Scientific News of the Azerbaijan Academy of Sciences. "Materialism is the basis of Nasimi's philosophy", "Nasimi and Hafiz Shirazi", "Nasimi as a poet-thinker", "Nasimi in Western European languages: [to the 600th anniversary of the birth of the great Azerbaijani poet]", "The experience of periodization of Nasimi's work".

These works not only became a "major contribution" to the study of Nasimi's heritage, but also demonstrated the breadth of the research scale of the acquisition. The scientist studies Azerbaijani thinkers and presents them as a world cultural heritage, the comparison of national difference, "exclusivity" and "excellence in literature" is not a subject of discussion. Such approaches contradict the worldview of the scientist.

An interesting feature also confirms what has been said. A. Saidzade resolves the misunderstanding (case of plagiarism) between Mirza Shafi Vazeh and the German literary figure Bodenshtent with high scientific and literary ethics. The article devoted to this topic demonstrates the norms of academic ethics in the world literary environment of the mid-twentieth century.

Aliajdar Saidzade had important merits in the development of the literary science of Azerbaijan in the 20th century. Although the main focus of his work is the study of the literary process, there are valuable works on both philosophical and librarianship, books and "bibliographic culture". Acquaintance with his works shows that he is one of the first authors of scientific thought in the field of book business, librarianship and "bibliography" in Azerbaijan.

During these years, the first "courses" in the field of librarianship were launched in Azerbaijan. It is important to make a choice at this historical stage, when library activities are moving from traditional to ideological thinking. The scientist makes his choice. In the concept

put forward by him, the organization of public readings and the activities of libraries are not the activities of the elite, but of the public mass, and propaganda is not in all cases an ideology, propaganda is progressive in nature, supporting development and evolution.

On May 14, 1942, he defended his thesis on the topic "Mirza Shafi Sadiq oglu Vazeh" and for many years he worked on his doctoral dissertation on the topic "Khurufate Nasimi Shirvani" which he did not sew up. According to what is written about A. Saidzade in encyclopedic sources, he is an Azerbaijani Soviet literary critic and bibliographer, the author of about 100 scientific works, as well as valuable educational books, such as "Organization of Library Work", "Public Libraries", "Classification and description of books in public libraries", author of methodological materials. He is the author of bibliographic reviews of the Azerbaijani press and a number of articles on the history of book publishing.

In 1914-1969, 11 works of A. Saidzade were published in the form of books in the Azerbaijani language. These are: Mahabbati-madarana [1914], How small Turkish libraries were opened [1921], What is a library and what are libraries in general [1922], What is the strength and importance of a book [1922], How to write and classify books in the libraries of the regions [1922], The structure of club workers: (Head of training courses for club workers and political workers) [1924], Mirza Shafi Vazeh: (Experience of studying on the basis of archival materials of the life and work of Mirza Shafi Vazeh) [1929], Ganja great thinker and poet Mirza Shafi "Vazeh": (life and creativity) [1929], From the history of cultural relations between Azerbaijan and India in the Middle Ages: lecture transcript [1958], Invented miracles [1966], Mirza Shafi Sadig oglu Vazeh [1969].

The books of the outstanding scientist in Russian have been published since 1929. The great thinker and poet Ganji Mirza Shafi Vazeh [1929], Mirza Shafi or Bodenshteit?: (on the question of the origin, volume and nature of Fr. Bodenshtedt's plagiarism) [1940], Muhammad - Ali Bakuvi - an outstanding Azerbaijani poet and philosopher of the 11th century [1960], Mirza-Shafi Sadyk-ogly Vazekh / [Preface by E. Bertels] [1969].

In 1922-1971, Aliajdar Saidzade worked tirelessly in the pages of the Azerbaijani and foreign press. His first work is called "Transcaucasian Turkish Press" and was published in 1922 by the publishing house "Kyzyl Shark".

As an example of translations, one can cite the story of D. Chungadze "The Castle of Surism": (fragment). This translated work was published in the 8th issue of the Revolution and Culture magazine in 1928.

The attitude of the leading intelligentsia of Azerbaijan towards the work of Pushkin and Lermantov, mutual literary ties, the humaneness of poetic material were the focus of the researcher's attention in the 40s and 50s. His articles on these topics are relevant today.

In 1929, Amin A. about the life and work of prominent figures, "regarding the unjustified attack on Mirza Fatali", in 1940. A valuable book: [about the book "Mirza Shafi or Bodenstedt" by A. Seidzade], in 1969 Bunyadov Z. An interesting research work: [About the work of A. A. Seidzade "Mirza Shafi Vazeh", published in Russian], in 1970 Shukurov S. The result of valuable searches: [About Ali Ajdar Seidzade's book "Mirza Shafi Vazeh"], 2015 "classification systems used in Azerbaijan: [the section also mentions A.A. Saidzade's methodological guide "How to write and classify books in public libraries"] - we can show published works in different directions.

Conclusions.

Aliajdar Saidzade is a progressive intellectual who devoted his life to cultural construction, the popularization of books and reading, the expansion of library activities, and the expansion of literary ties in the difficult years of the Soviet era.

This article is devoted to the study and evaluation of his versatile cultural activities. An interesting life was lived by A. Saidzade, who, along with the creativity of his "state position" in the system, did not lose secular values while maintaining the national concept in the Soviet ideological system. Reading and worldview are reflected in his valuable works. In his actions and thoughts, the approach "Propaganda is not in all cases an ideology and propaganda must be progressive ..." is especially noteworthy. (Kazimi, 2021, p. 847).

Some of his works were published in the scientific works of the Academy of Sciences, republican and "former Soviet" publications. An analysis of articles published in the press and scientific journals shows that all topics on the agenda are relevant, from advanced intellectual positions, go beyond nomenclature thinking. That is why his scientific heritage was not subjected to various attacks either during the years of repressions or after the repressions. The scientist successfully passed the most difficult test of maintaining his scientific, cultural and public reputation.

Scientific Works of Aliaydar Saidzade:

1. Saidzade, A. Mahabbati-madarana. First edition / Aliazdara Saidzade.- Baku, 1914.- 14 p.
2. Saidzade, A. How small Turkish libraries were opened / Aliazdara Saidzade. - Baku: Publishing House of the Higher Political Administration. 1921.- 24 p.
3. Saidzade, A. What is a library and how libraries are arranged in general / Aliazdara Saidzade. - Publishing House of the Baku People's Commissariat of Education, 1922. - 46 p.
4. Saidzade, A. What is the strength and meaning of the book / Aliazdara Saidzade. - Baku: VKP Publishing House, 1922. - 26 p.
5. Saidzade, A. How should books be written and classified in manual libraries? / Aliaydar Saidzade.- Baku, 1922.- 48 p.
6. Saidzade, A. The structure of club workers: (A manual for training courses for club workers and political

workers) / Aliazdara Saidzade. - Baku, 1924. - 54 p. (in the Arabic alphabet).

7. Saidzade, A. Mirza Shafi Vaze: (The experience of studying the life and work of Mirza Shafi Vaze based on archival materials) / Aliazdara Saidzade. - Baku, 1929. - 22 p.

8. Saidzade, A. Ganja great thinker and poet Mirza Shafi "Vazeh": (life and work) / Aliazdara Saidzade // Publishing house of the propaganda and agitation department of Ganja AK (b) Ganja district committee - 1929. - 16 p.

9. Saidzade, A. From the history of cultural ties between Azerbaijan and India in the Middle Ages: lecture transcript / Aliazdara Saidzade; [ed. A. Najafov]; Society for the dissemination of political and scientific knowledge of the Azerbaijan SSR. - Baku: [Golden East], 1958. - 42, [2] p. (Series I, No. 10).

10. Saidzade, A. Invented miracles / Ali-Ajdar Saidzade; ed. F. Ramazanov, S. Tarverdiev. - Baku: Azernash, 1966.- 51.

11. Seidzade, A. Mirza Shafi Sadig oglu Vazeh / Ali Ajdar Seidzade. - Baku: Azernashr, 1969. - 323 p.

12. Saidzade, A. Transcaucasian Turkish press / Ali Azhdar Saidzade // Golden East. - 1922. - No. 2-3. - P. 122-123.

13. Saidzade A. Deceived kavakibs: readers' opinions / Ali Ajdar Saidzade // Trade Union. - 1928. - No. 3. - P.20.

14. Saidzade, A. Mirza Shafi Vaze: [The experience of studying the life and work of Mirza Shafi Vaze based on archival materials] / Ali Ajdar Saidzade // Revolution and Culture. - 1928. - No. 9 (69). - P. 28-32.

15. Saidzade A. Mirza Shafi and Mirza Fatali / Ali Ajdar Seidzade // Saidzade A.A. Mirza Shafi (Vazeh). - Baku, 1929. - S.7-9.

16. Saidzade, A. Ganjel great thinker and poet Mirza Shafi Vazeh / Ali Ajdar Seidzade // Communist. - 1929. - November 5.

17. Saidzade, A. Mirza Shafi Vaze: [The experience of studying the life and work of M. Sh. Vaze based on archival materials] / Ali Ajdar Saidzade // Revolution and Culture. - 1929. - No. 9. - P. 28-32.

18. Saidzade, A. Mirza Shafi Vaze: [On the need to study the socio-philosophical foundations of Mirza-Shafism] / Ali Ajdar Saidzade // Kommunist.- 1929.- November 6.- P.3.

19. Saidzade A.M.F.Akhundzade - "Forward" / Ali Ajdar Saidzade // Forward (Simferopol) - 1930. - No. 8 - P.5-6.

20. Saidzade A. "Deceived kevakib" / Ali Azhdar Saidzade // Magazine "Ileri" - Simferopol - 1933.

21. Saidzade A. For the critical use of the literary heritage / Ali Ajdar Saidzade // Communist education. - 1935. - July 31.

22. Saidzade A. The era of poetry in the works of Mirza Fatali Akhundov/Ali Ajdar Saidzade // Revolution and Culture. - 1938. - No. 6-7. - P.147-149.

23. Saidzade, A. Mirza Shafi - The question of who are the two chieftains among the works of Bodenshent / Ali Ajdar Saidzade // Proceedings of the Azerbaijan State University named after S.M. Kirov.- 1939.- Bur. II.
24. Saidzade, A. Mirza Shafi Vaze and the poet under the pseudonym Vadadi / Ali Ajdar Saidzade // Newspaper Edebiyat.- 1939.- November 1.- P.2.
25. Saidzade, A. To the famous images of Mirza Shafi and to the question of his description / Ali Ajdar Seidzade // Revolution and Culture.- 1939.- No. 10-11.- P.161-166.
26. Saidzade, A. Well-known Orientalists Mirza Shafi / Ali Ajdar Seidzade // Revolution and Culture.- 1939.- No. 10-11.- P.161-166
27. Saidzade A. Letters from Akhundov and Zakir // Literary newspaper. - 1940. - November 12.
28. Saidzade, A. Efforts of Mirza Fatali and Mirza Shafi to open a printing house / Ali Ajdar Saidzade // Newspaper Edebiyyat.- 1940.- October 11, 12.- P.1.
29. Saidzade, A. Mirza Shafi and Fitrat: [About the correspondence of M. Shafi Vaza with an Uzbek poet under the pseudonym "Fitrat"] // Ali Ajdar Saidzade // Revolution and Culture.- 1940.- No. 10.- P.101- 107.
30. Saidzade A. Gasimbey Zakir and Mirza Fatali Akhundov / Ali Ajdar Saidzade // Proceedings of the ADU named after S.M. Kirov, III century, I. Bur. - 1941. - P. 136-141
31. Saidzade, A. Nasimi and Shah Khandan / Ali Ajdar Saidzade // New Shirvan. - 1943 - October 4.
32. Saidzade, A. Nasimi Shirvani / Ali Ajdar Saidzade // Kommunist.- 1945.- 15 Aug.
33. Saidzade, A. Life and work of Nasimi / Ali Ajdar Saidzade // Yeni Shirvan. - 1946. - August 8.
34. Saidzade, A. Nasmin's philosophy is based on materialism: (abstract) / A. Seidzade // Proceedings of the EA Institute of Philosophy of the Azerbaijan SSR. - 1946. - Part II - P. 38-39.
35. Saidzade, A. Bakikhanov about education / Ali Ajdar Saidzade // Azerbaijan Youth.- 1947.- June 1.
36. Saidzade, A. Several important secrets in the biography of Nasimi / Ali Ajdar Saidzade // Azerbaijan School. - 1947. - No. 3. - S. 58-64.
37. Saidzade, A. About the work of Nasimi: (History of literature) / A. Saidzade // Revolution and culture. - 1947. - No. 4. - P. 140-142.
38. Saidzade, A. Collected works of Mirza Shafi Vaze / Ali Ajdar Seidzade // Kommunist.- 1956.- March 28.- P.2; Literature and art. - 1956. - April 1 - Part 1.
39. Saidzade, A. Works of Mirza Fatali Akhundov on history / Aliazdara Saidzade // Reports of the Azerbaijan SSR MA. - 1957. - No. 6. - P.708.
40. Saidzade A. The significance of the philosophical views of Mirza Fatali Akhundov on the death of Pushkin (notes that he wrote to his poem) for learning / Ali Azhdar Saidzade // Reports of the EA of the Azerbaijan SSR. - 1958. - XIV century. - #12.- P.1073-1075.
41. Saidzade, A.M.F.Akhundov and M.Yu.Lermontov / Ali Ajdar Saidzade // Azerbaijan.
42. Saidzade, A. Mirza Fatali Akhundov in the pre-revolutionary Russian press] / Aliazdar Saidzade // Izvestiya EA Azerb.SSR. Series of Social Sciences.- 1964.- No. 1.- P. 91-98. 749.
43. Saidzade A. Miracle of the imam in the city of Najaf, pasha, and half a section: [On the history of one of M.F. Akhundov's poems about miracles] / Aliazdara Saidzade // Azerbaijani teacher.
44. Saidzade A. Nasimi and Hafiz Shirazi / Ali Ajdar Saidzade // Baku. - 1969. - July 28.
45. Saidzade A. Is she from Baku?: [On the social origin of Nasimi] / Aliazdar Saidzade // Baku. - 1969. - September 22. -WITH. 3.
46. Saidzade A. Nasimi in Western European languages / Ali Ajdar Saidzade // Baku. - 1970. - January 30.
47. Saidzade A. Clothing and appearance of the poet / Ali Ajdar Saidzade // Baku. - 1970. - July 22.
48. Saidzade A. Ibrahimkhalil is a real person / Ali Ajdar Saidzade // Baku. - 1971. - September 6.

REFERENCES

- Kazimi, P. F. (2011). *Information engineering in library activity*. B.: BSU.
- Kazimi, P. F. (2012). *Book and library civilization of Turkish people*. Baku: ABC.
- Kazimi, P. F. (2017). Role of Books and Libraries in Creating Social and Cultural Environment. *Turkish Librarianship*, 31(2) , 245-250 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/tk/issue/48648/618475>
- Kazimi, P. F. O. (2021). Democratic countries and ways of influencing the nature of information. *Technium Soc. Sci. J.*, 22, 847.
- State Archive of the Republic of Azerbaijan, A.A. Said-zadeh, D-304.
- State Archive of the RF, F.1318, Op.21, D402, 1L, 325-328.

Historical-Chronological Evaluation of Archeological Materials of Nakhchivan's Ancient Findings

UDC: 902.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172387>**Tahirli Ayten**Doctoral student of the Department of Iron Age Archaeology, <https://orcid.org/0009-0003-9140-7251>,
aytentahirli@gmail.com*Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

Favorable natural-geographical conditions of the territory of Nakhchivan made it possible for people to settle here since ancient times. Archaeological monuments occupy an important place in the study of the ancient history of Nakhchivan. These monuments have attracted the attention of researchers since the 70s of the XIX century. During that period, many archaeological monuments were discovered in Nakhchivan. After Azerbaijan gained its independence, a lot of work has been done in the field of research, registration and protection of our monuments. The study of historical and cultural monuments shows that the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic has been inhabited since the ancient Stone Age. Nakhchivan's rich raw material reserves and favorable historical-geographical position have led to the emergence and development of ancient cultures here. The cultures of Nakhchivan, distinguished by their unique characteristics, also had a certain influence on the neighboring countries of the South Caucasus and the East. Research shows that the tribes that came to Azerbaijan through the North Caucasus at the beginning of our era settled in the territory of Nakhchivan. A comparative analysis of the data of written sources with archeological finds allows us to say that one of the tribes that settled early in the territory of Nakhchivan was the Pechenegs. Based on the analysis of archaeological materials and the analysis of written sources, we can say that during the 1st-3rd centuries, Turkic-speaking tribes united with local Etiuni and Kangar people, Turkic-speaking peoples dominated the territory of Azerbaijan, and had the power to influence political events in the South Caucasus and the Middle East. This influence is reflected in the dialects of the languages of the neighboring Armenians and Georgians in written sources. During the research, materials on the history of Nakhchivan were examined, historical sources were compared, analysis and synthesis, induction and deduction methods were used.

Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, North Caucasus, Antiquity, Turkic-speaking tribes

Історико-хронологічна оцінка археологічних матеріалів стародавніх знахідок Нахчіваня

Тахірлі Айтєн*Інститут археології, етнології та антропології Національної академії наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Сприятливі природно-географічні умови території Нахчівані давали можливість людям селитися тут з давніх часів. Археологічні пам'ятники займають важливе місце у вивченні давньої історії Нахчіваню. Ці пам'ятники привертають увагу дослідників ще з 70-х років XIX століття. У той період в Нахчівані було виявлено багато археологічних пам'яток. Після здобуття Азербайджаном незалежності була проведена велика робота в галузі досліджень, реєстрації та охорони наших пам'яток. Вивчення пам'яток історії та культури показує, що територія Нахчіванської автономної республіки була заселена ще з часів стародавнього кам'яного віку. Багаті сировинні запаси Нахчівані і вигідне історико-географічне положення привели до виникнення і розвитку тут древніх культур. Культури Нахчіваню, що відрізняються своїми унікальними характеристиками, також зробили певний вплив на сусідні країни Південного Кавказу і Сходу. Дослідження показують, що племена, які прийшли в Азербайджан через Північний Кавказ на початку нашої ери, розселилися на території Нахчівані.

Порівняльний аналіз даних письмових джерел з археологічними знахідками дозволяє говорити про те, що одним з племен, які рано розселилися на території Нахчіваню, були печеніги. Виходячи з аналізу археологічних матеріалів і аналізу писемних джерел, можна сказати, що протягом 1-3 століть тюркомовні племена об'єдналися з місцевими етнічними і кангарами та на території Азербайджану панували тюркомовні народи, які мали владу впливати на політичні події на Південному Кавказі і Близькому Сході. Цей вплив відображено в діалектах мов сусідніх вірмен і грузин в письмових джерелах. В ході досліджень були розглянуті матеріали з історії Нахчіваня, порівнювалися історичні джерела, використовувалися методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції.

Ключові слова: Азербайджан, Нахчівань, Північний Кавказ, античність, тюркомовні племена

Introduction.

The material and culture samples found in the ancient archaeological monuments of Nakhchivan are of great importance for the study of the ancient history of Azerbaijan. The discovered material-cultural examples show that the ancient culture of Nakhchivan developed in the conditions of mutual relations with the countries of the Middle East and the Roman-Hellenic world. Archaeological studies and information from written sources show that there were different types of settlements and cities formed in Nakhchivan in ancient times. However, the geographical position of Nakhchivan shows that the population used settlements with natural protection, as in ancient times.

Discussion.

The material and culture samples found in the ancient archaeological monuments of Nakhchivan are of great importance for the study of the ancient history of Azerbaijan. The discovered material-cultural examples show that the ancient culture of Nakhchivan developed in the conditions of mutual relations with the countries of the Middle East and the Roman-Hellenic world. Archaeological studies and information from written sources show that there were different types of settlements and cities were formed in Nakhchivan in ancient times. However, the geographical position of Nakhchivan shows that the population used settlements with natural protection, as in ancient times.

A silver drachma belonging to Alexander the Great discovered in the Nakhchivan necropolis and a copper coin belonging to the Arshaki ruler Gotarza I from the Agbulag necropolis indicate that the culture of the cube graves existed in Nakhchivan in the 4th-1st centuries BC. This confirms the opinion of Ilyas Babayev, researcher of Antiquity, about the ancient history of Kuban graves culture in Azerbaijan. (Babayev, & Kazyev, 1971, p. 15).

Three-pointed arrowheads discovered from Beyukduz Necropolis I, Beyukduz Necropolis II and Khornu Necropolis, various grave goods of Beyukduz Necropolis I, especially cubic clay vessels, altar, cosmetic items, and lamps are considered characteristic of the Sarmatian-Alan tribes, which is one of the facts showing that the tribes living in the north invaded Nakhchivan from the northern regions (Aliyev, 1976, p. 187). According to the opinion of I. H. Aliyev and V. H. Aliyev, the archaeological materials of Beukduz necropolis I cannot be attributed to before the 1st century or after the 2nd-3rd centuries. (Aliyev, 1976, p. 187).

Written sources show that at the beginning of our era, the Masagets, Sarmatians and Alans marched into the territory of Azerbaijan. (History of Azerbaijan, v 2, 2007, p. 21). Archeological materials also confirm that the Sarmat-Alan tribes entered Azerbaijan, including Nakhchivan. The archeological materials of Beyukduz necropolis I were closed by the researchers with the Sarmatian-Alan marches. I. Aliyev and V. Aliyev, who

studied the materials of Buyukduz necropolis I, noted that the archaeological materials found in these graves are typical for Sarmatians. (Aliyev, 1976, p. 183).

In the 1st century of our era, the Alans captured a part of Cambisena in Azerbaijan. Catacomb-type graves distinguished by the deformed skull structure in Mingachevir, according to the researchers, were related to the Alans. (Aliyev, 1976, p. 187). A little before that, the Massaget-alans established the kingdom of Maskut by strengthening themselves along the Caspian coast of Dagestan and Azerbaijan. In the third quarter of the 1st century, the Sarmatians entered the territory of Atropatena. In addition to written sources, the materials of the Daylaman necropolis also show this. (Aliyev, 1976, p. 187). The relationship between the materials of the Daylaman necropolis and the Beyukduz I necropolis is confirmed by the similarity of the archaeological materials.

According to the information provided by one of the ancient authors, Josephus Flavin, in the third quarter of the 1st century, the Alans, who were allied with the king of Iberia, passed through the Daryal Pass and the lands of Kartli, unexpectedly raided the land of Midia-Atropatena, which was densely populated and rich in livestock, and plundered the country. (Aliyev, 1976, p. 186).

At the beginning of our era, during the march of the Sarmatian-Alan tribes to Atropatena, they plundered the countries of the South Caucasus and returned with great booty. However, studies show that these tribes are massaget-alan in historical literature (Aliyev, 1976, p. 184) and was also mentioned under the name of Massaget-Sarmatian tribes. (Azerbaijan history, v 2, 2007, p. 329)

Based on the research, the researchers believe that the Beyukduz I necropolis was associated with the tribes allied to the Sarmatians. Because the stone box graves found in Beyukduz necropolis I and other places of Nakhchivan are not typical for those who bought them (Aliyev, 1976, p. 189). Thus, the tribes of the researched sources formed an alliance with other people's living in the North Caucasus and used them during the attack on the South Caucasus. It should be noted that these mountain tribes are mentioned in Georgian sources with the names Pachanik [Pecheneg], Chig, Durzuk. (Aliyev, 1976, p. 186). During the research carried out by V. B. Bakhshaliyev, grave monuments contemporaneous with Beyukduz necropolis I and similar were also discovered in Shahbuz and Julfa regions. Among them, the materials of the Khornu necropolis near the village of Goynuk attract special attention. Our linguist researchers believe that Bichenak oikonym was related to the Pecheneg tribes. (Bağırov, 2008, pp.112-113).

In general, it is possible to see that among the tribes that attacked Midia-Atropatena territory from the North Caucasus during this period, there were also many Turkish tribes. Information about the presence of Turks (Khazar, Shabir, Onogur, etc.) on the shores of the Northern Black Sea and in the northern regions of the Caspian Sea in the

II century was given in written sources, including the works of Claudius Ptolemy. Although Moisey Khorensky gave information about the settlement of the Khazars through Chora in 193-213, some researchers called it an anachronism and indicated that these events took place in the IV century. (Artamanov, 1962, p. 116; Sumbatzade, 1990, p. 77). Georgian researcher V. N. Gabiashvili (1971, p. 28) shows that in ancient Georgian sources, Turkic peoples are mentioned in connection with the events of IV-III centuries BC. These sources show that Alexander the Great met the Bunturks during his march to the South Caucasus. Some researchers indicate that Kangarli tribes settled in Nakhchivan from the 1st century (Kangarli, 2005, p. 96). Many place names in Midiya-Atropatena area, especially Kingarakku, Kingibira, Kingikangi and others, are probably related to these tribes (Seyidov, & Bakhshaliyev, 1995, p. 42). B. Serebrennikov, based on his research, writes that the marches of the Huns to the south, including to Azerbaijan, can be attributed to the III century (Serebrennikov, 1957, pp. 38-43).

One of the ancient tribes living in Nakhchivan in ancient times were Kangars. It is interesting that the sources mention that the Kangar people are a branch of the Bassine tribe. The word «basine» was also used in Turkic languages to mean commander and passed from them to European peoples, or rather to the Greeks. As it is known, Greek rulers bore the title basileus. According to M. I. Artamanov, the original name of the Pechenegs living in Southeast Europe was Kangar. Kangarli or Kangar place names were found in different regions of Azerbaijan, Iran, Turkey, and present-day Armenia. The name of Pasins near Erzurum in Turkey is also related to these tribes. As it is known, the Gulf of Iran has been known by different names in history, one of which was the Gulf of Kangar. (Bakhshaliyev, 2023, pp. 7-8).

The ancient Sumerian state formed in Mesopotamia was called Kiengira in written sources. An inscription from the end of the 3rd millennium BC says: "Enlil ordered Utuhegal to exterminate Gutikum..., the poisonous snake of the mountains, the enemy of the gods, the one who took the statehood of KI.EN.QIRA [Sumeria] to the mountains, who filled the KI.EN.QI.RA with enmity...." (Qaşqay 2006, p. 11). As it is known, although it was proposed by a group of researchers that the Sumerians were Turkic-speaking, the scientific facts were considered insufficient due to political reasons. However, there is no doubt that Turkic-speaking tribes live in Sumer. (Bakhshaliyev, 2023, p. 7).

In ancient times, settlement of Turkic tribes continued in Nakhchivan. Huns were one of the tribes that passed through the North Caucasus and settled in Azerbaijan and Nakhchivan during this period. The settlement of these tribes in the North Caucasus is attributed by researchers to the II century (Jumbatzade, 1990, p. 79). The Garkhun-Gara Hun toponym existing in Sharur region (Bagirov 2010, p. 84) is one of the facts confirming that these tribes settled in Nakhchivan.

In his book "Ethnogenesis of the Turks", the researcher E. Yermeyev noted that in the III-IV centuries, the Turkic tribes were numerous and constant neighbors of the peoples of Asia Minor, the Caucasus and the Balkans (Eremeev, 1971, p. 53). A.P. Novoseltsev noted that the Hun Turks spread in the South Caucasus in the first half of the first millennium (Novoseltsev, 1972, p. 56). According to Artamanov, in the IV century, perhaps a little earlier, the Huns settled in the Caspian steppes (Artamanov 1962, p. 53).

Bekduz tribes were one of the tribes living in Nakhchivan in ancient times. These tribes settled in the place of residence near the current village of Buyuk-duz [Bakhshaliyev 2008, p. 201]. Information about this tribe was given in the works of medieval authors M. Kashgari, Rashiduddin, Abulgazi Bahadir Khan and in the epic "Kitabi-Dada Gorgud". The name of this tribe is also mentioned in a number of Arabic and Persian sources. In the above-mentioned sources, the name of this tribe is mentioned as "Bugdur", "Bekduz", "Bukduz", "Bekduz", "Boyukduz". (Bakhshaliyev, 2008, p. 201; Bagirov 2010, p. 131). The Beyukduz tribes are one of the twenty-four Oghuz tribes remembered in the Middle Ages. This tribe has its own stamp and bird. The stamp consists of rectangular images with a diagonal line drawn inside. The bird of the Beyukduz tribe was a falcon. According to Abulgazi Bahadir Khan, "Bugduz" means to serve. Bugduz was mentioned as the sixth son of Oghuz Khan in the book "Genealogy of Turkmens" by Abulgazi Bahadir Khan.

Studies show that during the 1st-3rd centuries, Turkic-speaking peoples dominated the territory of Azerbaijan and were involved in the political events not only here, but in the entire South Caucasus and the Middle East. Bakhshaliyev, 2013, pp.144-146). During the period when Christianity spread, Turkic Kipchaks, Sabirs, and Onogurs accepted Christianity. The role played by the Turkic peoples in the South Caucasus during this period is also confirmed by the Turkic words that remain in the Armenian and Georgian sources. Dr. Mordman, who paid attention to this issue for the first time, noted that although the Armenians are among the Indo-European peoples, their language was greatly influenced by the Turkish language. He notes that when I say these words, I am not referring to the Ottoman influence, but to the Turkish words used in the written language in the 4th, 5th, and 7th centuries, when nobody knew anything about the Seljuks and the Ottomans. (Voroshil, 1984, p. 140; Sumbatzade, 1990, p. 88). B. Serebrennikov, based on his research, writes that the campaigns of the Huns to the south, including to Azerbaijan, can be attributed to the III century at most. (Serebrennikov, 1957, pp. 38-43).

During this period, the existence of various tribes, including Utik, in Nakhchivan is confirmed by archaeological facts (Bakhshaliyev, 2012, pp. 12-15). In Urartu inscriptions, Utik people is mentioned as etiuni. There is no doubt that the Utikk people live in

Nakhchivan and north of it. The inscription of Argishti II, ruler of Urartu, discovered near Sisian, says: "The king of the country of Etiuhi came to me.... and gave me the tribute of his country..." (Qaşqay, 2006, p. 118) The text of the inscription indicates that the Etiuni tribal union was located near Nakhchivan and confirms that this confederation covered a large area. The Utik tribe living in Azerbaijan is reported in the works of ancient authors. According to the information given by those authors, the Utik people lived along the Araz River in the neighborhood of the Mugs, on the border of Atropatene. (Aliyev, 1989, p. 8). According to the researcher Igrar Aliyev, the Utikk people belonged to the same tribe as the Utikk people living in the Otena province of Caucasian Albania. (Aliyev, 1989, p. 8) Information from historical sources shows that Gaius Caesar invaded Armenia in 1 BC and subjected this country to the rule of Atropatena. In the 2nd year of our era, the rebellion of the Armenians against Ariobarzan, incited by the Parthians, caused the Roman commander to march to Armenia for the second time. As a result, the Armenians were defeated and Atropatene ruler Ariobarzan regained the province of Albaka, which caused discord between the two countries. (Aliyev, 1989, p. 102).

Research shows that this province is located east of the Ağrı mountain, and its population consists mainly of mars. (Aliyev, 1989, p. 102). Descendants of Ajdahaka from the Murasan dynasty lived in Albaka (Aliyev, 1989, pp. 102-103). According to sources from the 1st century BC to the 2nd century AD, the ruler of Nakhchivan was a descendant of Ajdahaka of the Murasan tribe. It should be noted that the mountain named Ajdahan still remains in the territory of Saderak district. Undoubtedly, this mountain is connected with the name of Ajdahaka tribe. Based on this, we can say that Nakhchivan was part of Albaka province at that time. Argam, a general from this generation, helped both sides in the struggle for the throne in the territory of present-day Armenia and weakened them. (Mammadova, 1993, p. 100). According to the

sources, the rhapsods [traveling singers] in Gokhtan used to glorify Agram in their songs. (Mammadova, 1993, p. 101). Based on archaeological finds and information from written sources, we can say that at the end of the Antiquity period, Mars, Utikk people, Pecheneks, Chovdeys and other tribes settled in the population of Nakhchivan. They were Turkic-speaking by origin. (Mammadov, 2006, p. 43-79)

Conclusions.

The multi-layered Neolithic, Eneolithic, and Bronze Age monuments located in Nakhchivan allowed us to follow different stages of historical development in sequence. The study of these monuments, which are distinguished by their unique stratigraphic structure, made it possible to fill certain gaps in the history of not only Nakhchivan, but also the entire South Caucasus and the Middle East, and made it possible to study the Stone, Copper, and Bronze Ages. The study of Neolithic and Eneolithic monuments shows that as early as B.C. In the 7th-6th millennia, the tribes living in Nakhchivan dominated a large area bordered by the Goycha basin, the Urmia basin and the Zangezur mountains, and influenced the ethno-cultural processes taking place here. During the Early and Middle Bronze Age, Nakhchivan was the center of the Kura-Araz culture and the Painted ware culture, which covered a large part of the Middle East and the South Caucasus.

Starting from the Middle Bronze Age, city-states were formed in Nakhchivan, and these traditions of statehood continued in later periods. Castles, memorials, public and political buildings belonging to different eras were built in Nakhchivan, historically the cradle of ancient cultures. Very few of these monuments have survived to this day. The research and study of these monuments gives us an idea of the ancient and magnificent life path of our great ancestors, tells us about the ruthlessness of enemy attacks and the heroic history of our people. Studying, protecting, and promoting these monuments is the duty of every citizen of Azerbaijan.

REFERENCES

- Aliev, I. G., & Aliev, V. G. (1976). About Sarmatian-Alan monuments on the territory of the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic. *Soviet Archeology*, 1, 178-189.
- Aliev, I. G. (1989). *Essays on the history of Atropatena*. Baku: Azerneshr.
- Artamanov, M. I. (1962). *History of the Khazars*. L.: Publishing house of the State Hermitage.
- Babaev, I. A., & Kazyev, S. M. (1971). *Kabala treasure of coins of the Hellenistic era*. Baku: Numismatics and epigraphy.
- Bagirov, A. (2008). *Names of Nakhchivan*. Baku: Nurlan.
- Bagirov, A. (2010). *Problems of onomology*. Volume I. Baku: Science and education.
- Bakhshaliyev, V. B. (2012). *Oglangala, the capital of the Uti state*. M: Irs
- Bakhshaliyev, V. & Guliyev, M. (2023). *History of Kangarli region*. Nakhchivan: Ajami.
- Bakhshaliyev, V. (2008). *Archaeological monuments of Nakhchivan*. Baku: Elm.
- Bakhshaliyev, V. (2013). Nakhchivan in the Early Middle Ages. *History of Nakhchivan*, I, 141-153.
- Eremeev, D. I. (1971). *Ethnogenesis of the Turks*. M: Science.
- Gabiashvili, V. N. (1971). Information from Georgian sources about Turkic tribes and peoples. *Tbilisi: Georgian source studies*, 3, 28-34.
- Gashgai, S. (2006). *Ancient history of Azerbaijan in cuneiform sources*. Baku: Education.

- History of Azerbaijan*. (2007). (in 7 volumes). Baku: Elm.
- Kangarli, I. I. (2005). *Genealogical book of the Kangarli family*. Baku: Nurlan.
- Mammadov, T. M. (2006). *Caucasian Albania in the early Middle Ages*. Baku: Education.
- Mammadova, F. (1993). *Political history and historical geography of Azerbaijan*. Baku: Azernashr.
- Novoseltsev, A. I., Paschuta, V. T., & Cherepnin, L. V. (1972). *Ways of development of feudalism*. M: Science.
- Serebrennikov, B. A. (1957). The origin of the Chuvash according to the language. In *Cheboksary: On the origin of the Chuvash language*, (pp. 40-42).
- Seyidov, A. Q., & Bakhshaliyev, V. B. (1995). *Ancient history of Nakhchivan*. Baku: Azerbaijan.
- Sumbatzade, A. S. (1990). *Azerbaijanis - ethnogenesis and formation of the people*. Baku: Elm.
- Voroshil, G. (984). Azerbaijani paleotoponymy in Transcaucasian sources. *Issues of Philology of Azerbaijan*, 2, 136-150.

Structured and Symbolic Nature of the Matins in the Practical Dimension of the Church's Regulations: a Philosophical and Theological Discourse

UDC: 271.4-528-563.51

DOI: <https://doi.org/10.15421/172388>**Gogol Vasyli¹**Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of Theology, <https://orcid.org/0000-0001-5236-885X>,gogol.v@ifaiz.edu.ua**Zhuk Andrii²**Master, Teacher, <https://orcid.org/0000-0001-6799-8977>, zhuk.andrii.vasylovich@gmail.com¹*Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Zolotousty (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*²*Lyceum № 23 named after Roman Huryk of Ivano-Frankivsk City Council (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is to point out the main stages of the structural development of the morning service - Matins, to reveal its content and symbolic aspects, which make it possible to better understand the peculiarities of the daily circle services in the Churches of the Byzantine Tradition. **Relevance.** Matins, as one of the most important services in the Churches of the Eastern Rite, has both structure and symbolism, which give it a special meaning and significance. The relevance of this topic lies primarily in the need to preserve tradition, because Matins is based on ancient liturgical prayers that have passed down through the centuries. Its structure allows the faithful to maintain a connection with the past, to feel united with previous generations, and to become part of a great spiritual heritage. In addition, there is a great danger that Matins will disappear from the list of parish services. Matins has a clear place and role in the church's charter. It is not just a separate service, but an integral part of the full church service-the daily circle. Each component of Matins, each hymn and prayer has its own symbolism, which conveys important spiritual truths and contributes to the formation of the prayer experience of believers. In practical terms, Matins, as part of the daily service, allows the faithful to immerse themselves in the prayer process of the whole Church. **Results.** In the proposed article, the authors trace the path of the symbolic and dogmatic formation of Matins as a daily service in the context of the formation of the liturgical charter of the Tradition of the Eastern Church. The author outlines the cause-and-effect relationship between the sequence of the individual parts of Matins in relation to the variable parts of the Holy Liturgy of John Chrysostom. The development of the structural parts of the Matins in accordance with the current statute in the historical environment of the Kyivan Church, which at the end of the sixteenth century restored unity with the Apostolic See, is considered in detail and in stages. The types of Matins and their structural division are presented in a visual table. **Conclusions.** The authors analyzed the symbolism of certain parts of Matins in which the clergy are actively involved through the prism of a retrograde perspective to the early Church, because the first Christians had priests in the middle of the temple assembly also during the Liturgy of the Word. This practice was connected with the belief that the Word of God purifies, which is needed not only by the faithful but also by the clergy. It is worth noting that in the most solemn moments of the church year, the oldest rites of the church are revealed, as exemplified by the Matins service.

Keywords: Matins, charter, worship, structure, symbolism, prayer, spirituality

Структурованість та символічність утрєні у практичному вимірі церковного уставу: філософсько-богословський дискурс

Гоголь Василь¹, Жук Андрій²¹*Івано-Франківська академія Івана Золотоустого (Івано-Франківськ, Україна)*²*Ліцей № 23 імені Романа Гурика Івано-Франківської міської ради (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

Мета наукової статті полягає в тому, щоб вказати на основні етапи структурного розвитку ранкового богослужіння – Утрєні, розкрити його зміст та символічні аспекти, які дають можливість краще пізнати особливості богослужіння добового кола в Церквах візантійської Традиції. **Актуальність.** Утрєня, як одне з найважливіших богослужінь у Церквах Східного обряду, має в собі як структурованість, так і символічність, які надають їй особливий сенс і значення. Актуальність цієї теми перш за все полягає у потребі збереження традиції, адже Утрєня заснована на давніх богослужбних моліннях, які перейшли через століття. Її структурованість дозволяє вірним зберегти зв'язок з минулим, відчутти поєднання з попередніми поколіннями і стати частиною великого духовного спадку. Окрім того існує велика небезпека зникнення Утрєні з переліку парафіяльних богослужінь. Утрєня має своє чітке місце і роль у церковному уставі. Вона є не просто окремим богослужінням, а складовою частиною повної церковної служби – добового кола. Кожна складова частина Утрєні, кожен піснеспів та молитва мають свою символіку, яка передає важливі духовні істини та сприяє формуванню молитовного досвіду вірян. В практичному значенні, Утрєня як частина добового кола богослужінь, надає можливість вірним зануритись у молитовний процес цілої Церкви. **Результати.** У пропонованій статті авторами прослідковано шлях символічного та догматичного становлення Утрєні як богослужіння добового кола в контексті формування богослужбового уставу Традиції Східної Церкви. Окреслено причинно-наслідковий зв'язок між послідовністю окремих частин Утрєні у реляції до змінних частин Святої Літургії Івана Золотоустого. Детально та поетапно розглянуто розвиток структурних частин Утрєні відповідно до чинного уставу в історичному середовищі Київської Церкви, яка в кінці XVI ст. відновила єдність з Апостольським Престолом. Представлено види Утрєні та їх структурний поділ, який зображено в наочній таблиці. **Висновки.** Авторами проведено аналіз символізму окремих частин Утрєні у яких беруть активну участь священнослужителі через призму ретроградної перспективи до ранньої Церкви, адже у перших християн священники були посеред храмової асамблеї також під час Літургії Слова. Така практика була пов'язана з вірою в те, що Слово Боже очищує, чого потребують не тільки вірні, але й духовенство. Варто зауважити, що в найбільш урочисті моменти церковного року виявляються найдавніші обряди Церкви, прикладом чого є богослужіння Утрєньої.

Ключові слова: Утрєня, устав, богослужіння, структура, символізм, молитва, духовність

Стаття надійшла / Article arrived: 22.06.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.**Постановка наукової проблеми та її значення.**

Богослужбова практика Церкви протягом багатьох століть чим раз, тим більше удосконалюється у здійсненні різного роду богослужінь. Різноманітність та багатство обряду, традиції, а зокрема наявність багатьох видів богослужінь дають унікальну можливість кожному членові Христової Церкви у свій особистий спосіб зростати у Бозі. Саме такий розвиток богослужбової практики становить основну лінію постановки наукової розвідки. Велику увагу привертають богослужіння добового кола, серед яких особливе місце посідає Утрєня. Проблематика дослідження полягає в пошуку ідентичності в служінні Утрєньої серед численних різноманітних модифікацій на сучасному етапі розвитку церковного уставу та його сприйняття окремими колами духовенства, вірних.

Дане наукове дослідження проводиться відповідно до комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту родини і капеланства та науково-дослідного інституту канонічного права ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»: «Християнська віра в Бога – парадигма духовних сил людини в кризових ситуаціях сучасного українського соціуму», термін виконання – з 01 жовтня 2022 року по 30 вересня 2025 року (затверджено рішенням Вченої ради Академії, протокол №2 від 15.09.2022 року).

Аналіз досліджень цієї проблеми.

Грунтовна методологічна підготовка дослідження показала наявність значної джерельно-бібліографічної проблеми. На наше переконання, це пов'язано з неможливістю мати безпосередній доступ до деяких типіконів унійної традиції. Дану проблематику порушують праці відомих науковців з літургії: Михайла Скабаллановича (1995), Хуана Матеоса (2012), Роберта Тафта (1993), Олександра Лінгаса (Lingas, 1996) та інших. В основі цієї наукової розвідки стануть рефлексії педагога, викладача церковного уставу Буцацької єпархії УГКЦ, дяка, деригента, відмінника освіти України І. В. Кікіса, наукові доробки директора Літургійного відділу Апостольського екзархату УГКЦ в Італії отця І. Паляка, праці Н. Поліщук (Поліщук, & Паляк, 2019), Н. Юсипіва (Н. Юсипів, 2017) та ін. Перелік найновіших праць, опублікованих за останні п'ять років презентують розвідки кандидата наук з богослов'я, літургіста В. Гоголя (Гоголь, & Жук, 2022), предметом наукових пошуків якого є дослідження богослужінь Добового кола в реляції до уставної традиції УГКЦ та праці І. Василишина, викладача Українського католицького університету, доктора східно-християнських наук зі спеціальності «літургіка» (Василишин, 2015). Серед першоджерел виступають Типик (Дольницький,

2017) Української Католицької Церкви (Жук, & Гоголь, 2022) упорядником якого є о. І. Дольницький та Молитвослов оо. Василян.

Мета статті полягає в тому, щоб вказати на основні етапи структурного розвитку ранкового богослужіння – Утрєні, розкрити його зміст та символічні аспекти, які дають можливість краще пізнати особливості богослужінь добового кола в Церквах візантійської Традиції.

Серед дослідницьких завдань виділяємо:

- дослідити розвиток структурних елементів Утрєні в огляді давніх джерел, пам'яток та документів у загальних рисах, що дасть можливість представити повний характер формування богослужіння, яке пропонується для дослідження;

- розкрити тему символізму окремих частин Утрєні та дати наукову оцінку місцю ранкового богослужіння в практичному вимірі церковного уставу в житті Церкви.

Результати дослідження.

Утрєня¹ – це ранішнє богослужіння, під час якого Церква, як спільнота вірних, дякує Богові за опіку вночі, за ласку прокинутися у новому дні та просить у Нього милосердя та благословення на день, що надходить. Згідно із сентенцій Ніни Поліщук та отця Михайла Паляка (2019), Утрєня – це одне з найдовших і найскладніших богослужінь добового кола. Має чи не найбільше різновидів, деякі з яких настільки унікальні, що їх служать тільки один раз на рік – наприклад, Єрусалимська Утрєня, Утрєня Христових Страстей чи так звана Утрєня заупокійна.

У монашій традиції Утрєня – це завершення цілонічного чуття, у катедральній традиції – початок нового дня. Тому сьогодні на багатьох парафіях це богослужіння повертається до життя, особливо – недільна Утрєня, яка оспівує Воскресіння Ісуса Христа. В одному з найдавніших християнських творів Діахе (II ст.) зазначено, що християни повинні молитися читаючи Господню молитву «Отче наш» тричі на день, що було прямим наслідуванням укладу щоденної молитви юдеїв. Ранок, обід і вечір – основні часи молитви. Тому й не дивно, що Вечірня (Жук, & Гоголь, 2022) і Утрєня для більшості християн сьогодні залишаються найбільш важливими богослужіннями після Божественної Літургії (Поліщук, 2019). А богослужіння недільної Утрєні, будучи воскресною службою, дає нам добрий фундамент у нашій вірі та нашому зростанні на шляху до досконалості у Бозі, адже весь її зміст просякнутий прославою Воскреслого Господа. Більше того, у ній ми духовно розділяємо радість із апостолами та Богородицею, які були найбільш приближені до Особи Христа. Власне, завдяки їх посередництву та заступництву, ми можемо черпати ласки і благодаті, що витікають із Животворящого джерела – Нашого Спасителя.

¹ Вірогідно, що назва походить від часу звершення цього Богослужіння – рано, вранці.

Глибокий символізм Утрени полягає у відображенні Нового Завіту. В якому таїнство про Пресвяту Трійцю вже було об'явлене вповні. Сучасна Утреня складається з 4 різних молитовних чинів. Перший молитовний чин, який зараз не використовуємо і якого знайдемо в молитвослові, – це молитва за царя (Дольницький, 2017, с. 514).

Опускаючи молитву за царів, моління Утрени починається величним виголосом священнослужителя **«Слава святих, одноістотних, животворящих і нероздільних Тройці, завжди, нині і повсякчас, і на віки віків»** який одразу настановляє на пізнання величчя Святої Тройці. Продовжується початкова частина богослужіння славослов'ям **«Слава в вишніх Богу і на землі мир, в людях благовоління»** яке, в свою чергу, звіщає кожному слухачу про Різдво Ісуса Христа. Словами **«Господи, губи мої відкрий, і уста мої сповістять хвалу твою»** які повторюються двічі, співець просить в Господа ласки достойно хвалити його, після чого прославляє Бога в **шестипсалм'ї**. Професійно та богословсько правильно відспівувати всі шість псалмів на кожній Утрени, не розділяти їх композицію відокремлюючи по одному псалмі на окремий день, як це входить у практику задля економії часу.

Після **Мірної екменії** співається пісня **«Бог Господь»** зі стихами:

«Бог – Господь, і явився нам; благословен, хто йде в ім'я Господнє».

Стих: Прославляйте Господа, бо він добрий, бо милість його вічна».

Стих: Вони навколо обступили мене, але я ім'ям Господнім переможу їх».

Стих: Я не вмиру, а житиму і розказуватиму про діла Господні!»

Стих: Камінь, яким знехтували будівничі, став головним на розі. Від Господа це сталося, і дивне воно в очах наших» (Молитвослов, 2013, с. 119).

Даний гімн – це особливе виконання відомих вибраних стихів 118 Псалма (26, 1, 11, 17, 22-23). Доречно пригадати, що саме цей псалом, виконуючи пасхальний церемоніал єврейської родини, Ісус Христос молився з апостолами у часі Пасхальної Трапези Тайної Вечері (Поліщук, 2019) (Мт. 26, 30). Згідно рефлексій викладача диригування та керівника мішаного і чоловічого хорів Чортківського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. О. Барвінського та викладача церковного уставу Чортківської дяківсько-катехитичної академії імені священномученика Г. Хомишина Івана Володимировича Кікіса в цьому піснеспіві ще раз згадується про народження Ісуса Христа, якого проповідували пророки, а за ним наступають **тропарі** згідно уставу (Кікіс, & Павлишин, 2002, с. 1-2). Про тропарі ми неодноразово чуємо в контексті змінних частин Святої Літургії. Тропарі ж в богослужінні Утрени, на наше переконання, слугують тим

зв'язковим мотивом між Божественною Літургією та добовим колом, частиною якого Літургія не являється. Частина Утрени по тропарях називається **стихословіє** і складає композицію із **катизм, малих екменій і сідальних**.

Надзвичайно урочистою є пісня **«Поліелей»**, що в перекладі з грецької мови означає «многомилостиве». Це вісім вибраних стихів із псалмів 134 і 135. Всі вони закінчуються співом «Аллилуя» і, як зазначає о. І. Дольницький (1830-1925) – відомий український літургіст, знавець церковного співу й літургії, задля «досконалого розвитку приємного співу», й останніми чотирма словами: «бо на віки милість його» (Юсипів, 2017, с. 152-152). Поліелей виконується в усі свята які за рангом є поліелейні та вище, а також в усі рядові неділі від 4 жовтня до 2 січня, тобто від віддання Воздвиження Чесного Хреста і до передсвяття Різдва Христового та від 27 січня – віддання Богоявлення до Сиропусної неділі (Молитвослов, 2013, с. 124).

В деякі поліелейні свята, бдінні та дванадесяті празники після «Поліелею» виконується **«Величання»**. Згідно літургійної Традиції Східних Церков обидва крилоси виходять на середину храму перед тетрапод, на якому лежить ікона свята, і співають «Величання». Воно складається з основного і додаткових стихів, по яких весь час повторюється основний стих (Кікіс, & Павлишин, 2002, с. 1-2). Для наочного прикладу вважаємо за потрібне подати текст «Величання» на свято Третього віднайдення чесної голови св. і славного пророка, предтечі і хрестителя Господнього Йоана:

«Величаємо тебе, Христителю Спасів, Йоане, і спогадуємо твоєї святої голови усікновення».

Стих: Ось я полинув далеко й осівся в пустині».

Стих: Правди твоєї не заховав я в моїм серці».

Стих: Я розповів про твою вірність і твоє спасіння».

Слава і нині:

Аллилуя, алилуя, алилуя: Слава тобі, Боже! (3 р.)» (Молитвослов, 2013, с. 1004).

На недільній Утрени завжди співається пісня **«Ангельський хор»**. Це тропарі, в яких оспівується Христове воскресіння та прихід жінок-мироносиць до гробу воскреслого Ісуса Христа. Таких тропарів є шість і перед першими чотирма співається стих псалма 118: **«Благословенний Ти, Господи, навчи нас уставів твоїх»** (Кікіс, & Павлишин, 2002, с. 1-2). Останні ж два тропарі починаються словами **«Слава Отцю і Сину, і Святому Духові»** та **«і нині і повсякчас, і на віки віків»** відповідно. Тропарі «Ангельський собор» також виконуються в Лазареву суботу і у Велику суботу. Перемогою світла над темрявою стало Христове воскресіння і радість цієї перемоги чудово передано саме в піснеспіві «Ангельський собор» воскресної (недільної) утрени: мироносиці котрі ще на світанку поспішили до Господнього гробу, побачили ангела, що звіщав воскресіння Христа – «Світло

велике». Особливість виконання цього піснеспіву також, - за судженням Н. Я. Юсипіва, полягає в тому, що рефрен випереджує чотири перші тропарі; два наступні співаються до «Слава» – «І нині». Отже, тропарі закінчуються звичайним завершенням катизми: «Слава: і нині», «Алилуя – 3 р., слава, Тобі Боже – 3 р.» (Юсипів, 2017, с. 152-152).

В неділі і свята співаються частини які уклад св. Іван Дамаскин на основі псалмів. Називаються вони «**Степенні**». Вони немов по сходинках (ступенях) підносять дух молільників до Бога. Сміємо стверджувати, що найпоширенішою степенною піснею є гімн 4-го голосу, адже вона окрім неділі 4-го голосу ще використовується на кожній святковій Утрені, якщо не зазначено щось інше. Текст степенної 4-го голосу:

«Від юности моєї вельми воюють зі мною пристрасті, але ти сам, Спасе мій, захорони мене і спаси.

Ненавистники Сіону, ви будете засоромлені Господом, бо як трава від вогню всохнете.

Слава: і нині:

Кожна душа живиться Святим Духом і чистотою пишасться, і таїнственно просвітлюється єдністю Святої Тройці» (Молитвослов, 2013, с. 126).

Після степенних співається **прокімен** голосу або ж свята і «**Усе, що живе**» із стихами. Опісля читається **Євангеліє**. На відміну від Святої Літургії, на якій святе Євангеліє виголошує диякон, на Утрені його читає тільки священник, бо він символізує Ісуса Христа, що проповідував Слово Боже. Після прочитання Євангелія священник кладе книгу на тетрапод, а вірні цілують її в знак пошани і любові до Ісуса Христа та шани до Його науки. В свята читається святкове Євангеліє, а в неділі - воскресне. Таких воскресних Євангелій є одинадцять, які читаються по черзі, а їх ряд починається від першої неділі після Зіслання Святого Духа, тобто із неділі «Всіх Святих» (Кікис, & Павлишин, 2002, с. 1-2).

Після Євангелії читається речитативом, або співається на шостий голос самогласний молитву «**Воскресіння Христове**», що за своїм характером з помірних усіх піснеспівів на Утрені, виступає виключно у пасхальному розумінні (Скабалланович М., 1995, с. 250). Тут оспівується не стільки саме воскресіння, скільки подаються роздумування над значенням цієї події для Христа, а також для християн. При цьому в своїй основі тропар «Воскресіння Христове» – догматичний і, що цікаво, він служить підготовкою до канону, що у своїй суті представляє події Старого Завіту.

Таким чином опісля стихири «**Воскрес Ісус із гробу**» або іншої, в залежності від свята, яка слідує після тропаря «Воскресіння Христове» і повертає до стану радості (Скабалланович М., 1995, с. 250) молільників та після екстени «**Спаси, Боже, людей твоїх**», настає досить велика частина утрени –

Канон, що складається з 9-ти пісень.

Згадуваний нами вище, викладач церковного уставу І. В. Кікис наголошує (Кікис, & Павлишин, 2002), що **канон** (правило) – це збір пісень, перша з яких називається ірмос (зв'язка) і співається протяжно, інші називаються тропарі, що переважно читаються речитативом.

Канон ділиться на три частини в честь Пресвятої Тройці.

До **I частини** належить I і III пісні. Друга ж пісня – покайня і співається у Великий піст. У всіх піснях відображені події із Старого завіту.

I пісня, що її співали Мойсей і його сестра Марія під час переходу через Червоне море;

II пісня – Мойсея під час переходу Ізраїля через Червоне море;

III пісня – подячний гімн Анни, матері пророка Самуїла.

Після III пісні співаються мала екстения, кондак, ікос і сідальний святого, або згідно з уставом.

До **II частини** належать IV, V та VI пісні.

IV пісня – слова пророка Аввакума, що бачив Бога, який сховався в осяяній горі;

V пісня – пророцтво пророка Ісаї, що прорік народження Емануїла від Діви;

VI пісня – слова пророка Йони, що був три дні в череві риби.

Після шостої пісні виголошується мала екстения, кондак та ікос воскресний, або як вказано в уставі на той чи інший конкретний день.

До **III частини** належать VII, VIII і IX пісні.

VII і VIII пісні розповідають про юнаків у вавилонській печі та про їх подяку Господеві за врятування. По VIII пісні священник виголошує перед іконостасом: «**Богородицю і Матір світла в піснях звеличаймо**», а хор звеличує Богородицю її власними словами «**Величає душа моя Господа і возрадувався дух мій у Божій Спасі моїм**», які вона промовила після привітання її св. Єлизаветою. Пісня складається з шести стихів, після кожного з яких додається: «**Чеснішу від Херувимів...**». В окремих випадках ця частина опускається, оскільки після виголосу «Богородицю і Матір світла в піснях звеличаймо» співається притаманне окремим святам особливе закінчення 9-тої пісні канону.

В IX пісні звеличується Пресвята Богородиця. Кожна пісня канону завершується **катавасією**, що з грецької мови означає «сходження», бо згідно з Традицією хори з двох крилосів сходили на середину храму, співаючи цей ірмос разом. По IX-ій пісні співаються «**Свят Господь Бог наш**» і **світільний** в якому оспівується радість духовного світу і прохання зіслання духовного світла (Кікис, & Павлишин, 2002, с. 1-2).

Окрему вагому частину Утрени складають «**Хвалитні псалми**» та **стихири на псалмі похвальні** (якщо утрени святкова чи недільна) перші

Таблиця 1.

Послідовність частин Утрени

Недільної та святкової	Повсякденної	Великопосної
Виголос: Слава святих, одноістотній... Трійці; Слава во вишніх Богу і на землі мир...; Господи, губи мої відкрий; шестипсалміє (3,37,62,87,102,142) ¹ ; Слава і нині: Алилуя, слава тобі Боже (3 р.); 11 ранішніх молитов (молиться священнослужитель); Велика ектенія.		
«Бог Господь»; тропар воскресний, свята або святого; богородичний воскресний.	«Бог Господь»; тропар дня; богородичний відпустовий за голосом наславника.	Алилуя з стихами; тріочні пісні чергового голосу з додатками на кожен день.
1 Катизма – мала ектенія – 1-ий сідальний. 2 катизма – мала ектенія – 2-ий сідальний.		
Поліселей; у свята – Величання; у неділю – Ангельський хор ² ; мала ектенія; в неділю – іпакой; у свята – сідальний; ступенна; прокімен воскресний/святого/свята; «Усе, що живе» зі стихами; одна із 11 Євангелій.		
Псалом 50.		
Слава: «Молитвами святих апостолів»; І нині: «Ради молитов»; стих «Помилуй мене, Боже»; стихира; ектенія «Спаси, Боже, людей твоїх»; Господи помилуй (12 р.); виголос: Благодаттю і щедротами...		
Канон (пісні канону):		
Воскресний або свята	Дня	Тріоді
По 3-тій пісні канону – сідальний; по 6-тій пісні канону – кондак, ікос; по 8-ій пісні – пісня Богородиці «Величає душа моя Господа»; по 9-ій пісні наступні частини:		
Катавасія чергова.	Достойно є.	Достойно є.
Мала ектенія з виголосом: «Бо тебе хвалять всі небесні сили...».		
Свят Господь Бог наш; світільний воскресний, свята або святого.	Світільний дня.	Світільний Тріоді.
Хвалитні псалми: 148,149,150...		
Стихири: Слава і нині за уставом; в неділю: Слава – «євангельська стихира»; І нині – «Преблагословенна...».		Виголос: Тобі належить, слава...
Слава Тобі, що світло нам показав...		
Славослов'я велике; Святий Боже; тропарі: «Сьогодні спасіння», або «Воскреси з гробу»; в свята – тропар за уставом; ектенія «Помилуй нас, Боже...».	Славослов'я мале.	Славослов'я мале.
Ектенія «Сповнім ранішню молитву...».		
Премудрість: великий відпуст ³ .	Стихири на стиховні; добре воно; Святий Боже; тропар за уставом; богородичний відпустовий за голосом наславника; ектенія «Помилуй нас, Боже...»; відпуст середній ⁴ .	Стихири на стиховні; добре воно (2 р.); Святий Боже; тропар: Стоячи у храмі; Господи помилуй (40 р.); Небесний Царю; Господи помилуй (3 р.); Чеснішу від херувимів; іменем Господнім; молитва св. Єфрема з поклонами; відпуст середній ⁵ .

¹ В окремих випадках, з дозволу еклезіарха, настоятеля, пароха чи цилібруючого священика можна брати один псалом – дня, але робити це не рекомендується.

² Окрім всіх неділь співається, також, у Лазареву суботу.

³ Якщо зразу слідує І Час, то перед відпустом одразу «Прийдіте, поклонімся».

⁴ Якщо зразу слідує І Час, то перед відпустом одразу «Прийдіте, поклонімся».

⁵ Якщо зразу слідує І Час, то перед відпустом одразу «Прийдіте, поклонімся».

з яких співаються (якщо буде велике славослов'я), інші – читаються і переплітаються із згаданими вище «Хвалитними стихирами». Після них священник виголошує: «*Слава Тобі, що Світло нам показав*», а хори стають посередині храму перед тетраподом і співають «*Славослов'я*»: якщо утрєня повсякденна то мале, а якщо святкова чи недільна – велике. Це дуже старовинна пісня, що походить з перших віків християнства. Нею вірні дякують за денне світло і духовне просвічення, яке приніс на землю Христос.

Після «Славослов'я» співається частина Початку звичайного від *Святий Боже по Отче наш* включно, *тропар* за уставом, *ектєній* «Помилуй нас, Боже...» та «Сповнім ранішню молитву ...» і *відпуст*.

За структуризацією Утрєня є недільна, святкова, повсякденна та великопосна. (Див. табл. 1).

Унікальними також є, згадані нами вище, Утрєня Христових Страстей та Єрусалимська Утрєня, першу з яких служать у Великий Четвер, хоч фактично це Утрєня Великої П'ятниці, а другу – ввечері Великої П'ятниці перед Воскресінням Христовим, хоча насправді це ранкове богослужіння Великої Суботи (Поліщук, 2019).

Висновки.

Провівши наукове дослідження, використовуючи методи аналізу та інтерпретації богословських сентенцій, сміємо ствердити, що Утрєня являється складним богослужінням добового кола вміщуючи численні молитви, літургійні структурні елементи, стихири, піснеспіви. Кожна частина ранішнього богослужіння увібрала в себе та несе кризь століття відблиск своєї епохи. Окреслений символізм кожної структури Утрєні вповні розкриває зміст богослужіння та вказує на пасторально-богословські аспекти, котрі містяться як у текстах піснеспівів, так і у текстах молитов та прохань, які включені у структуру Утрєні.

Таким чином, Утрєня є одним з основних богослужінь в церкві та відіграє важливу роль у житті вірян. Утрєня включає в себе молитви, псалми, читання зі Святого Письма, співи і спеціальні церковні тексти. Символічність Утрєні у практичному вимірі церковного уставу виявляється наступним чином:

Утрєня зазвичай відбувається вранці, перед світанком, коли природа прокидається і сонце з'являється на небосхилі. Це символізує воскресіння Христа і нове народження душі через Його благодать. Окрім того, перед Утрєнею священнослужителі готуються до богослужіння, надягаючи свої священні одєжі, запалюючи свічки і підготовляються до молитви. Ця символічна дія показує готовність служити Богу і народу.

А також, Утрєня містить багато молитовних текстів, псалмів і біблійних читань, які мають символічне значення для віруючих. Ці тексти передають духовну спадщину, історію спасіння та духовне вчення Церкви. Вони нагадують про Божу мудрість, милосердя і любов до людей.

Характерно що, Утрєня супроводжується церковним співом, який має свою власну символіку. Музика і спів утворюють особливу атмосферу, яка піднімає духовний стан вірян і сприяє їхньому зосередженню.

Перспективою та полем для подальшого дослідження залишається проблема практичного застосування приписів богослужінь добового кола. Саме знання вірних не реалізовує усього задуму, що закладений у основу того чи іншого богослужіння. Ґрунтовне дослідження в цій царині буде спробою допомогти вірним церков візантійської традиції відкрити для себе нові аспекти літургійного життя Церкви, приймаючи активну участь у богослужіннях – Утрєні та інших.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Василишин, І. (2015). *Коментарі в Типику о. Дольницького та їхні джерела*. Ad Fontes Liturgicos 5. Liturhiini komentari yak dzherelo liturhiolohii, Львів.
- Гоголь, В., & Жук, А. (2022). Дефінітивне, етимологічне та семантичне визначення термінів «типікон» та «устав». *Добрий пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богословія. Філософія. Історія*, (17), 27-37. DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.3>
- Дольницький, І. (Упоряд.). (2017). *Типик Української Католицької Церкви*. 4-е вид. Жовква: Місіонер.
- Дольницький, І. (Упоряд.). (1992). *Типик Української Католицької Церкви*. Рим.
- Жук, А., & Гоголь, В. (2022). Типик Ісидора Дольницького та структурна композиція Вечірні. *Волинський Благовісник*, 10, 149-162. DOI: <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-119>
- Кікіс, І. (Упоряд.), & Павлишин, Л. (Упоряд.). (2002). *Співи Утрєні*. Чортків: Чортківська дяківсько-катехитична академія ім. свщмч. Г. Хомишина.
- Матеос, Х. (2012). *Вечірня та утрєня*. (Переклад з англійської мови В. Рудейко) (препринт).
- Молитвослов*. (2013). Жовква: Місіонер.
- Поліщук, Н., & Паляк, М. (2019, Квітень 21). *Утрєня: бути свідком Воскресіння Христа*. Відновлено з https://risu.ua/utrenya-buti-svidkom-voskresinnya-hrista_n97329
- Святе Письмо Старого і Нового Завіту*. (2020). В 2-х гл. (Гл. 1 : Старий Завіт; гл. 2 : Новий Завіт). (Переклад о. І. Хоменка). Київ-Жовква: «Місіонер».
- Скабалланович, М. (1995). *Тлумачний типікон*. М: Паломник.
- Тафт, Р. Ф. (1993). *Візантійський обряд. Коротка історія*. Міннесота.

- Юсипів, Н. Я. (2017). *Літургійний контекст піснеспівів воскресної утрени (на матеріалі українських ірмологонів XVII–XVIII ст.)*. (Дисертація кандидата наук з мистецтвознавства: 17.00.03). Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка. Львів.
- Lingas, A. (1996). *Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music and Liturgy*. Columbia.

REFERENCES

- Dolnytskyi, I. (Ed.). (1992). *Typical of the Ukrainian Catholic Church*. Rome.
- Dolnytskyi, I. (Ed.). (2017). *Typical of the Ukrainian Catholic Church*. 4th edition Zhovkva: Missionary.
- Gogol, V., & Zhuk, A. (2022). Definitive, etymological and semantic definition of the terms "typicon" and "statute". *The good shepherd: scientific bulletin of the Ivano-Frankivsk Academy of Ivan the Golden-eared. Theology. Philosophy. History*, (17), 27-37. DOI: <https://doi.org/10.52761/2522-1558.2022.17.3>
- Holy Scripture of the Old and New Testament*. (2020). In the 2nd ch. (Chapter 1: Old Testament; Chapter 2: New Testament). (Translated by Fr. I. Khomenko). Kyiv-Zhovkva: "Missioner".
- Kikis, I., & Pavlyshyn, L. (Eds.). (2002). *Matins chants*. Chortkiv: Chortkiv Deacon-Catechetical Academy named after holy G. Khomyshyn.
- Lingas, A. (1996). *Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music and Liturgy*. Columbia.
- Mateos, X. (2012). *Evening and matinee*. (Translated from English by V. Rudeyko) (preprint).
- Polishchuk, N., & Palyak, M. (2019, April 21). *Matins: to witness the Resurrection of Christ*. Retrieved from https://risu.ua/utrenya-buti-svidkom-voskresinnya-hrista_n97329
- Prayer word*. (2013). Zhovkva: Missionary.
- Skaballanovych, M. (1995). *Interpretive typicon*. M: Pilgrim.
- Taft, R. F. (1993). *Byzantine rite. A short story*. Minnesota.
- Vasylyshyn, I. (2015). *Comments in the Typik of Fr. Dolnytskyi and their sources*. Ad Fontes Liturgicos 5. Liturhiini komentari yak dzherelo liturhiolohii, Lviv.
- Yusypiv, N. Ya. (2017). *The liturgical context of the hymns of Easter Matins (based on the material of Ukrainian irmologions of the XVII–XVIII centuries)*. (Dissertation of the candidate of sciences in art history: 17.00.03). Lviv National Academy of Music named after M.V. Lysenko. Lviv.
- Zhuk, A., & Gogol, V. (2022). Isidor Dolnytsky's typeface and Vechirny's structural composition. *Volyn Herald*, 10, 149-162. DOI: <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-119>

Western European thinking: the Heideggerian turn as destruction (movement to the sources) or the search for a new (different) beginning (dimension) of thinking

UDC: 111.1

DOI: <https://doi.org/10.15421/172389>**Okorokov Victor**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8606-677X>, victor7754@i.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The purpose. The purpose of research consists in that: having plunged into depths of primitive consciousness (using the recipe of many thinkers of nonclassical philosophy), it reveal contradiction of the European thought (at its sources) in Ancient Greek thought and show resources of mythological thinking on the way of overcoming of these contradictions.

Methodology. All methodological installations, using possibilities, borderlines and effects of nonclassical consciousness, have appeared insufficiently effective for adequate understanding of essence of the person. The generalised method, which is used by us, leans on deep resources of high-energy consciousness and on decoding of possibilities of anthropological time that it presumes to open new horizons of human existence.

Scientific novelty. Addressing to modern representations about the changed conditions of consciousness, we have tried to see, how it look historically generated discursive practice of understanding validity by consciousness (including historical). Thus, with using destruction we want to reach the first sources of consciousness and reveal deep of historical mechanisms of formation temporal consciousnesses (how much it probably in modern conclusions).

Conclusions. It is shown that use of the basic ideas of Ancient Greek thought conducts scientific consciousness to deadlocks of contradictions which consistently revealed in subsequent history of philosophy and culture. The analysis of ancient mythological texts allows to conclude, that the Greek thought is not a source of modern scientific thought; that is for understanding of scientific thought we should address to more ancient archaic thinking. Thus, for overcoming of contradictions of modern scientific and philosophical thought it is necessary to search new alternative (more ancient) sources of understanding of the historical validity, first of all, connected with deepening in ancient (mythological) thought (directed on search of sources of this thought).

Keywords: thinking, the beginning of European thinking, consciousness, thought, philosophy, Heidegger, Plato, dimension, ancient Greeks, modernity

Західноєвропейське мислення: Гайдеггерівський поворот як деструкція (рух до джерел) або пошук нового (іншого) початку (виміру) мислення

Окороков Віктор*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Мета роботи. Мета статті полягає у тому, щоб, поринувши у глибини первісної свідомості (за рецептом багатьох представників некласичної філософії), виявити протиріччя європейської свідомості (у її джерел) у давньогрецькій думці й спробувати показати ресурси міфологічного мислення щодо подолання цих протиріч.

Методологія. Методологічні установки, що використовують можливості, прикордонні стани й ефекти некласичної свідомості, виявилися недостатньо ефективними для адекватного розуміння сутності людини. Використовуваний узагальнений методологічний підхід спирається на глибинні ресурси високоенергетичної свідомості, і на розшифрування можливостей антропологічного часу, що може дозволити розкрити нові горизонти людського існування.

Наукова новизна. Звертаючись до сучасних вистав про змінені стани свідомості, ми спробували побачити, як виглядають дискурсивні практики розуміння свідомістю дійсності, що історично сформувалися. Таким чином, на шляху послідовно проведеної деструкції ми прагнемо добратися до перших джерел свідомості й виявити глибинні історичні механізми формування темпоральної свідомості (наскільки це можливо в сучасних умовах).

Висновки. Показане, що використання основних ідей давньогрецької думки веде наукову свідомість до тупиків протиріч, які послідовно розкривалися протягом усієї наступної історії філософії й культури. Аналіз прадавніх міфологічних текстів дозволяє укласти, що грецька думка не є джерелом сучасної наукової думки, тобто для розуміння наукової думки ми повинні звернутися до більш прадавнього архаїчного мислення. Таким чином, для подолання протиріч сучасної наукової й філософської думки необхідно шукати нові альтернативні (більш прадавні) джерела розуміння історичної дійсності, насамперед, пов'язані з поглибленням у прадавні (міфологічну) думку.

Ключові слова: мислення, початковість європейського мислення, свідомість, думка, філософія, Гайдеггер, Платон, вимір, стародавні греки, сучасність

Стаття надійшла / Article arrived: 01.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Актуальність та постановка питання.

Уже давно пішов з життя найбільший філософ сучасності М. Гайдеггер. Але чи просунулося після його пошуків європейське мислення вперед, або ж, як затверджував німецький філософ, воно вже більше двох тисяч років тупцює на місці. У чому причина того, що класичне європейське мислення не може впоратися із сучасними антропологічними відкриттями? Багато мислителів зараз класичний ефект європейського мислення називають логоцентричністю або метафізикою. І один з перших, хто виявив цю парадигму (проблему) класичного європейського мислення був саме М. Гайдеггер, який висвітлює цю проблему буття мислення й спробував розібратися в ній, повернувшись до джерел європейської філософії.

Багато європейських мислителів XX в., слідом за М. Гайдеггером і його вчителями Фр. Ніцше й Е. Гуссерлем, намагалися розкрити сутність цього феномена: феноменологі Е. Гуссерль і його учні, антропологі – М. Шелер і Г. Плеснер, психоаналітики – З. Фройд, К.-Г. Юнг, Ж. Лакан та ін., екзистенціалісти – К. Ясперс, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понти та ін., структуралісти К. Леви-Строс, М. Фуко, Р. Барт, Ю. Кристева, постструктуралісти – Ж. Дерріда, Ж. Делез, Ф. Гваттарі, Ж. Бодріяр, А. Бадью й ін., однак, усі вони, в кінцевому рахунку, йшли по тому ж шляху мислення, що й М. Гайдеггер. Глибинний аналіз джерел західноєвропейського мислення, початий німецьким екзистенціальним мислителем, привів його до глибин людського мислення, виявленим ще стародавніми греками. Однак уважні критики творчості німецького екзистенціального мислителя – F. J. Gonzalez (2009) і T. Sheehan (2015) – виявили протиріччя в сприйнятті М. Гайдеггером споконвічного мислення стародавніх греків, тобто внесли корекцію в розуміння досліджуваного феномена мислення греків. Аналіз чистоти європейської метафізичної й сучасної свідомості був проведений у наших більш ранніх роботах (Okogokov, 2022b; 2022a).

У чому ж помилки мислення стародавніх греків і М. Гайдеггера, чому в пошуках відповіді на запитання про метафізичності європейського мислення М. Гайдеггер звернувся до споконвічних європейських мислителів, ми й спробуємо розібратися в даній статті.

Мета статті полягає у тому, щоб, поринувши у глибини первісної свідомості (за рецептом багатьох представників некласичної філософії), виявити протиріччя європейської свідомості (у її джерел) у давньогрецькій думці й спробувати показати ресурси міфологічного мислення щодо подолання цих протиріч.

Результати дослідження.

Спочатку ранній М. Гайдеггер, при підготовці лекцій про Платона й Аристотелеві, прочитаних їм

відповідно в 1922 і 1925 рр., намагався розібратися слідом за греками, як у принципі дане людині суще, тобто знайти відповідь на споконвічне питання філософського мислення, як можливе буття сущого. Для цього він самим уважним образом прагнув зрозуміти спосіб мислення стародавніх греків, щоб "почути" той первинний момент уловлювання людиною сущого, з якого починається мислення як таке. Буття для Гайдеггера навіть у цих ранніх лекціях є лише тою керівною ниткою, яка веде до дійсного (чистому (Okogokov, 2022b)) мисленню, тем фактором, без якого пізнавати мислення неможливе. На його думку, це добре розуміли ранні греки.

Але, озброєний новою феноменологічною методологією Гуссерля, він спробував просканувати грецьку думку у феноменологічному світлі, і знаходить феноменологічні мотиви в Аристотеля. Тому, як затверджує Ф. Гонзалес, усі інші навчання, Гайдеггер просіває крізь сито аристотелівської думки (Gonzales, 2009), і знаходить у такому підході, що изначальність європейського мислення належить зовсім не Платону й Аристотелеві, а досократикам Анаксимандру, Геракліту й Пармениду. У цьому Ф. Гонзалес бачить той вирішальний крок, який зробив Гайдеггер у розумінні грецького й сучасного мислення.

Звідси зрозуміло, що джерела пробудження думки раннього Гайдеггера пов'язані з новим прочитанням стародавніх греків. Використовуючи феноменологію, філософію життя й неокантіанське підхід і опираючись на глибоке знання давньогрецької мови, він проводить сучасний аналіз навчань греків і, насамперед, тих, з кого, на його думку, на той година, починається шлях європейського мислення (із Платона й Аристотеля). Однак тепер уже відповідно до позиції стародавніх греків йому важливо знайти натуралістичне пояснення феноменологічних вишукувань свого вчителя Гуссерля й, навпаки, з феноменологічних позицій спробувати витлумачити навчання стародавніх греків (спочатку, Платона й Аристотеля).

З таких позицій Гайдеггер уважно розбирає всі можливі підходи стародавніх греків до аналізу буття й мислення. Насамперед, це діалектичний підхід. Як пише Ф. Гонзалес, "хоча діалектика – це *λεγεσθα*, мова, вона прагне бути чимсь більшим. Її ціль полягає в тому, щоб розкрити самі речі, про яких вона говорить, побачити ці речі в "чистому баченні", незаплямованому тенденціями, що приховують, що спотворюють і, *λογος*. Грецьке слово, що позначає це "чисте бачення" без *λογος*, – *voelv*. Таким чином, Гайдеггер пише: "*διαλεγεσθαι*, отже, має неминучу тенденцію до *voelv*, баченню. Ця характеристика діалектики як "у шляху" сама по собі вірна думки Платона... Ми одержимо деяка виставу про те, що коштує за гайдеггерівською критикою Платона, якщо ми розглянемо розрізнені коментарі про

діалектика в більш ранньому курсі, *Grundprobleme der Phanomenologie* (WS 1919-20)... Загальний висновок, який проходить через ці коментарі, полягає в тому, що необхідно зберігати відмінність між *Anschauung* (думкою), за допомогою якого явище спочатку дається, і *Ausdruck* (вираженням), за допомогою якого воно згодом виражається в поняттях. Помилка діалектики полягає в тому, що вона змішує ці дві речі..., і вважається, що вона через свої поняття визначає явище, і тим самим нічого не визнає даним. Феноменологія уникає цієї помилки, обмежуючи діалектикові *Ausdruck*, або вираженням" (Gonzales, 2009, pp. 24-25). Гайдеггер, що володіє феноменологічним підходом, чітко розуміє помилку класичної діалектики, внаслідок яких приватний мислитель може видавати своя думка за загальне.

Поглибившись у гайдеггерівський аналіз стародавніх греків, Ф. Гонзалес доводить до нас переваги феноменологічного підходу: "Гайдеггер інтерпретує тут цей принцип як фундаментальна вимога феноменології відвести погляд від усіх точок зору. "Феноменологія - це філософія відсутності точки зору... Діалектика, навпаки, ніколи не буває вільна від точок зору, тому що все, що вона може зробити, це протиставити одну прийнятну точку зору іншій" (Gonzales, 2009, p. 25). Більше того, і сучасну діалектику гегельянців "Гайдеггер у більш пізньому курсі класифікує як "платонізм варварів": "варварський", тому що (у ній) відсутні справжнє коріння думки Платона" (Gonzales, 2009, p. 27). Помилки діалектичного мислення - одна із причин, по якій пізній Гайдеггер, в остаточному підсумку, так і не вертається до Платона.

Дивно, але в зіткненні феноменологічної думки Гуссерля й натуралістичної й пізніше виявленої діалектичної думки стародавніх греків Гайдеггера не влаштували обидві позиції. Він шукав умови, які дозволяють феномену стати надбанням свідомості в стародавніх греків, і в той же час на підставі навчання стародавніх греків розумів, що сама свідомість не може бути умовою свого власного існування, на чому наполягав його вчитель Гуссерль, який все більш заводив своє вчення в русло соліпсизму. У такому змісті Гайдеггера, насамперед, не влаштовувала трансцендентальна феноменологія Гуссерля, у якій він бачив елементи штучного нав'язування свідомості самоочевидності (першоосновності). Як уважає Ф. Гонзалес, міркування Гайдеггера про Платона й про греків взагалі невіддільні від його власного спрямованого в майбутнє мислення; або, за словами самого Гайдеггера, його міркування про "перший початок" західної філософії невіддільно від його спроби мислити "інший початок" і навіть рівносильне їй. Коротше кажучи, не можна провести відмінність між Гайдеггером-тлумачем прадавніх текстів і Гайдеггером-сучасним мислителем (Gonzales, 2009, p. 16). Гайдеггер намагається об'єднати природний

(а може бути, і божественний, світлоносний) дарунок людини, відкритий стародавніми греками, із сучасними феноменологічними вишукуваннями, що дозволяють цілком науково (у дусі європейців), я б навіть сказав атеїстичному дусі, глянути на буття мислення людини.

Тільки сполучення різних підходів змусило Гайдеггера шукати вихід у новому вимірі, який спочатку йому вдалося екзистенціальним.

У пошуках тієї первинної субстанції, яка розкриває людську свідомість, він у самий ранній період творчості шукає початок мислення в герменевтиці фактичності й життєположенні й трохи пізніше в роботі "Буття й час" в *Dasien* або екзистенціальних техніках розуміння буття, що долають вузькість категоріально-логічного охоплення буття (і в остаточному підсумку, самого мислення). Мир людини тепер розкривається не тільки в логосному, як невірно витлумачили послідовники ранніх греків (досократиків) у дусі Платона й Аристотеля, але й в екзистенціальному світлі мислення. Причому буття в цьому вимірі, з погляду Гайдеггера, відкривається людині по велінню самого буття (чому таке буття відрізняється від класичного розуміння бога). Недарма Гайдеггер відзначав, що "у всій метафізиці, від Платона до Ніцше, панує теологічний момент, тому що в якості причини миру неодмінно мислиться "божественне"" (Heidegger, 1979). Звідси лише крок до *Dasien*-терапії, яку розробив послідовник Гайдеггера Бінсвангер.

Схожу тенденцію розвитку думки Гайдеггера виявляє ще один дуже уважний американський дослідник його творчості Т. Шихан, який намагається розшифрувати слідом за німецьким екзистенціальним мислителем симптоми ранньогрецького мислення, що вказують на них природність і істинність (Sheehan, 2015).

Опираючись на нові парадигми сучасної філософії, ми спостерігаємо загальну тенденцію сучасної думки: по-перше, повернутися слідом за Гайдеггером до справжнього (по можливості, автентичному) прочитанню навчань стародавніх греків, тобто провести деструктивний аналіз усього класичного (метафізичного) мислення й інтерпретувати його в такому світлі, щоб розкрилася головна мета грецького мислення - осмислення того, як суще як таке стає надбанням людської свідомості. По-друге, разом з послідовниками й критиками Гайдеггера (наприклад, Ф. Гонзалесом і Т. Шиханом) виявити розбіжність думки греків і думки Гайдеггера, тому що ці постметафізичні мислителі віднесли досить скептично до основного висновку (заповіту) Гайдеггера, тому вердикту щодо європейської думки, який був даний у його останній роботі "Що зветься мисленням?": "...заклине мислити в наш сумнівний час є те, що ми ще не мислимо" (Heidegger, 1968, p. 47). Тобто вони, як і в А. Баддю (див. його роботу

"Маніфест філософії" (Badiou, 1992)), поставили постгайдеггерівські питання: можна чи незважаючи на настільки критичні зауваження Гайдеггера, урятувати європейську думку, філософію й культуру, опираючись на вже наявну, добре розроблену й усім зрозумілу європейську (класичну) думку, насамперед, думка стародавніх греків.

Але отут і стало з'ясовуватися, що, з одного боку, думка стародавніх греків не настільки прозора, як уважала класична культура, з іншого боку, вона невірно витлумачена послідовниками, точніше навіть, підмінена або озвнішнена (як писав М. Гайдеггер у роботі "Основні поняття метафізики" (Heidegger, 1983)) і, із третьої - наслідку такої підміни фундаментальним образом позначаються на стані стагнації сучасної культури. Із цього приводу Т. Шихан писав, що "уже до 1935 року він (Гайдеггер) "зрозумів, що все це спустошення в остаточному підсумку було зв'язано тільки з одним: довгим і пагубним ігноруванням Заходом схованого очищення, самої сутності людину й джерела всіх змістів. Він побачив, що економічне, соціальне й духовне руйнування століття було наслідком нашого забуття тієї глибини, з якої істотно завжди приходить і вертається до людей, примушує їх до переваги й дозволяти їм діяти на основі рангу... (на відміну від) натиску того, що агресивно руйнує всі чини й усе таке є миро- духовним. З Результатом є катастрофа, яку ми переживаємо сьогодні" (Sheehan, 2015, p. 282). Фактично, Гайдеггер, як і Шпенглер, виявив границі існування західної культури й усвідомив, що ми перебуваємо на цій границі (заходу Європи) і необхідне відновлення культури й духу. Звідси й песимістичні нотки в міркуваннях послідовників німецького мислителя постмодерністів (типу, кінець мислення, кінець читача, кінець філософії й т.п.). Правда, Гайдеггер спочатку джерелом відновлення порахував німецький фашизм. Але сучасна культура XXI в. виявила помилковість такого роду висновків. Класичний запас філософської енергії культури перестав будити думку, консерватизм завжди шукає ресурсів в (уже устояному) минулому, сучасний лібералізм більш не сприяє процвітанню суспільства. Ми знову коштуємо перед споконвічним питанням - що робити? І пробуджуючого думку джерела поки виявити не можемо.

Хоча й сам Гайдеггер, незважаючи на свій досить стійкий атеїзм, звертався до ідеї душі й бога, але тільки в контексті вічного сущого або природи, тому що й боги, не тільки люди, повинні десь існувати (у цих твердженнях сильні мотиви даосизму). Грунтуючись на навчанні Гельдерліна про природу, Гайдеггер пише: "Відмова в бутті стосовно "богів" означає насамперед тільки лише наступне: буття не варто "над" богами; але й "боги" також не коштують "над" буттям" (Heidegger, 2020, p. 537). Німецький мислитель уже відчуває себе живучим у

постніцшеанську епоху, у тому вимірі (початку), у якому "боги" умерли або, у всякому разі, по Вагнеру, пішли, покинули нашу Землю. У такому новому вимірі, який Гайдеггер називає другим початком, він знаходить, що "якщо буття є потребою Бога, якщо саме буття знаходить свою істину лише в продумуванні і якщо це мислення є філософія (в іншому початку), те "боги" потребують буттєво-історичному мисленні, а значить у філософії" (Heidegger, 2020, pp. 537-538). Ну і як це розуміти, коли великий мислитель зводить божественне (релігійне, священне) початок до філософського? Відповідь Гайдеггера простий: "Буттєво-історичне мислення перебуває поза рамками будь-якої теології й навіть не знає ніякого атеїзму в змісті "світогляду" або якось інакше оформленого навчання" (Heidegger, 2020, p. 538). По цьому рецепту, немає ні людей, ні богів, які не мислять буттєво-онтологічно. Іншими словами, у якому б вимірі вони не перебували скрізь є присутнім і буття, і історичне мислення. Однак чи є таке мислення логічним? Отут Гайдеггер дає негативна відповідь: "...це є одним із самих найбільших забобонів західної філософії: мислення повинне бути логічним, тобто повинне бути визначене розраховуючи на висловлення... Сама логіка щодо сутнісної підстави істини буття є видимість, але видимість необхідна" (Heidegger, 2020, pp. 564-565). Логічне мислення для Гайдеггера є мисленням першого початку (логосним мисленням). "Інший початок, початок буттєво-історичного мислення" (Heidegger 2020, p. 592). Цей умовивід Гайдеггера 30-х років у його роботі "До філософії (про подію)", роботі, що представляє завершення історико-подієвого розуміння буття. Однак надалі німецького мислителя не задовольнить і таке тлумачення буття, і він знову вертається до стародавніх греків, щоб відшукати в них шлях онтологічного обґрунтування мислення.

Отже, Гайдеггер, як і греки, знову коштує (як і в ранніх лекціях про Платона й Аристотелів) перед складною проблемою іменування того, що розкриває буття сущого свідомості. Коли із цього приводу, пише Т. Шихан, його запитали, "чому ви відразу ж не назвали своїм іменем те, що шукали як "значення Sein"? на своєму шляху крізь сутність часу? Гайдеггер (відповів): Як я можу дати ім'я тому, що я усе ще шукаю? знайти це буде залежати від присвоєння йому слова, яке назве його. (Питання): Тоді нам доведеться терпіти виниклу плутанину. І дійсно, протягом приблизно вісімдесяти років читачі Гайдеггера повинні були терпіти лавину плутанини (пошуки плутанини, як я сподіваюся показати) у спробах з'ясувати, що саме Гайдеггер мав на увазі під Sein і родинними йому термінами (Sheehan 2015: 5). Тому що сучасні, та й класичні, терміни "буття" і "істина" точно не відповідають тем змістам, які ховалися за цими іменами в стародавніх греків. Сучасний Гайдеггер шукав у стародавніх

греків те, що відкриває суще для мислення. Він уже добре розумів, що однозначної відповіді на це питання немає. Наприклад, у своїх лекціях 1943-1944 рр. (присвячених Геракліту) Гайдеггер так витлумачує свою відповідь на це питання: (у мисленні Геракліта) "царює близькість до богів... Артеміда є зі смолоскипами в обох руках. Її називають фюсфрос, тобто "світлоносний"; суть світла (φῶς, φῶς) - це та ясність, яка насамперед дає чомусь з'явитися й у такий спосіб вийти із прихованого в неприховане. Однак так само істота фюсис (φύσις) виражається в сходженні й саморозкритті в розкриті й прояснене... Ми називаємо це одним, ще не до кінця продуманим словом "просвіт" (Lichtung). Просвіт у змісті, що проясняє, розкриває приховання є споконвічна прихована істота того, що йменується грецьким словом ἀλήθεια" (Heidegger 1979, p. 35). Це тільки одна з конотацій найголовнішого (якщо не основного) грецького філософського терміна ἀλήθεια (істина). Звідси зрозуміло, як важко Гайдеггеру (і будь-якому сучасному мислителю) добратися до змісту справжнього значення слів греків. З такого роду складностей і складається наступна заплутаність (озовнішнення або навіть підміна) європейського мислення. Платон і Аристотель лише трохи спростили зміст цієї заплутаності й разом з тим, як зрозумів Гайдеггер, уже вони підмінили справжній споконвічний зміст базових термінів (таких як істина й буття). Зокрема, ἀλήθεια (істина) в Аристотеля перетворилася в "відповідність" і "правильність", що докорінно змінило хід наступної європейської думки й перетворило її із природної, природної (натуралістичної й первозданної) у метафізичну (дану й інтерпретовану, що веде від природності й дійсності самим мисленням), так сказати підіграну під пошук першооснов буття й мислення.

Усвідомивши це вже в найперших лекціях 20-х рр., Гайдеггер протягом усього творчості болісно шукає зрозумілу сучасникам заміну змісту того, що він почув у греків. І, як затверджую Ф. Гонзалес і Т. Шихан, не знаходить її. Більше того, як і в попередній класичній культурі, знову вільно підмінює ці змісти. Але ж Гайдеггер був одним з найкращих фахівців з філософії стародавніх греків у XX в. Європейська думка знову, у тому числі й у роботах Ф. Гонзалеса й Т. Шихана, очевидно, тих, хто найбільше точно розкрив діалог Гайдеггера зі стародавніми греками, так і не знайшла адекватні для характеристики мислення змісти. Як же важко логосному мисленню знайти шлях до справжнього розкриття змістів людського мислення, адже воно в області логосної системи понять відразу розпадається на діалектичні фрагменти, тобто веде нас до метафізики від Платона до Ніцше. Правда Гайдеггер і отут знаходить виправдання логосному європейському мисленню. Як пише Ф. Гонзалес, у тексті з курсу 1937-1938 років "Гайдеггер формулює своє судження про греків у такий спосіб:

"Те, що грецькі мислителі випробували (erfahren) непотаємність сущого, незаперечно (оскільки вони могли характеризувати істину як правильність тільки обґрунтовуючи його в цій непотаємності, як доводить Гайдеггер раніше по ходу справи) (Gonzales, 2009, p. 144). Іншими словами, шлях логіки, по Гайдеггеру, це неправильна, але необхідний щабель у розвитку будь-якого мислення.

Але навіть ранній Гайдеггер розумів, що потрібно вибратися із цієї логосної взаємопоруки понять і зісковзнув на стежку герменевтики фактичності (здорового глузду), ту стежку, яка надалі приводить його вчителя Гуссерля до життєвого миру. Але герменевтика, як показали Г. Гадамер, П. Рікер і ін., завжди опирається на попередню традицію й, тим самим, лише розвертає нас у коло "вічного повернення" (суть якого побачив Ніцше). Гайдеггер зі своєю тонким чуттям глибин мислення (ледве чи не природною інтуїцією) відразу зрозумів нездатність герменевтики розв'язати прадавні проблеми мислення й розвернувся у бік екзистенціальної філософії, а герменевтичний підхід підхопив його учень Г. Гадамер.

Ледве раніше Гайдеггер зрозумів нездатність діалектичного мислення вирішувати фундаментальні проблеми філософії. Виявивши нове джерело мислення й буття, Гайдеггер, написавши геніальний добуток по новій екзистенціальній (фундаментально-онтологічній) методології ("Буття й час", пошук буття з обрину часу), але швидко зрозумів, що ситуацію зі стародавніми греками екзистенціальна філософія, по суті, так само не рятує, і Dasein-терапія наближає нас до глибин людської психіки, але не дає ясного сенсу існування, як, втім, і ясного розуміння часу. Давши ім'я своїй знахідці - "буття" і попутно показавши, що класична культура, фактично, не знала, що ховається за цим іменем, Гайдеггер відправився в подальше плавання по хвилях європейської думки (назвавши цей шлях мислення деструкцією), щоб добратися до її джерел, розробивши вже історико-онтологічний підхід і наблизив свою глибинну оптику до справжнього прочитання поняття "істина" у стародавніх греків. У цій місці Гайдеггер звертає з уторованого шляху європейської культури, орієнтованої на Платона й Аристотеля, і здійснює різкий розворот до більш ранньої європейської думки, до споконвічних (більш раннім) мислителів (Анаксимандру, Геракліту й Пармениду). При цьому його робота "До філософії (про подію)" - лише ще одна фундаментальна спроба призупинити біг європейської логосної думки й спробувати зрозуміти, який зміст проміжку між першим (метафізичним) і другим (сучасним) початками мислення, з обліком того, що перший фундаментальний крок - екзистенціальний - їм уже зроблений, і він не привів до порятунку європейської думки (антропологія так і залишилася мрячною наукою, а відкрите ім'я "буття"

не дозволило поставлені ще греками проблеми). Після цього Гайдеггер, зневірившись у можливостях сучасного мислення, більш не намагався намацати контури нової свідомості й знову повернувся до корінь споконвічного мислення, тобто шукав притулок у стародавніх греків, тільки на більш ранньому етапі (минаючи Платона, Аристотеля й навіть Сократа).

Внаслідок цього складного шляху від аналізу логосності й діалектики стародавніх греків до екзистенціальної філософії й "філософії із ситуації" і далі до самої ранньої давньогрецької думки, Гайдеггер почув свій вирок сучасній культурі: сучасна думка не в змозі розв'язати ті проблеми, які виникли ще в Прадавній Греції, європейці так і не навчилися мислити.

Висновки.

Як виражалися сучасні онтологи, Сократ зробив крок назад стосовно мислення досократиків, а Платон і Аристотель - ще один крок назад. Наступна європейська культура, оберталася в колі цих кроків, так і не змогла порвати з узами метафізичного й логосного мислення. Гайдеггер же у своєму екзистенціальному мисленні зробив ще один крок назад стосовно Платона й Аристотелеві, але й цей екзистенціальний крок лише виявився одним з багатьох і не спас ситуацію, що обґрунтовано показали учні німецького мислителя А. Камю й Ж.-П. Сартр. Потім Гайдеггер зробив ще один півкрок - історико-онтологічний (або підключив ситуаційний підхід) у роботі "До філософії (із ситуації)", але й отут йому не вистачило аргументів ні для обґрунтування істини, ні для обґрунтування буття, ні для обґрунтування філософії. Розчарувавшись у сучасних проектах порятунку, Гайдеггер знову повернувся до стародавніх греків, тільки більш ранніх, чому Платон і Аристотель, як йому видалося, споконвічним.

Досліджуючи фундаментально-онтологічно вчення споконвічних мислителів, Гайдеггер на заході своєї діяльності раптом усвідомив, що європейська філософія не в змозі вибратися з того тупика, у який її завели стародавні греки, а точніше, погано продумана, зовнішня (логосна або логічна) їх інтерпретація послідовниками.

І ситуацію не врятувало навіть нове (євангельське) християнство. Християнські мислителі встали на шлях важливості сакральної, як виразився Р.Жирар, миметичної, жертви, для "стійкості" європейської цивілізації, але не врахували її історичний характер. Енергія сакральної жертви виснажилася до XX століття й уже не рятує європейське мислення. Тому тонко розуміючий єство європейської культури Гайдеггер нехай і болісно, але швидко відійшов від християнства наприкінці десятих років і почав шукати інші шляхи - герменевтичний, темпоральний, екзистенціальний, націоналістичний (якщо не сказати, нацистський), історико-онтологічний, деструктивний (рух до изначальности), але на всіх цих шляхах його

потужну думку осяглося розчарування. Цей розпач тонкий мислення, що почуває природу, філософа, який перебрав усі відомі йому й навіть винайдені їм шляхи, але так і не знайшов притулки для дозволу проблем буття мислення (і істини).

Після історичного повороту в розумінні буття Гайдеггер переходить до пошуку изначальности мислення стародавніх греків і розвертається в напрямку до споконвічних мислителів (Анаксимандру, Геракліту й Пармениду). Як затверджує Ф. Гонзалес, Гайдеггер 40-х - 50-х років прагне ще раз перепрочести платонівського "Софіста", але, фактично, споконвічні мислителі закривають собою образ Платона й ведуть Гайдеггера до більш ранніх джерел європейського мислення.

Що ж перешкодило Гайдеггеру знову зустрітися із Платоном? Чому він так критично настроєний щодо європейського мислення? Відповіді, по суті, немає. Шлях до бога й людській душі закривається в нього натурфілософським атеїзмом. А справа буття виявляється недостатнім без нового розуміння мислення, без мислення в новому вимірі (початку) буття не зорієнтується. І тому що логосний шлях уже закривається, німецький мислитель перестає розуміти, із чого починається мислення. Заповіт Гайдеггера лише кличе в нове мислення, але не показує шлях до нього. У цьому трагедія Гайдеггера й усієї сучасної європейської культури. Європейські мислителі не бачать виходу, тому що класичні категорії перестали працювати в нашому вимірі культури, екзистенціали вичерпали екзистенціальний шлях, християнська культура намагається повернути нас до євангельського Христа (К. Барт, П. Тілліх і ін.), однак, схоже, євангельський логос Філона теж перестав обновляти мислення. Іншого типу мислення європейська культура не знає.

Тому пізній Гайдеггер робить ще одну спробу й вертається до Ніцше з його заходом європейського мислення (образ "пустеля росте"). Далі тільки заповіт Гайдеггера.

Однак судячи з останнього добутку "Що зветься мисленням?", заповіту Гайдеггера, - деструкційна спроба розпізнати "дух мислення" там у джерел європейського мислення, де суще ще стикається природно з мисленням, також закінчилася невдало.

Великий Гайдеггер не впорався із сучасністю, але не впорався й зі стародавніми греками. А далі його на цьому шляху ніхто із сучасних мислителів і не перебував. Хіба що Ф. Гонзалес і Т. Шихан спробували розшифрувати невдачі видатного німецького мислителя. Але й вони лише розкрили складності розуміння Гайдеггером стародавніх греків і не вказали вихід зі сложившоїся ситуації мислення.

Єдиний шлях, від якого протягом усього свого життя відвертався Гайдеггер, але який, по його ж словах в інтерв'ю з японським журналістом, був

йому дуже близький, - це східний. У силу одному Гайдеггеру відомих причин він так і не пішов по китайському й індійському шляхові. Хто знає, який потенціал цей східний шлях міг би принести

Гайдеггеру й усьому сучасному європейському мисленню. Творчість найглибшого сучасного філософа М. Гайдеггера показало, що класичні шляхи підтримки європейського мислення виснажилися.

REFERENCES

- Badiou, A. (1992). *Manifesto For Philosophy: followed by two essays*. Albany: State University of New York Press.
- Gonzales, F. (2009). *Plato and Heidegger: a Question of Dialogue*. The Pennsylvania State University Press, University Park.
- Heidegger, M. (1968). *What is called thinking?* (J. Glenn Gray, trans.) New York, Evanstone, London. Harper & Row, Publishers. 244 p.
- Heidegger, M. (1979). *Heraklit*. Frankfurt Am Main: Vittorio Klosterman.
- Heidegger, M. (1983). *Grundbegriffe der Metaphysik*. Frankfurt Am Main: Vittorio Klosterman.
- Heidegger, M. (2020). *To philosophy (On the event)*. Gaidar Institute Publishing House.
- Okorokov, V. (2022a). On the Purity of European Consciousness and the Limits of Being-Time in the Existential Anthropology of the Late M. Heidegger. *Philosophy and Cosmology*, (29), 88-115. Retrieved from http://ispcjournal.org/journals/2022/02/PhC_29_Okorokov.pdf
- Okorokov, Viktor. (2022b). On the purity of European consciousness in the existential anthropology of early M. Heidegger. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, (21), 137-150. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i21.260495>
- Sheehan, T. (2015). *Making Sense of Heidegger: A Paradigm Shift*. London, New York: Rowman & Littlefield.

Ideas and Theories Related to the Social Justice Problem in the History of Philosophy

UDC: 1.316

DOI: <https://doi.org/10.15421/172390>**Hajiyev Osman Yusif****Ph.D., Assoc. Prof., Deputy Dean of the Faculty of History and Geography, <https://orcid.org/0000-0002-5978-0676>, osmanhajiyev83@gmail.com****Sumgait State University (Sumgait, Azerbaijan)**

Abstract

The main aim of the article is to research the social justice problem in the history of philosophy, which constantly brings about discussions and debates in society. First and foremost the essence and theory of the social justice problem, as well as its importance for society are reviewed, and evaluated as a universal value. Social justice is such a problem that it should be related to the various aspects of humans' life, such as economic, social, political and cultural. To speak of a unit concept of social justice according to all kinds of societies is beyond the realm of possibility. Social justice owns a historically variable nature. Herewith, the alteration of dominating value and social relations in the society or the diversity of these factors in various societies in the same historical period has also had its effect on the concept of social justice, along with its interpretation and meaning.

In the research material, from the ancient times to the present the views, ideas and theories of several philosophers (Confucius, Plato, Aristotle, A. Augustine, A. Thomas, J. Bruno, N. Machiavelli, T. Campanella, T. More, G. Gracia, J. Russo, T. Hobbs, J. Locke, J. Mill, I. Kant, G. Hegel, I. G. Fichte, K. Marx, J. Rawls, S. Miller, P. Kozlovsky, O. Hoffe, Y. Habermas, R. Xear, A. McIntyre, V. Solovyov, Arkhalensky, Y. I. Sulin, V. L. Gugarinov, A. A. Huseynov, Y. A. Dubko, V. A. Gatov, in Azerbaijan Z. Goyushov, I. Mammadzade, A. Ahmadov, A. Guliyev, A. Abbasov and others.) on the problem of social justice have been analyzed and some generalizations have been concluded. The dissection indicates that the concept of social justice is comprehensive, and this side requires different – philosophical, sociological, economic, political-legal, ethical, even spiritual-psychological approaches. Application significant: material can be used in seminars and lectures in HEIs.

Keywords: history of philosophy, social justice, society, classes, social equality, liberalism, freedom

Ідеї та теорії, пов'язані з проблемою соціальної справедливості в історії філософії

Гаджійєв Осман Юсіф**Сумгайтський державний університет (Сумгайт, Азербайджан)**

Анотація

Основною метою статті є дослідження проблеми соціальної справедливості в історії філософії, яка постійно викликає дискусії в суспільстві. У першу чергу розглядається сутність і теорія проблеми соціальної справедливості, а також її значення для суспільства та оцінюється як загальнолюдська цінність. Соціальна справедливість є такою проблемою, що її слід пов'язувати з різними аспектами людського життя, такими як економічні, соціальні, політичні та культурні. Говорити про єдину концепцію соціальної справедливості для всіх типів суспільств неможливо. Соціальна справедливість має історично мінливий характер. При цьому зміна домінуючих ціннісних і соціальних відносин у суспільстві або розмаїття цих факторів у різних суспільствах в один і той самий історичний період також вплинула на концепцію соціальної справедливості разом з її інтерпретацією та значенням.

У матеріалі дослідження від найдавніших часів до сьогодення представлені погляди, ідеї та теорії ряду філософів (Конфуцій, Платон, Арістотель, А. Августин, А. Фома, Дж. Бруно, Н. Макіавеллі, Т. Кампанелла, Т. Море, Г. Грасія, Дж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Мілль, І. Кант, Г. Гегель, І. Г. Фіхте, К. Маркс, Дж. Ролз, С. Міллер, П. Козловський, О. Хоффе, Ю. Хабермас, Р. Ксер, А. Макінтайр, В. Соловйов, Архаленський, Ю. І. Сулін, В. Л. Гугаринов, А. А. Гусейнов, Ю. А. Дубко, В. А. Гатов, в Азербайджані З. Гююшов, І. Мамедзаде, А. Ахмедов, А. Гулієв, А. Аббасов та ін.), проаналізовано проблему соціальної справедливості та зроблено деякі узагальнення. Дослідження свідчить про те, що поняття соціальної справедливості є всеосяжним, і ця сторона потребує різних – філософських, соціологічних, економічних, політико-правових, етичних і навіть духовно-психологічних підходів. Важливість застосування: матеріал може бути використаний на семінарах і лекціях у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: а історія філософії, соціальна справедливість, суспільство, класи, соціальна рівність, лібералізм, свобода

Introduction.

Social justice ideal is one of the most central problems of philosophy in the era of modern global transformations, integration and democratization. Social justice is a universal value considered by mankind, thinkers and scientists for centuries, understood and studied by various philosophical directions, theories and methodological rules. This fundamental philosophical category has been surveyed via religious, moral-social, legal and economic aspects.

Affirmation of the principle of social justice in society as well as the topicality of this subject matter is related to the normal activity of the integration mechanisms in social life. Historical studies of philosophy prove that social justice ideal has become a powerful factor in changing social relations by capturing the minds and hearts of large masses of people.

One of the factors, which determine the relevance of the issue, is based on the multilateral functions of social justice in society. Social justice in society:

1. social unity, national solidarity;
2. the legitimacy of the existing social structure;
3. strengthening of public order and rules;
4. provides constant control over the observance of the most optimal balance between collective and individual, public and private interests.

So, social justice realizes its regulatory function at different levels of social systems. All this makes a philosophical analysis necessary to reveal the role of social justice phenomenon in its organization in public life, the formation mechanism of its content and the scale of its influence.

Formulation of the problem.

The special consideration of social justice ideal as an object of interdisciplinary research, has led to discussions and debates around question. Philosophy, history of philosophy, religious concepts, ethics, aesthetics, jurisprudence, economic theories have given many approaches and concepts that consider justice. The problem of social justice has aroused serious scientific interests in thinkers of different periods. All humanitarian teachings in relation to a human and society appeal to this problem. In these theories the ideal of social justice acts as a criterion of "humanity" of society.

Objectives of research:

- Analysis of the social justice phenomenon from a socio-philosophical context;
- Studying the philosophical-historical roots of the social justice problem, searching for the various views, ideas and theories on the social justice problem in the history of philosophy;
- Indicating of the importance of economic, social, political-legal, cultural aspects of the social justice phenomenon.

Main part.

The basis of the study of the theoretical and methodological foundations of social justice ideal was

created in the works by the classics, such as Confucius, Plato, Aristotle, T. Hobbs, J. Locke, I. Kant, G. Hegel, K. Marx and others.

Conceptions of justice as a social value are associated with the names of Confucius, Plato and Aristotle. In their theories, justice based on ethical aspect is analyzed in terms of the degree of integration of public and private interests. Plato, who considered the wise, brave and insightful "ideal state" which consists of three groups (those who rule the country, those who protect the country – soldiers, and producers – farmers, artisans), considered the absence of conflicts between them and conditions of mutual understanding as the main condition (Platon, 1999, pp. 126-220). He stated in his work, named "The State" that "we accept that the state is fair if each of these three groups does its job" (Platon, 1999, p. 149). Another interesting point is that Plato was not a supporter of any group, but of the common good: "We create the state not for one of the groups of its population, but for the happiness of the state as a whole. When our state grows and improves, all its clans should be given the opportunity to take their share of general prosperity according to their natural indicators" (Platon, 1999, pp. 126-127). Plato saw the cause of social inequality, injustice and social suffering in private property and did not accept excessive wealth and poverty. As he emphasized: "Wealth and poverty. One of them leads to luxury, laziness, new customs, and the other one, apart from new customs, leads to meanness and crime" (Platon, 1999, p. 128).

Unlike Plato, another ancient philosopher Aristotle was a supporter of private property. He associated the basis of social inequality not to property relations, but to human nature. Aristotle considered slavery to be a natural state of the organization of society as a natural state of the organization of society and said that "one is a slave, and the other is a free man by nature". For the first time, Aristotle began to use the concept of "middle class" in relation to society. According to his point of view in "Politics" there should be noted this idea: "Each state consists of three parts: The very rich, the very poor and the middle class. Average livelihood is the best welfare. Mediocrity level is best for obedience to intelligence". Thus, if we proceed from the natural composition of the state, then the state structure created from average people should be considered the best. Such citizens are whole and harmless in the state. They do not look at other people's property like the poor, who look at the wealth of the rich. They do not hate anyone and no one hates them and they live safely. Therefore, the state where the moderates are in the majority is considered a good structure. Because such a structure is free from extreme rich-extreme poor polarization, that is, from an internal explosive device" (Aristotel, 1997, pp. 144-145).

Apparently, according to Aristotle, a free human society should consist of three classes: the rich, the middle class, and the poor. As Aristotle indicated, the middle class is beneficial for the security of the society.

While enumerating the duties of the state, he specifically mentioned the prevention of excessive enrichment of citizens. In Aristotle's ideal state – *Politia*, it was assumed possible to eliminate the polarization of the state and the poor with the dominance of the classes with an average standard of living. The idea of “the larger the middle class, the more stable the society itself” used by many scientists in our modern times, belongs to Aristotle. He wrote: “A moderate state structure is the best, because it alone does not lead to internal confusion; where there is a large number of moderate citizens, there is less grouping and disagreement among citizens” (Aristotel, 1997, p. 146). Aristotle distinguished several types of justice: legal, political and social types of justice.

In medieval philosophy, God was supposed the incarnation of justice. In this period, as in other fields, religious-idealist ideas prevailed in relation to society. The real reasons for the division of society into different classes, as well as the reasons of social inequality and injustice are not investigated, in the theories by the philosophers such as A. Augustine, A. Thomas, it was accepted that this is the result of divine will (Augustine Aurelius, 1998). Theologians presented justice as an acquired virtue. Injustice was the result of the failure of human intelligence. Justice could only be realized in a Christian state. Based on the belief that all human beings are equal before God and the law, the notion of “fairness” as related to access is often linked with the notion of “equality” to imply that all people, regardless of their gender, race, age, class, language, religion and occupation, are entitled to benefit from public goods and resources (Khechen, 2013, p. 5).

Only during the renaissance – from the 15th – 16th centuries, social division of labor, property relations, the division of people into different classes and stratas, ways to achieve social equity, social justice, etc. such social philosophical problems became the object of research of individual philosophers and scientists (J. Bruno, N. Machiavelli, T. Campanella, T. More, etc.).

In the new era, justice is analyzed from a legal perspective, and this view forms another liberal concept. Classical German philosophy associates justice with the fulfillment of moral duty, harmony of individual and public interests (I. Kant, I. G. Fichte). Hegel, later K. Marx studied justice from the angle of personality alienation, self-alienation. The social concept of the justice ideal was developed in the works by G. Grazia, J. Russo, T. Hobbs, J. Locke, and J. Mill in the new age. According to G. Garcia, the main demand of humanity is to accept justice as a social virtue. This period was an important stage in the epistemological understanding of the essence of the phenomenon of social justice. Philosophers of the new age considered justice to be the main factor in creating social order. They characterized justice as a moral and legal regulator of society. T. Hobbs emphasized that, justice is the unchanging will, which gives to each man his own. Thus, where there is no

property, there is no injustice, and where there is no state, there is no property, because there everyone has the right to everything. Therefore, where there is no state, there is no injustice (Hobbes, 2001, p. 56).

During this period, new models of philosophical cognizance of the social structure emerged in European countries, social justice was recognized as the main means of legal legitimization formed between the state and society.

Representatives of Enlightenment philosophy studied social justice as a phenomenon, that depends on the socio-cultural characteristics of a specific society.

The concept of J. Rawls had a great impact on the realization and content of justice in modern society. His book “Theory of Justice” written in the 70s of the 20th century still retains its scientific importance. In his work, J. Rawls investigated justice in social systems as a justification of the significance of the moral criteria of the values of social events. He characterizes social justice as fairness in his “Theory of Justice”. According to his theory, all the members of society accept justice as a basic principle. J. Rawls commented on the liberal content of justice and the objective factors affecting it. Meanwhile he writes his thoughts down as follows: “Citizens’ freedom should be guaranteed in a just society, and the right guaranteed by freedom should not be the subject of political bargaining and interests” (Rawls, 1995, p. 13).

Sharp polemics in Western social sciences regarding J. Rawl's ideas about justice continue even now.

Researches such as S. Miller, P. Kozlovski, O. Hoffe examine the liberal traditions of justice from a political-legal perspective.

Y. Habermas, R. Xear and A. McIntyre studied justice from an ethical aspect in their works.

In the 20th century, social justice concept was searched theoretically, but the issue of its practical application was also taken into consideration. During this period, philosophical ideas about social justice became definitively conceptualized.

Modern researchers pointed out that liberalism experienced a deep crisis in Western countries at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Simultaneously they paid more attention to egalitarian and distributive forms of justice and they tried to show that collective community values had priority over individual-liberal values.

In modern Western countries, the social contract is taken as the basis of philosophy during the liberal interpretation of justice. The analysis of the evolution of ideas about social justice in the history of world philosophical thoughts and its modern interpretation shows that justice ideal can be defined as a category of social philosophy.

In this theoretical concept, O. Hoffe analyzed the phenomenon of social justice from two methodological aspects: 1) Which social, political and economic conditions shape social justice? 2) Which answer to them

is considered fair? O. Hoffer considered it necessary to control morality over law. He proposed to replace the concept of “natural right” with the concept of “political justice” (Hoffer, 2007, pp. 64-65). The main principle of political justice is the right to freedom of everyone.

Modern libertarian, left-liberal, perfectionist, communal, and functional theories of justice have determined the place and role of social justice in society based on the following conceptual scheme: justice is the evaluation and criterion of conditions, goals, means and results of human activity.

In Western theories, the ideal of justice remained committed to equality, but differed from pragmatism. The main goal of social development was considered public benefit. There was a consensus among the representatives of this tendency. Because they put forward the social ideal as an unconditional respect for the formal rights of the individual, as well as a requirement to realize the reconstruction of society on a rational basis in an intelligent and fair way. But soon there was a difference of opinion between them. Some, especially liberals, believed that individual freedom and the goal of welfare were incompatible. Any attempt by society realizing collective welfare violates human rights. Left liberals were for a compromise between freedom and welfare. Communitarians strongly criticized liberalism and developed the thesis about the social nature of man. Neoliberals', especially libertarians' conceptions of justice refused humanistic imperatives and other moral motives and this was the main flaw of their conception. Justice was understood as the equality of free individuals, which actually led to the fairness or selfishness of the owners. Communitarianism opted for the moral recognition of social justice.

Thus, the idea of justice humanizes social relations as a whole and leads to the development of the idea of human freedom. Each person possesses an inviolability founded on justice that even the welfare of society as a whole cannot override. For this reason justice denies that the loss of freedom for some is made right by a greater good shared by others. It does not allow that the sacrifices imposed on a welfare outweighed by the larger sum of advantages enjoyed by many. Therefore in a just society the liberties of equal citizenship are taken as settled; the rights secured by justice are not subject to political bargaining or to the calculus of social interests (Rawls, 1999, p. 3). Social justice is a philosophical category about the actual state of social relations.

Discussions.

In the 19th and 20th centuries, researchers such as V. Solovyov, S. L. Frank, N. A. Berdyayev, B. N. Chicherin, P. I. Novgorodov, and I. A. Ilyin studied the philosophy of justice in Russia. During the Soviet period in Russia, they paid significant attention to the problem of justice. Its socio-philosophical aspects were studied by L. G. Grinberg, T. N. Zaslavsky, A. G. Zdravamyshev, G. B. Svyatokhin, from the political aspect G. A. Alekseyev, R.

A. Gabitov, B. N. Kalinikov, A. I. Sokolov and others. Some of the philosophers – L. M. Arkhalensky, Y. I. Sulin, V. L. Gugarinov, A. A. Huseynov, Y. A. Dubko, V. A. Gatov and others interpreted justice as an ethical category.

In the 90s of the 20th century, the works on justice decreased due to objective reasons. In the 20th-21st centuries, the sociocultural specificity of the idea of justice became an object of research.

In the Islamic religion, justice advocates the equal protection for everyone's rights without any discrimination, as well as it supports the fight against violence without compromise, and the protection of the oppressed in relation to oppressors. Supreme justice in Islam is an indicator of an impartial, compassionate and tolerant approach to events. The principle of supreme justice preached in Islam is inculcated to all people regardless of ethnic, racial and religious affiliation. According to Islamic scholars, conscience is directly under the command of God and beyond the control of man. No matter what a person decides within himself, his conscience does not give up on it and tells what is right under all circumstances. On the one hand, not paying attention to what the truth is, and on the other hand, disobeying it, creates “pain of conscience”. Like all positive qualities, honesty and justice are inextricably linked. As an honest person is always with the right and justice, a just person also acts according to the judgment of conscience. In the Koran, people are said: “Do not covet each other's property unless you have the right to do this. Do not give it (your property) to the judges (bribe) so that you can acquire a part of the people's wealth knowing that it is forbidden to you!” (The Holy Book Koran, 1992, p. 20).

In Islam, justice is an integral part of the theoretical mind and keeps the deed under mental, intellectual and literary control, regulates them, does not allow any of them to exceed their limits, and keeps them within a moderate framework. The obedience of practical reason to theoretical reason is the essence of justice.

In Islam four virtues – wisdom, bravery, chastity and justice are counted the highest moral qualities of a person.

Azerbaijani researchers Z. Goyushov, I. Mamadzade studied the problem of justice in the history of philosophy and modern society. A. Ahmadov studied the problem of justice in Islam, A. Guliyev researched social justice from the legal aspect. Doctor of Philosophy A. Abbasov interpreted the problem of justice from the geopolitical and social-philosophical aspects in his work “Geopolitical and social philosophy: for the sake of fair order and progress” (Abbasov, 2017).

Despite the serious interest and various approaches to the problem of justice, that problem has not been searched in sufficient detail as an integral attribute of society and social system.

The problem related to the role of the state in the realization of the justice ideal is also an important

issue. A just state in a democratic, civil society realizes the principle of the equality of each person's dignity in the sense of material, individual, labor, physical and intellectual opportunities. States are divided into legal, social, moral and just states according to the criterion of humanity. The duty of the state is close participation in the formation of a fair and rational way of life in society. The degree of development of the state depends on the level of justice. Social justice depends on the political regime. In democratic societies justice should become an effective social process.

The experience of developed countries shows that the optimal balance between market efficiency and justice is achieved through the formation of the welfare state or the most general welfare state. H.Heller introduced the concept of "social-legal state" into the political arena. Indeed, it is impossible to create a social welfare state without legal guarantees and regulation. The main characteristics of the welfare state are as the followings:

- Having perfect legislation in the social field;
- Preparation and implementation of various social programs by the state;
- Building civil society;
- Social responsibility of the state to its citizens;
- Provision of social protection of every citizen by the state and creation of decent living conditions;
- Creation of equal opportunities for everyone to obtain decent social, economic, and cultural life guarantees;
- High level of economic development of the country.

The building of social state began in the middle of the last century, after World War II. For the first time in the world, in 1949, the Federal Republic of Germany declared itself a social state. The main condition for the establishment of a social state is the provision of social justice, democracy and the rule of law in the state.

As in all the former post-Soviet countries, it can not be denied that positive decisions were made in solving the problem of social justice, despite the fact that serious problems occurred in Soviet construction in Azerbaijan.

During the Soviet period the realization of the ideas of social justice in Azerbaijan allowed this problem to be combined with higher humanistic principles. These principles became the meaning of life in people's lives and social existence. Social solidarity and activism rose among them, attempts were made to create a just society, as well as peoples' friendship and a creative labor society all over the planet.

The model of social justice became an integral part of the Soviet social structure and outlook. Under the conditions of the totalitarian regime, the Communist Party tried to realize the idea and principles of social justice in order to rely on the masses of the people and make them directly participants in the process of the renewal of society.

During the first years of Heydar Aliyev's rule (1969-1982), social justice became the main basic value in

society in the Azerbaijan SSR, and these ideas left a deep impression on the minds of the people. H.Aliyev's "Let justice triumph!" principle led Azerbaijan to the path of building a fair society in the former USSR. H. Aliyev said in his interview: "We had to help people and instill faith in truth and justice in them...We confidently speak about the necessity of the process of clearing everything which is unjust, about the inviolability of the principle "the law is the law for all!" (Andriyanov, & Mirelamov, 2008, p. 133). The principle of the rule of law was the core of the ideal of Soviet social justice implemented by H. Aliyev in Azerbaijan.

In the first years of independence in Azerbaijan, the violation of the principles of social justice and the tension between the people and the government culminated. Of course, people do not have the same mind, intelligence, physical and spiritual qualities, and they do not have the same position and opportunity in society and life. In a state with an improper social protection system, each person, depending on his individual qualities, can not skillfully use the equal conditions, laws and opportunities created for everyone and satisfy his material and moral needs to the same extent. However, in the countries with a socially functional economy, the state organizes the assistance of the most affluent sections of the society to the poor and the provision of minimum living conditions for their living, using tax and targeted social assistance mechanisms. Achieving social stability in such societies, protecting the principles of humanism and justice are the main directions of the state's policy. Two main characteristic aspects of social policy should be distinguished, which defines the establishment of a socially functional national economy formed on the basis of market relations as the main strategy. The first of these is that the social policy has a stable character and is based on the country's economic base, and the second is based on a perfect and successfully tested normative legal framework in the world experience.

In the modern society of Azerbaijan the principles of justice and equality form unity with each other and the creation of equal opportunities for all people and citizens, national minorities become political and moral ideals, at the same time economic justice, fair distribution of material and non-material benefits, equality of opportunity and elimination of gender discrimination become reality. Today, democratic equality has become the main principle of individual and public, economic and social justice in the society of Azerbaijan. In democratic societies, the concept of equality also extends to include the political sphere, with effective decision-making processes in place to ensure an equal voice for all citizens (Khechen, 2013, p. 5).

The realization of the ideal of justice in a multicultural and tolerant environment in Azerbaijan is particularly interesting. In philosophy this type of social justice is mentioned as "intercultural justice". This justice is a complete, universal type of worldview and it is formed on

the basis of the unique experience of different societies and cultures. In modern scientific literature, there are many opposite theoretical models of intercultural justice. Four of them are followings:

1. Ideas related to cultural diversity and pluralism of moral values;
2. Ideas that are necessary in the cultural context for the preservation of individual identity;
3. Ideas with the necessity of cultural acceptance to ensure equal social status of citizens;
4. Ideas that are necessary for cultural acceptance to preserve the stability and unity of a democratic political society.

Thus, some surveys show that a realistic integrative intercultural justice theoretical model should be obtained.

In the conditions of global transformations, the situation of social justice ideal in society is also of interest. In the period of global transformations the perception of justice is qualitatively related to the emergence of a new global justice. The idea of global justice suggests the acceptance of cultural diversity as a requirement for equal development of all subjects of the world community. This process realizes the elimination of social inequality, racial, gender, ethnic, economic, and cultural differences of individuals. From this point of view, in Azerbaijan the influence of social justice ideal on the development of global justice, its role in ensuring the future development of world civilization with joint efforts as an equal subject of the historical process is also challenging as well.

Results and Conclusions.

Summarizing our thoughts, we can group our results as follows:

1. Although the ideal of social justice is a multifaceted concept, it reflects the unity and proportionality of equality and inequality. The

essence of justice category has a certainty that is most adequately expressed in comparison with the concepts of freedom, truth and purity. The category of justice is a socio-philosophical category. The relevance of social justice ideal is possible in the context of a certain philosophical outlook;

2. The content of the ideal of justice in European philosophy has changed from time to time as a result of evolution. In the pre-industrial society, justice was considered as a universal virtue, it was combined with political, moral and legal content as a philosophical category. In the industrial society, justice became differentiated and became the subject of political course. In European traditions, the idea of justice is based on the principles of humanism and freedom;

3. Justice has been investigated as a legal and theological value as a category of social, political philosophy and ethics, it has also attracted attention as a value norm of the great ideologies of the time – liberalism, conservatism and Marxist approaches and modern political theories. In the 20th century, J. Rawls made valuable contributions to the development of the theory of justice;

4. Justice has become an integral part of human rights in modern society, and social justice ideal has been realized in the context of the establishment of social order that ensures a high-quality human life;

5. The ontological nature of justice in society can be characterized as a normative value. Justice, which is a subjectively accepted norm, can be a factor that activates the social dialogue of existing social relations, requiring its transformation and renewal;

6. In conclusion, we can show that the actualization of the problem of social justice today is related to the complex conditions of human civilization.

REFERENCES

- Abbasov, A. (2017). *Geopolitical and social philosophy: for the sake of fair order and progress*. Baku: Zardabi Ltd.
- Andriyanov, V. I., & Mirelamov, H. F. (2008). *Lives of famous people. Heydar Aliyev*. Baku: Nurlan.
- Aristotel. (1997). *Politics*. Baku: Baku University publishing house.
- Augustine Aurelius. (1998). *About the City of God. Creations: Works*. (V.3, 4). Kyiv: Uciim-Press.
- Hobbes, T. (2001). *Leviathan, or Matter, Form and Power of the Church and Civil State*. (Part I: About a human being. Ch. XV). M.: Thought.
- Hoffe, O. (2007). *Justice. Philosophical introduction*. M.: Praxis.
- Khechen, M. (2013). *Social justice: concepts, principles, tools and challenges*. New York: United Nations Press.
- Platon. (1999). *State*. Baku: Tabib.
- Rawls, J. (1995). *Theory of Justice*. (Transl. and scientific ed. V.V.Tselishchev). N.: Publishing house Novosib. un-ta.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge.
- The Holy Book Koran*. (1992). (Translated by Z. M. Bunyadov, & V. M. Mammadaliyev). Baku.

The Medieval Period in the History of Science: Conquest of the Space by Eastern Philosophers as an Important Topic in Pedagogy

UDC: 378.046.4

DOI: <https://doi.org/10.15421/172391>**Musayeva Gulshan****Ph.D., Senior Lecturer in the Chair of Teaching Methodology of Physics, <https://orcid.org/0000-0002-7605-465X>, studyinabroad80@gmail.com*****Azerbaijan State University of Pedagogy (Baku, Azerbaijan)***

Abstract

The main aim of the article is to study conquest of the sky (space) by Arabian Turkish, Eastern philosophers in the Middle Ages as an important topic in teaching and learning process.

During the period of stagnation caused by the church rule in Europe in the Middle Ages, the Abbasid caliph in the East moved the capital of the empire from Sham to Baghdad and founded the first Oriental Academy called "Beit al-Hikma", known as the "House of Wisdom" in Europe. As a result of the activities of Eastern philosophers, "Beytul Hikma" has become a world-level scientific research center in the fields of science, philosophy, medicine, and education. Many scientific works related to the civilizations of ancient Greece, China, India, Iraq, Egypt and Byzantium were translated into Arabic in "Beitul Hikma", Arab and Turkish scientists improved the information in these works and became the founders and promoters of many fields of science in our time.

Thus, since the mother tongue of scientific research in the Middle Ages was Arabic, that period is known as "Arab Science" in the history of world science. Many European and American experts, such as Robert Brifolt and George Sarton, well-known researchers of the history of science, have also highly appreciated the work of medieval Muslim Arab-Turkish philosophers and inventors in their works. The article mentions the role of Arab-Turkish inventors of the Middle Ages in the creation of the history of world aviation, a field of science history that confirms the conclusions of well-known historians. Here, it is mentioned that they conquered the sky with the hang glider invented by the Andalusian inventor Abbas Gasim Ibn Firnas, the authors of the revolutionary studies, the simple airplane developed by the Turkish inventors Hezarfen Ahmed Chelebi, and the first jet rocket developed by Laqari Hasan Chelebi.

Results: To sum up, the inventions of these scientists should be brought to the attention of students in physics classes of secondary schools, in the "Laws of Conservation" teaching program.

Methods of comparison and analysis had been used while conducting the research. Scientific novelty: Literatures in different languages had been conducted to the research. Relevance of application. The material can be used at lectures and seminars in educational institutions. It will be useful to everyone who is interested in the pedagogy of physics and history.

Keywords: Middle Ages, Eastern science, inventors, physics, pedagogy, history, methodology

Середньовічний період в історії науки: завоювання неба (простору) східними філософами як важлива тема в педагогіці

Мусаєва Гюльшан***Азербайджанський державний педагогічний університет (Баку, Азербайджан)***

Анотація

Основною метою статті є дослідження завоювання неба (простору) арабо-турецькими східними філософами середньовіччя як важливої теми у навчально-виховному процесі.

У період стагнації, викликаній церковним правлінням у Європі в середні віки, аббасидський халіф на Сході переніс столицю імперії з Шама до Багдада і заснував першу Східну академію під назвою «Бейт аль-Хікма», відому як «Будинок мудрості» в Європі. Внаслідок діяльності східних філософів «Бейтул Хікма» став науково-дослідним центром світового рівня в галузі науки, філософії, медицини та освіти. Багато наукових праць, що стосуються цивілізацій Стародавньої Греції, Китаю, Індії, Іраку, Єгипту та Візантії, були переведені арабською мовою в «Бейтул Хікма». Арабські та турецькі вчені вдосконалили інформацію в цих працях і стали основоположниками та популяризаторами багатьох областей науки.

Таким чином, оскільки рідною мовою наукових досліджень у Середньовіччі була арабська, цей період відомий в історії світової науки як «арабська наука». Багато європейських та американських фахівців, таких як відомі дослідники історії науки Роберт Бріфолт та Джордж Сартон, також високо оцінили у своїх працях роботу середньовічних мусульманських арабо-турецьких філософів та винахідників. У статті відзначається роль арабо-турецьких винахідників Середньовіччя у створенні історії світової авіації – галузі історії науки, що підтверджує висновки відомих істориків. Тут згадується, що вони підкорили небо дельтапланом, винайденим андалузським винахідником Аббасом Касімом ібн Фірмасом, авторами революційних досліджень, простим літаком, розробленим турецькими винахідниками Хезарфеном Ахмедом Челебі, та першою реактивною ракетою, розробленою Лакарі Хасан Челебі.

Підводячи підсумки, як загальну пропозицію можна зазначити, що винаходи цих вчених мають бути доведені до відома учнів на уроках фізики загальноосвітніх шкіл, в розділі «Закони збереження».

При проведенні дослідження використовувалися методи порівняння та аналіз. Наукова новизна: до дослідження залучалися література різними мовами. Актуальність застосування: матеріал може бути використаний на лекціях та семінарах у закладах освіти. Буде в нагоді всім, хто цікавиться педагогікою фізики та історії.

Ключові слова: Середньовіччя, східна наука, винахідники, фізика, педагогіка, історія, методика

Introduction.

The Middle Ages are known as "Arab Science" in the history of science, because during this period the language of world science passed from Ancient Greek philosophers to Arab philosophers and Turkish inventors. For this reason, the Arabic language has been accepted as the mother tongue of scientific research and inventions at the world level (Abdus Salam, 1984).

Thus, the well-known researcher of the history of science, Robert Briffault, wrote in his book "The Creation of Mankind": "... As a result of a new spirit of inquiry, new research methods, experiment, observation, measurement methods, improvement of mathematics in a way unknown to the Greeks, our science in Europe what we say has emerged. This spirit and these methods were brought to the Western world by the Arabs" (Briffault, 1919, p. 191).

George Sarton, who is one of the founders of the history of science, expressed the services of Arab philosophers and inventors in the history of science as follows: "The most important success of the Middle Ages is the emergence of the spirit of experience, and this was actually thanks to the Muslims until the 12th century" (Sarton, 1927, p. 3).

Formulation of the problem.

These were the first attempts to manufacture missiles or projectiles in the history of Islamic civilization and the Ottoman Empire, as well as the first experiment with gliding, and according to the descriptions of historians and travelers who witnessed these accidents and were familiar with them, both experiments succeeded in a success witnessed by even some specialists in aviation and flight sciences in our time.

The medieval period in the history of science is a period in which the services of eastern philosophers were widespread. During this period, a number of our inventive scientists played an important role in the creation of world aviation history. One of the directions of medieval revolutionary studies is that Arab and Turkish engineers were the first people to conquer the sky with the first hang glider and jet engine they invented.

The authors of the revolutionary research are conquering the sky with the hang glider invented by the Andalusian inventor Abbas Gasim Ibn Firnas, the simple airplane developed by Turkish inventors Hezarfen Ahmed Chelebi, and the first jet rocket developed by Laqari Hasan Chelebi.

One of the directions of medieval revolutionary studies, which prove that these claims of well-known researchers of the history of science are not accidental, is that Arab and Turkish engineers were the first people to conquer the sky with the first hang glider and jet engine they invented. Let's meet these inventors.

Abbas Gasim Ibn Firnas (810-887). He was born in Andalusia (Spain) and lived and created in the Emirate of Córdoba. His contributions to the history of practical science are the following inventions.

- Invention of a new model of water clock.
- Invention of metronome.
- Invention of the technique of obtaining colorless glass.
- Invention of an improved glass lens called the "eyestone".
- Invention of crystal cutting mechanism.

- Development of the "system of rings" applied to explore the Celestial Sphere.
- Inventing the hang glider and making the first flight with it in the history of aviation.

Thus, the greatest service of Abbas Gasim Ibn Firnas in the history of science is the invention of the first flying machine in the history of world science - hang glider. The hang glider made by Ibn Firnas was a heavier-than-air device consisting of a body made of wooden sticks and covered with fabric and bird feathers. He made his first daring flight in 852 by strapping himself to a hang glider and jumping from the high minaret of the Mosque of Córdoba. Ibn Firnas, who floated in the air like a bird for some time, successfully landed on Earth and received minor injuries (Levi-Provenchal, 1986, p. 8).

Hang glider and flying minaret by Abbas Qasim Firnas: Córdoba City Mosque, 852 and its current appearance.

The inventor was not satisfied with this, he further improved his invention and was able to create a controlled wing. Ibn Firnas made the second flight with the new device he improved at the age of 65. He jumped from the Jabal al-Arus mountain and stayed in the air for about ten minutes and gained considerable height. During the landing, the apparatus crashed with the scientist, and he was seriously injured (Terias, 1964, p. 365-369; Vernet, 1981, p. 5).

Abbas Ibn Firnas' monument (Baghdad city, Irak)

However, if it can be said that way, Abbas Qasim Ibn Firnas developed the first controlled simple airplane and made the first flight with it 1023 years before the French Wright brothers. The memory of the inventor has been immortalized in history as the person who made the first flight. Thus, the bridge on Cordova Mountain was called "Ibn Firnas Bridge". In Iraq, a monument to Ibn Firnas was erected in the square in front of the Baghdad International Airport, and the Baghdad domestic airport was named

after him. The International Astronomical Union named one of the craters on the lunar surface "Abbas Gasim Ibn Firnas Crater" (Kolonchinskiy, Korsun, & Rodrigues, 1986).

700 years after the flight of Ibn Firnas, the second person who conquered the sky was the Turkish inventor named "Hazarfan" (Persian "hezar"-min and Arabic "fenn" - art: thousand art owner) Ahmed Chelebi (1609-1640). Ahmad Chalabi, who conducted various experiments and research at home, continued the work of Ibn Firnas and was able to create the primitive form of today's airplane. For this purpose, he was able to increase the stability of the wings he prepared by carefully researching the flight of birds (Salim, et al., 2006).

According to the Turkish traveler Evliya Chelebi (1611-1682), Hezarfen Ahmed Chelebi was the first to make a fixed-wing aircraft. Around 1632, he jumped from the Galata Tower in the European part of Istanbul with the device he attached to himself, flew over the Bosphorus and landed in the Uskudar region in the Asian part of Istanbul (Evliyya Chelebi, 2013, p. 670-671).

Hezarfen Ahmad Chalabi. Flight from Galata Tower. Istanbul, 1632. (Internet Encyclopedia, 2013)

Lagari Hasan Chalabi (Laghari Hasan Shalabi) is considered the first person in the history of aviation to take to the sky with a rocket. We have very little information about his life and work. This information consists only of what was mentioned in Evliyya Chelebi's "Travel Note". According to what is written there, during the birthday celebrations of the daughter of Ottoman Sultan Murad IV, in 1633, Laqari Hasan Chalabi was able to fly from the surface of the Earth to the sky with a seven-container (nozzle) rocket filled with gunpowder at an unprecedented speed. The traveler describes the incident roughly as follows: "...The seven-cubit (about 3.5 meters) high rocket packs 50 ounces (about 64 kg) of gunpowder into a seven-handled container to launch the rocket. Then he boarded the rocket, and his assistants lit the fuse. A rocket was launched from the cannon, the gunpowder containers exploded one by one in the air, lighting up the sky and raising Chelabin 300 m into the air. After remaining there for 20 seconds, after the gunpowder in the rockets ran out, he descended into the sea with the help of wings attached to him. It is said that the face of the sea was painted golden that night... The event took place in Sarayburnu Cape, not far from Gülhane Park,

surrounded by Sultan Ulemas and distinguished guests" (Evliyya Chelebi, 2013, p. 670-671).

It should be noted that Laqari has been reflected in the writings of various authors that Hasan Chalabi is the world's first rocket inventor (Harding, John, 2006, p.9; Winter, 1992).

Author of the picture: Shukru Chaghlayan. Yashilkoy Air Command Museum library

Lagari Hasan Chalabi Sculptor: Eray Okkan, Ankara Turkish Air Force Museum

That Ottoman Turkish craftsman or master who wanted his action to be a happy surprise to Sultan Murad IV (reigned between 1612-1640 AD) and those with him among the senior men of the Ottoman Empire was called Lagari Hasan Chalabi, the first Ottoman Muslim to build a missile and fly it over the Bosphorus nearly Four centuries later, Ahmed Chalabi "Hazarfen", who is considered the first to fly paragliding, was followed shortly afterwards.

Historians of Ottoman history tell us that the available knowledge about mathematical and industrial sciences that were taught in the Ottoman schools centuries ago was not enough to establish private institutes to teach "engineering." However, this knowledge continued to be inherited and developed in order to meet the need for specialists in military and civil affairs at the time until the emergence of modern institutions during the eras of renewal in the nineteenth century.

This process was carried out through the relationship between the teacher and the novice, or through the relationship between the master and the boy, and in this way, the gun experts "Topgeller" and the experts in casting and plumbing "Dokugler" were raised inside the "Tobkhana" i.e., the cannon-making house, then they were tested and sent to various plumbing houses. Dokumkhaneh and castles all over the country, and there is no doubt that education for this type of craft was also present in the naval arsenal and the Gambarjian (cannon-shooters), and among the educated in those or barracks were those who revealed their ingenuity in constructing ships and manufacturing the weapon was very prominent in that.

There is no evidence for this from what we know today that the development of artillery since the beginning of the fifteenth century, and the success of the Ottomans in making the largest cannon in Europe in the middle of the fifteenth century AD, was one of the important reasons for the demolition of the forts of Constantinople at the hands of Sultan Mehmed the Conqueror in April

1453. Later, the Ottomans' progress through the Balkans, Central Europe, the Levant, Egypt, North Africa, Iraq and even the Caucasus and northwestern Iran was all based on the "Topjiyeh", i.e., artillery and its men. For centuries, the artillery of the Ottoman land forces, and the navy supplied their needs of gunpowder and ignition materials. The dates of the Ottomans prove the existence of the first "gunpowder khana" next to the horse yard in Istanbul during the era of Sultan Murad II, and it was burned and moved to another area of the city in the late fifteenth century AD.

In these institutions, Usta Lagari Hassan Chalabi learned many secrets of gunpowder workmanship and his ability to throw projectiles into the sky, and from here his story and his dream of flying began.

Lagari Hassan took advantage of the occasion to celebrate the Aqeeqah "Rock" the daughter of the Ottoman Sultan Murad IV in 1633 AD and decided to manufacture the first manned missile to be launched into the sky by designing its base, which contained seven arms (small rockets) filled with gunpowder paste. The famous Ottoman traveler Evliyya Chelebi recorded the details. This incident was a contemporary of her.

Lagari Hassan prepared his missile and wore wings like the wings of an eagle that looked like a parachute for landing. Then he approached the Ottoman Sultan Murad IV, saying and jokingly: "My Sultan, I entrust you to God, I ascend to heaven to talk with the Prophet of God Jesus." The audience was amazed at this confidence, and Lagari Hassan mounted his rocket, then ordered his assistants to light a wick of gunpowder in some of the seven arms at his base, each arm of which had put 50 ounces (1.4 kg) of gunpowder paste, in the courtyard of the Sultan's Palace in Saray. Borno in Istanbul, Europe. In the evening of that day, the missile set off, igniting the sky of Istanbul, attracting tens of thousands of people to watch it from the public and private, and when the missile reached its highest estimated height and began the process of landing, Hasan Chalabi decided to ignite some other arms so that the missile began heading straight parallel to the waters of the Bosphorus.

When the gunpowder ran out and the missile began to fall, Lagari Hassan threw himself and opened his wings or umbrella, which the traveler Evliyya Chelebi described as the wings of an eagle, and then he was able to land in the waters of the Bosphorus close to its Asian shore, close to the palace of Sinan Pasha, the Grand Vizier, who swam. From there, he turned to the crowd of attendees, led by the Sultan in his palace, saying, jokingly: "My Sultan... the Prophet of God, Jesus, sends peace upon you." The Sultan was very impressed by this experience and decided to gift Lagari Hassan a box full of money, and then decided to appoint him to the cavalry (knights) in the Ottoman army, but Lagari Hassan Chalabi soon left Istanbul for the Crimea, where he spent his last years before to be killed by it (Aljazeera, 2021).

It is worth mentioning here the testimony of the

Norwegian scientist "Mauritz Roffavik", director of the Norwegian Aviation Museum, in an interview with the newspaper "Weekly World News" on December 15, 1998, in which he said that the first attempt of a man to climb To space, it was not Russian or American, but rather Turkish, and it belonged to Laghari Chalabi, who rode a missile and flew 900 feet from the surface of the Earth, or more than 275 meters.

The Norwegian scientist added that the missile consisted of two parts, the lower part is a base in which 6 small rockets were installed so that the rocket could launch into the sky, and the second part is the part that is pushed to the top by the previous six rockets (Aljazeera, 2021).

Hazarfen and the first successful test of paragliding.

The experience of the first missile launch - albeit primitive - had an impact on the souls of the contemporaries of Al-Agari Hassan Shalabi. Another Ottoman man named Ahmed Shalabi, known as "Hazarfen", tried to launch attempts to fly, which initially numbered nine attempts for short distances in "At Maidan" - a square. Horses in Istanbul - and he succeeded in all of them, in 1045 AH / 1636 AD, then he began preparing for the great flight, from above the "Galata" tower on the European side to the "Uskidar" area on the Asian side of Istanbul, a distance of no less than seven kilometers.

On that memorable day, the people of Istanbul gathered on the coast, accompanied by Sultan Murad IV, the Grand Vizier and the ministers in the "Saray Borno" Palace, watching and waiting, where Ahmed Shalabi decided to jump from the top of the "Galata" tower, which is more than 60 meters high.

Heading towards the Bosphorus with the wings that he installed around his body and taking advantage of the wind that blew in the same direction, crossing the strait, to finally land in "Doganciler" in the Uskudar region.

Conclusions.

We investigated the services of Abbas Gasim Ibn Firnas and found that he had several inventions before the invention of the hang glider.

1. Invention of a new model of water clock.
2. The invention of the metronome.
3. Invention of the technique of obtaining colorless glass.
4. Invention of the improved glass lens called "eye stone".
5. Invention of the crystal cutting mechanism.
6. Development of the "system of rings" applied to explore the Celestial Sphere.
7. The invention of the hang glider and making the first flight with it in the history of aviation.

Thus, we can say that Abbas Gasim Ibn Firnas developed the first controlled simple airplane and made the first flight on it.

After researching we came to a conclusion that Ahmad Chalabi, who conducted various experiments and

research at home after Abbas Gasim Ibn Firas, was able to create the primitive form of today's airplane. For this purpose, he was able to increase the stability of the wings he prepared by carefully researching the flight of birds. Based on the research, it was highlighted that Hezarfen Ahmed Çelebi was the first to make a fixed-wing aircraft.

We researched Lagari Hasan Chalabi and determined that he was considered the first person in the history of aviation flied on the sky by a rocket. Although having a little information about him, it has been reflected in the

writings of various authors that Laqari Hasan Chalabi is the world's first rocket inventor.

To sum up, as a general suggestion, I can mention that the inventions of these scientists should be brought to the attention of students in physics classes of secondary schools, in the "Conservation Laws" teaching unit.

Approbation of research results: related points of this topic had been published in conference materials books. But this material is presented to the journal in abroad the first time.

REFERENCES

- Abdus Salam. (1984). Islam and Science. In C. H. Lai (Ed.) *Ideals and Realities: Selected Essays from Abdus Salam*, 2nd Edition, World Scientific, Singapore.
- Aljazeera. (2021, November 11). *Laghari Hassan Shalaby the Muslim Ottoman who rode the first missile to the sky*. Retrieved from https://www.tellerreport.com/news/2021-11-26-laghari-hassan-shalaby---the-muslim-ottoman-who-rode-the-first-missile-to-the-sky.HJWe9ImA_Y.html.
- Briffault, R. (1919). *The Making of Humanity*. London: G.Allen and Unvin Ltd.
- Evliyaa Çelebi. (2013). *Travelogue*. (In 10 volumes, I vol.). Istanbul and its surroundings. Istanbul: İkdam Printing House, 1896. Retrieved from archive.org
- Harding, J. (2006). *The Strangest Moments of the Flight: Extraordinary but True Stories of Aviation History From Over a Thousand Years*. Robson Publishing.
- Kolochinsky, I. G., Korsun, A. A., & Rodriguez, M. G. (1986). *Astronomers: Biographical reference book*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Levi-Provençal, E. (1986). Abbas b. Firas. In Bearman, P.; Bianquis, Th.; Bosworth, C.E. *Encyclopedia of Islam*. (Vol. I). Brill publishers.
- Salim, T. S. Al-Hassani (Ed.), Elizabeth Woodcock (Au.) & Ra Bah Saud (Au.). (2006). *1001 inventions. Muslim heritage in our world*. Manchester: Foundation for Science, Technology and Civilization.
- Sarton, G. A. L. (1927). *Introduction to the History of Science (I. From Homer to Omar Khayyam)*. Baltimore: Carnegie Institution of Washington Publication; Williams and Wilkins, Co.
- Terias, E. (1964). *Sobre el vuelo de Abbas Ibn Firas*. Al-Andalus.
- Vernet, J. (1981). (1970). Abbas Ibn Firas. In Gillespie, C.C. *Dictionary of Scientific Biography*. (Vol. 1). New York: Charles Scribner's Sons.
- Winter, F. H. (1992). Who First Flew in a Rocket? *Journal of the British Interplanetary Society*, 45(July), 275-280.
- Internet Encyclopedia of Turkey's Famous People*. (2013). Hezarfen Ahmed Çelebi. Retrieved from <https://www.biyografya.com/biyografi/17744>

The Role of World Literature in the Formation of Students' Planetary Thinking (Azerbaijan Case)

UDC: 372.882

DOI: <https://doi.org/10.15421/172392>**Asadov Arif**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0007-0058-8288>, arifasedov@gmail.com*Azerbaijan Republic Education Institute (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The article is devoted to the issues of teaching world literature in secondary schools in the context of modern challenges in the world and the main aspects of education brought by these challenges. Here, the importance of world literature in the formation of students' planetary thinking in the teaching process is analyzed. The progressive role of these examples in the formation of students' logical, critical, and creative thinking, teaching selected examples from world literature, the formation of cognitive and communication skills is emphasized.

The study notes that the formation of national and human ideas, the development of personality in students is one of the main requirements of modern subject programs. The establishment of parallels between national and world literature is of great scientific and methodological importance in order to achieve such goals as the formation of a planetary image of the growing generation, the inculcation of ideas and ideas about the unity of the world.

There is no doubt that the main ideas, thoughts, and goals of our national literature do not stay behind the literature of the developed nations of the world. Thus, in terms of ideas, content and talent of the writer, Azerbaijani literature can be considered quite strong, modern, and comprehensive. Awareness of these qualities in students leads to a greater sense of respect for the literature and history of their people.

Keywords: world literature, foreign literature, comparative teaching, methodology of teaching literature, parallel teaching methods, planetary thinking

Роль світової літератури у формуванні планетарного мислення учнів (кейс Азербайджану)

Асадов Аріф*Азербайджанський республіканський інститут освіти (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Стаття присвячена питанням викладання світової літератури в загальноосвітній школі в контексті сучасних викликів у світі та основним аспектам освіти, які ці виклики несуть. Проаналізовано значення світової літератури у формуванні планетарного мислення учнів у навчальному процесі. Підкреслюється прогресивна роль цих прикладів у формуванні логічного, критичного, творчого мислення учнів, навчанні окремих прикладів зі світової літератури, формуванні пізнавальних і комунікативних умінь.

У дослідженні зазначається, що формування національної та загальнолюдської ідеї, розвиток особистості в учнів є однією з основних вимог сучасних предметних програм. Встановлення паралелей між національною та світовою літературою має велике науково-методичне значення для досягнення таких цілей, як формування планетарного образу підростаючого покоління, прищеплення ідей та уявлень про єдність світу.

Безсумнівно, що головні ідеї, думки і цілі нашої національної літератури не залишаються позаду літератури розвинених народів світу. Таким чином, за ідеєю, змістом і талантом письменника азербайджанську літературу можна вважати досить сильною, сучасною і всебічною. Усвідомлення цих якостей в учнів веде до більшого почуття поваги до літератури та історії свого народу.

Ключові слова: світова література, зарубіжна література, порівняльне навчання, методика викладання літератури, паралельні методи навчання, планетарне мислення

Introduction.

Specialists are well aware of the serious responsibility on secondary schools in terms of the formation of student personality. The role of secondary schools in this direction is growing not only in our country, but in general, and globally over the past century. In this respect, it is not accidental to determine the specific content of each subject for state standards. One of the main directions of this content in the subject of literature is the formation of national and international worldview of students. The process of assimilation of international values by students and the formation of this worldview can also be called the process of formation of planetary thinking in them. But why is planetary thinking so important, and what are the main factors hindering its formation? Another important question for the research is what forms and methods of teaching are students' planetary thinking related to? With what teaching resources it is possible to form students' planetary thinking more effectively. For this purpose, the possibilities of subject programs are of great pedagogical-methodical, didactic importance.

The globalized world is now becoming a single space not only politically, economically, technologically, but also spiritually. It is no longer possible to imagine any geographical region as isolated from others. The trend of globalization is becoming more pronounced in the fields of education and culture. It should be noted that, of course, such a large-scale planetary phenomenon itself has various problems and shortcomings. Thus, events of regional or planetary significance taking place in any part of the world affect the overall global socio-political, scientific thought and become a factor that changes the rhythm of human life. Now the solution of environmental, political, social, humanitarian, and cultural problems of global importance depends on the young generation currently studying in secondary schools. The younger generation should approach these problems as issues that need to be addressed and understand the scale of their responsibilities in this regard. For the reasons listed above, it is important to encourage students in high school to develop a broad view of the world around them, to instill interest in the artistic achievements of other peoples. Only in this situation students may feel themselves like full citizens of a single world and realize that they are responsible for what happens on the planet.

Results.

The process of literary education in a modern school is a complex, multidimensional phenomenon. However, the main goal of literary education is unambiguous and concrete - the student should master the world cultural heritage in an emotionally and scientifically in the form of unity, to acquire the ability to cope with the numerous, diverse, and colorful flow of literature in the modern world. Literary education should also help students to develop a humanistic world view and lay the foundations for high ethical ideals.

Improving the quality of literary education in secondary school includes the introduction of new approaches to the teaching of literature. The modern school is faced with the need to master and systematize a large amount of information from various fields of science, culture, and social relations. At the same time, experts are well aware that it is necessary to clarify the system of relations of Azerbaijani literature with world literature, to cover the scale and system of our national literary and aesthetic thinking and worldview at the appropriate level. Otherwise, it will be difficult to overestimate the importance of deep knowledge of the world literary process, which is impossible even for ordinary human beings to imagine. The solution is to study world literature in depth during literature lessons, to study literature programs in a special course in the classroom, out-of-class activities, extracurricular activities, also optional classes, without increasing the class hours, within the limits of the textbooks, if necessary. We should take into account that samples of world literature should be studied in depth and systematically based on Azerbaijani literature by students during the teaching process. At the same time students conduct analyzes, and identify similarities and parallels. The urgency of this topic is obvious when working on materials related to the analysis of the main trends and problems of the literary process. In a word, in the process of analysis of world literature, Azerbaijani literature should play the role of a reference point, taken as the main criterion in the cultural and aesthetic education of students.

As well, finding the golden middle way between nationalism and internationalism and teaching students is a necessary condition. At the same time, in order to form a comprehensively developed student personality, work should be done at the level of content containing literary-artistic, historical-literary and cultural information during integrative special courses and faculties. In particular, the process of realization of state standards can be realized by finding the organic unity of national and humanist information and values in the personality of the student and combining them with the educative principle. Thus, with the effective teaching of world literature on the basis of Azerbaijani literature, the literary and artistic process in the world is fully reflected, deep typological and contact links between Azerbaijani literary thought and foreign literature are determined and planetary thinking is formed.

Since primary school till the end of high school, it is possible to organize a number of integrative special courses on world literature, effectively organized lessons with the help of materials presented in textbooks. In this method, a number of problems related to education can be solved. It is also important to take into account the fact that the ideas of integration are increasingly developing in the teaching methods of local and foreign literature. Because it is important to identify the many-sided dialectical relationship between literature and other

forms of art and social activity, and as a result, teaching can be enriched with new pedagogical solutions.

It is an undeniable fact that factors such as the perspective development and future economic growth of nations and states, the material well-being of the population, as well as the spiritual wealth and satisfaction of citizens are directly related to education. Especially after the serious changes of recent years, the situation is becoming even different. (Schleicher, 2021).

At present, education plays a key role in the effective formation of the country's human resources and its productivity and quality indicators in the coming decades. Socio-natural, biological-medical events, socio-economic, political, and cultural situations that take place on a global scale in modern times and conditions, occur in accordance with the will of man or beyond it, make it necessary for the education system to respond directly to innovative challenges. The creation of new foundations of subject programs, training technologies, educational legislation, the formation of flexible and functional management mechanisms in this area are among the conditions for the future existence of modern political structures that are currently functional. Global geopolitics, technological and systematic potential structural changes in financial systems, the formation of new world economic centers, the development of capital markets, e-commerce, digital economy, new realities of supply and demand in the global market, the need for competitive personnel, as well as other crucial factors should be the main topic of modern discussions on education.

During the postpandemic period, qualitative and quantitative changes in the value of human life came about. Thus, the content and structural modification of these values, the complexity of living standards, the formation of new socio-economic, political relations, a new strategic stage conditioned by globalization and a planetary way of thinking that is rapidly turning into a modern paradigm increased the need for modern pedagogical science to meet the latest challenges and training and education are faced with fundamentally different questions. From this point of view, the subject of literature has a wide range of opportunities in the formation of hypotheses of the problems and questions, in the conduct of research. For example, in modern times, everyone, from people with simple knowledge and skills to the leaders of large corporations, has gained unlimited access to huge amounts of information from any region of the world, using the unlimited opportunities provided by the Internet. «Today, there are constant changes in public life, science, and technology. Information overload, globalization, the Internet, the formation of a single educational space, integration into the European educational space, new learning technologies, etc. require attention to these innovations in the content of education, teaching, methods, and assessment. For this reason, the optimal option is to update the educational documents for

a period of 5 years. Carrying out these changes every five years appears as a necessity» (Yusifov, 2017, pp. 26-27).

Observations and surveys indicate that this type of difficulty in teaching literature is greater than in other subjects. When teachers analyze works of art, they often face the difficulties and confusion in the process of mastering the material by students. When we look at the examples of world literature, especially from the geographical position of Azerbaijan, there are confusions, misinterpretations, and misunderstandings about the teaching of the so-called Western literature, because it is located west of us. These difficulties are multifaceted and display themselves in both philological, didactic, and psychological aspects of teaching. When we add to this the realities of Azerbaijan's historical experience over the last hundred years, the situation becomes clear. The psychological, philological, and didactic difficulties arising in modern schools in Azerbaijan, especially in the teaching of literature, are due to the influence of the leading ideological position of the Soviet era. Although the name of the protection of the interests of the toiling masses, interclass conflicts, and the exploitation of peasant labor have been removed from the presentations, the essence of communist ideology and the remnants of Bolshevik thought still live in our schools as world literature. These approaches come in different forms and contents and have deep roots. Of course, it was difficult to put an end to this tendency, which was inextricably linked with the historical aspect and experience, as well as with the long-term influence of the Soviet education system. But it is also surprising and harmful that these effects last so long.

In order to explain these ideas visually, it is possible to indicate an unpleasant situation. This is due to the 5th-11th grade literature textbooks currently used in Azerbaijani secondary schools. During the 5th-11th grades, Azerbaijani students get acquainted with world literature, especially western literature, only through the works of Jack London, Mark Twain (5th grade), Alexander Dumas (6th grade), Victor Hugo (7th grade), E. Hemingway (11th grade) and it should be noted that these few works do not characterize the essence and main content of their work (except E. Hemingway). Some of the works of these writers were allowed to be taught during the Soviet era. Soviet literary criticism to establish a one-sided, ideological impression on people with the works of dozens of writers translated into the languages of the Soviet peoples. The reader had the impression that their works depicted only the vortices of human life, the turmoil, the moral crisis of the individual, and emphasize the responsibility of the capitalist exploiting class for all this. The guilt of poverty and deprivation, tears and deprivation described was placed solely on the anti-democratic Western regime. In this way, the Soviet ideology wanted to instill in the peoples of the USSR the idea that Soviet society would live in a state of high material prosperity, but that the capitalist world would suffer from

a material and moral crisis. In an introduction to one of Henry's books, Professor Cedric Watts spoke of Henry's popularity in the USSR, saying that «Henry's popularity abroad, in the USSR, was partly due to his role as an aide to the state's anti-capitalist propaganda.” Because he repeatedly portrayed Americans who ate only food, and in his works he preferred to indicate people's needs rather than their wealth» (Watts, 2012, p. XVI).

In this regard, Nailya Safiullina's article «The Canonization of Western Writers in the Soviet Union in the 1930s» is very interesting. The author points out that in the 1930s, at a time when Stalinism was very strong, the official ideology of translated literature prevailed. At this time, some writers became ideals for others, and literary criticism and the dominant ideology treated them with special sympathy. Examples of such writers are Roman Rolland, Henri Barbusse, and Andre Gide.

It is interesting to note that even in modern textbooks, in some cases, there is a tradition of blindly continuing the stereotypes of the Soviet era. Especially in connection with the works of prominent writers of the XIX and XX centuries, clichés from the Soviet era are used, the negative features of the capitalist system are «disclosed». When it comes to classical works, there are still cases when they prefer an ideological approach rather than a purely literary value. Of course, such cases are in sharp contrast to the modern Azerbaijani education system, which aims to integrate into Europe.

It would be useful to take a brief look of history to describe the causes and deep roots of the current situation. From April 28, 1920, to October 18, 1991, Azerbaijan lived in the Soviet Union for 71 years. In this prison of nations, Moscow was not only the mission of economic and political leadership. All official textbooks and teaching aids taught in the republic were sent directly to Moscow, carefully checked, and adapted to the requirements of Bolshevism. The textbooks used in schools were also presented as carriers of the dominant ideology.

A few years after the occupation of Azerbaijan by the Soviet army, towards the end of the 1920s, the Soviet leadership began to organize direct attacks on writers who were outside the communist ideology and did not support that position. The control of the central bureaucracy in the field of literature indicated a tendency to gradually strengthen. During this period, the emergence of various creative organizations appeared as a natural product of the development of this system of administrative authoritativeness. Thus, the famous party resolutions and decisions of «On the policy of the party in the field of fiction» in 1925, «On Restructuring Literary-Artistic Organizations» in 1932, as well as the unification of writers in different societies and unions on ideological orientation («Young Golden Pens» in 1925, called «Golden Pens» since 1926, «Society of Azerbaijan Proletarian Writers» since 1927, the Union of Azerbaijan Soviet Writers since 1934 and finally the Union of

USSR Writers) slowed down the development of free inspiration, creative imagination, was a barrier to the free development of art.

In the 1930s, collectivization began in all spheres in the USSR. Peasants were forced to unite in collective and state farms, industries in industrial centers, writers and other artists in various unions and associations. This, in turn, facilitated administrative management, accelerated the implementation of orders from the center, and made the mechanism of prevention and identification of elements alien to the dominant ideology more effective.

After a short time, the results of these measures began to emerge. The famous terror of the 1930s started in the Soviet Union. Looking at the 1920s, the second half of the 1930s is remembered as a «red terror» whirlpool. There are various opinions and sources about the fact that the Soviet machine of repression killed 3 million to 10 million people. The shooting, execution, and deportation of hundreds of thousands of people who think differently from the dominant ideology in Azerbaijan alone in the 1930s were the result of a «major cleansing» operation. The mass physical destruction of human beings was aimed at establishing a new communist reality. Robert Conquest, in his study, *The Great Terror*, indicates that during the repression, about 2,000 literary figures were persecuted, and about 1,500 of them were physically killed (Conquest, 1990, p. 297).

For the emergence of this new reality and the victory of communist ideology, the process of physical destruction of hundreds of thousands of free-thinking people was carried out throughout the USSR. «Since the 1920s, «proletarian» literature and, more broadly, the «proletarian culture» movement have flourished in the north of Azerbaijan. It is true that this movement was organized from «above», but it should be admitted that the masses did not seriously resist this organization. In the 1930s, the ideological foundations of «proletarian literature» were already prepared, writers who did not accept it were annihilated, and literary work became «part of the general proletarian work». And so, in the North (we are talking about Northern Azerbaijan occupied by the USSR.) the literature created the character of «the Azerbaijani people who built communism» (Jafarov, 2001, p. 56). It is no coincidence that examples of local and even world literature presented to the people at that time were intended to justify these bloody crimes. The translation of foreign literature into Azerbaijani and its use as a teaching resource was also realized under the influence of the same logic.

However, it is impossible to talk about these difficulties and limitations in the teaching of world literature today. However, students are still unaware of the main ideas and content of world literature, the general picture of the world humanitarian arena, as well as the main literary trends, currents and schools that stimulate the development of world literature. But what steps need to be taken in the current situation? It can be

concluded that many things need to be done related to the presentation and interpretation of works presented to students in secondary schools.

Despite the fact that we have been separated a regime separated from the Western world by an «iron curtain» for more than 30 years, our textbooks and sources, teaching aids, the content of scientific and methodological materials have not been completely separated from these realities. Based on this fact alone, we can confidently claim that we need innovations and challenges on a large scale and in content.

The duties and responsibilities of literary specialists, textbook authors, and subject methodologists are now more. The Azerbaijani youth should master and assimilate the cultural achievements of modern peoples formed over thousands of years and absorbed in their attitudes, ethno-religious behavior, and intellects, thus, they should be able to consciously perceive the cultural achievements and genesis of the changing world, to determine the cultural and intellectual map of the world's peoples.

World public opinion and technical achievements are currently at their highest (according to time!) stage, and this trend continues to grow. «We are talking about the fundamental justification of human existence, the creation of new values. The foundations of a new worldview are already emerging within man-made civilization. In the modern world, completely different cultural traditions collide, encounter, and enter into dialogue. And humanity understands that it is necessary to learn to conduct this dialogue» (Nain, 1995, p.123).

The content of education in schools based on national and human values is one of the main factors that will ensure the future development of the people, the quality of education, the welfare of the population. The development of the student's personality and thinking are the criteria that will ensure the country's labor market, intellectual sphere, competitive training, and the quality of human resources. «The next strategic task facing the country is to ensure sustainable economic development and improve the living standards of the population through further modernization of socio-economic life and adaptation to best international practices. Modernization is primarily associated with the successful application of advanced technologies and management methods, innovations based on scientific achievements in the socio-economic life of the country. The priority for this is to accelerate the integration of the country's economy into the world economy, as well as the development of human capital in the country, ensuring the acquisition of modern knowledge and skills. The development of human capital is one of the most important conditions for the successful integration of the economy into the global system and the country's more effective use of international competition and is the main task of the country's education system» (State Education Development Strategy of the Republic of Azerbaijan).

Aliyar Garabagli, one of the founders of the methodology of teaching literature, wrote in the 60s of the XX century: «We do not need young people who are acquainted with this or that work of this or that writer. We need young people with a healthy artistic taste, the ability to express their thoughts clearly and concisely orally and in writing, the ability and habit of independent reading, a good understanding of social events and a critical approach to the literary text» (Garabagli, 1968, p. 3).

For this reason, the systematic and comparative teaching of examples of world literature, in general, allows to raise the level of teaching the subject of literature, to more effectively meet the set standards, to ensure the interest of students.

In the late twentieth century, the famous scientist V. Vernadsky claimed that the importance of the «planetary» worldview, the attitude to the surrounding world from the point of view of the inhabitant of the planet Earth based on universal principles, not on a limited world, is growing immeasurably. For this reason, the scientist considered it necessary to teach exemplary works of world literature in secondary schools.

The development of students' sense of adherence to the motherland, nation, land, the development of their intellectual levels, the process of more regular and systematic formation of cognitive-intellect and communicative skills, is directly related to the form and content of teaching and promoting literature. The use of literature samples of foreign nations, successful literary works, which are the main source of human values and examples, in teaching has a serious impact on improving the quality of education. The student gets acquainted with national literary examples, masters them, understands the logical burden of the writer, the example of folklore, and at the same time acquires more comprehensive and deep knowledge and skills by mastering the same example from world literature.

We should take into account that the samples of our national literature that resonate with the classics of world literature create a favorable basis for such an analogy. Homer's «Odyssey», «Iliad» epics, ancient Indian epics «Koroglu» epos, Nizami Ganjavi, Shakespeare, Greek mythology, Azerbaijani mythological system «Avesta» – the pantheon of Greek gods, Azerbaijani renaissance of twelfth century-European renaissance, M. F. Akhundzadeh of 19th century – Moliere in French literature, J. Mammadguluzadeh and A. Hagverdiyev – O. Henry, Mark Twain's prose, Anar, Elchin – the works of U. Faulkner, E. Hemingway, G.G. Márquez allow this analogy. By comparing and analyzing the main examples of modern Azerbaijani literature and analyzing and teaching them within the opportunities provided by the secondary school literature course, the Azerbaijani school can achieve new successes.

Of course, the teaching of literary samples should be approached with a certain sensitivity. The set of national and moral values carried by the student and the local

psychological environment should be taken into account during teaching.

«Literature has great opportunities in the formation of the student's personality, his spiritual world, aesthetic taste. Students acquire an active position in life by understanding and evaluating the complex events and realities of life reflected in the work of art. In this sense, literature lessons should be approached as life and spiritual lessons, a type of cognitive activity. The fiction is a special form of spiritual communication. A student – reader who reads a perfect work of art, thinks about the moral and aesthetic problems raised there, comments on the fate of the heroes, the position of the artist, becomes an interviewer of a powerful artist, enriches himself (herself) spiritually by studying his thoughts and ideas. In this process, it is possible for students to evaluate their activities, movements and behavior in terms of moral and aesthetic norms» (Garabagli, 1968, p. 44).

In this respect, it is an undeniable fact that along with national art samples, the presentation of works by foreign authors of universal importance plays an important role. «At each stage of the development of society, science and culture, new tasks are set for the training and education of the young generation in accordance with the changing conditions. These tasks are reflected in the theoretical stages, organization and requirements for the methodology of the lesson, which is the main form of organization of the educational process. This is a natural, irresistible process. The education system should be constantly modernized and updated in accordance with the changing and growing needs of society (Hasanli, 2016, p. 50).

The comparative teaching of some selected examples of ancient Sumer, ancient Egyptian, ancient Jewish, ancient Chinese, ancient Greek, and Roman literature in the teaching of ancient Azerbaijani literature can play a major role in developing students' cognitive and communication skills, in the transition from a local approach to global thinking. In parallel, this type of approach can play a special role in terms of creating integration between the subject of literature and general history, improving knowledge in both subjects. For example, there is a «Tale of the Shipwrecked Sailor» in ancient Egyptian literature. The story is about a hero who lived far away from his homeland for a long time, longed for his homeland and eventually returned to it. The content of this example may be interesting for students in terms of its harmony with the main ideas of Azerbaijani literature.

Conclusions.

From the analysis of the above facts, we can conclude that the student receives information about the culture and literature of the peoples of the world, this information also helps to master the historical themes of that period. This connection between literature and history is also continued in the upper grades. Students hear the names of well-known figures of world literature and are briefed on the

literature of different nations. Providing this information in this way can be important in terms of shaping the student's worldview but can also play a major role in the acquisition of literary knowledge. We can conclude that there is a need to include examples of literature of different foreign nations in the teaching, to make comparisons in the subject of «Literature». Discussion of Azerbaijani literature, as well as selected examples from the literature of the peoples of the world in various classes of literature allows students to understand and appreciate the moral and aesthetic problems, changes in life and society, to master national and universal moral values.

Many scientific researches and comparisons have been made on the fact that the main ideas and themes of Azerbaijani literature are the same as the ideas and themes in many countries of the world, and that this is both typological and mutual benefit. «The main feature that characterizes the process of world history in modern times is globalization. An attempt to bring together the countries and peoples of the world have accelerated integration in the socio-political, economic, and cultural spheres to such an extent that it has led to the formation of planetary thinking, as well as responsibility for the fate of the planet» (Babayev, 2009, p. 7). The scientist has prepared a serious and fact-based scientific monograph on the influence of Nasimi's work on the work of American transcendentalists.

«The propagation of Sufi philosophical views through poetry was a practical experience for American transcendentalists. Poems published by transcendentalists have been formed as a new form of artistic protest against American Orthodox Calvinism and materialists» (Babayev, 2009, p. 17).

There is no doubt that the main ideas, thoughts, and goals of our national literature do not stay behind the literature of the developed nations of the world. Thus, in terms of ideas, content and talent of the writer, Azerbaijani literature can be considered quite strong, modern, and comprehensive. Awareness of these qualities in students leads to a greater sense of respect for the literature and history of their people (Contemporary Theories of Learning, 2018).

«The Book of Dede Gorgud Epics» has a similar motif and plot similarity to the examples of world literature, «Koroglu» epos attracts attention in terms of plot similarity with the literature of many nations. The typological «kinship» of the characters, the widespread appeal to the ideas of Nizami Ganjavi around the world, the connection of Azerbaijani literature with world literature in spite of 70 years of Soviet repression and the obstacles of the Bolshevik machine are not only an indicator of the strength of our people's literary thinking, but also an indicator of the student's confidence in himself and his nation.

Azerbaijani education is currently gaining new content qualities, experiencing a new era of creativity and development, benefiting from the proven experience

of advanced educational achievements of advanced countries. The main guiding idea of the implemented reforms is the education policy based on national and human values. According to Bertrand Russell, a British philosopher, mathematician, and public figure who won the Nobel Prize in Literature in 1950, «education must have two purposes: to cultivate intelligence on the one hand, and to cultivate citizenship on the other» (Russell, 1962) and this idea contains many necessary points.

So, if analogies are made between literary works and teaching is carried out in a parallel, comparative form, we can give our students the followings:

1. Students' planetary thinking is formed and their ideas about the world as a single space are strengthened;
2. Students improve the ability to evaluate our national literature more accurately and correctly in terms of ideas and content;

3. More effective implementation of state standards on the subject of literature is provided;

4. As a result of the analysis and comparison of literary works created in different geographical and cultural regions, the development of logical, critical and creative thinking of students is provided in a more accurate and correct form;

5. Favorable conditions will be created for literature lessons to be more interesting for students.

We hope that in the coming years, in the development of literary subject curriculum and textbooks, in addition to examples of national literature, preference will be given to materials that allow the parallel teaching and comparison of examples of world literature. At the same time, literature teachers will focus on a number of analogies when teaching this subject.

REFERENCES

- Ahmadov, H., & Zeynalova, N. (2016). *Pedagogy*. Baku, Science and Education.
- Asadov, A. (2017). *New America (USA) prose and Azerbaijani literary*. Baku, Khan Publishing House.
- Babayev, M. (2009). *John Steinbeck's work in a comparative context with Azerbaijani literature*. Baku, AUL.
- Bertrand, R. (1962). *Theory of Knowledge*. Istanbul.
- Conquest, R. (1990). *The Great Terror*. Oxford: Oxford University Press.
- Contemporary Theories of Learning*. (2018). New York/Educational Program (curriculum) on literature for secondary schools of the Republic of Azerbaijan (5th-11th grades).
- Garabakhli, A. (1968). *Methods of teaching literature*. Baku, Education.
- Hasanli, B. (2016). *Methods of teaching literature*. Baku, Teacher.
- Hasanova, G. (2013). *Literary translation and Azerbaijan-US literary relations*. Baku, Gartal.
- Nain, A.Ya. (1995). *Innovation in education*. Chelyabinsk.
- Ozbek, Y. (2014). *The beauty of being selfish*. 1st Edition, Comic Bookstore.
- Pashayev, A. Kh, & Rustamov, F. A. (2010). *Pedagogy*. Baku, Science and Education.
- Rostenkowski, D. (1981). *Economic Recovery Tax Act of 1981.U.S.C.*
- Rustamli, A. (2011). *Translator Jafar Jabbarli*. Baku, Ozan.
- Safiullina, N. (2012). The Canonization of Western Writers in the Soviet Union in the 1930s. *The Modern Language Review*, 107(2), 559-584. Published by Modern Humanities Research Association.
- Schleicher, A. (2021). *What will education look like in 20 years? Here are 4 scenarios*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2021/01/future-of-education-4-scenarios/>
- State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan*. (2013). Azerbaijan school. № 5.
- Suleymanova, A. (2011). *Content standard in subject curriculum. Curriculum Reform: research, results*. Baku: Mutarjim.
- Suleymanova, A. (2014). *Basics of education*. Baku: Education.
- The Constitution of the Republic of Azerbaijan*. (1995). Baku.
- Valehov, J. (2015). *National education in the process of modern transformations (socio-philosophical analysis)*. Baku: Education.
- Yusifov, F. (2017). *Methods of teaching literature*. Baku: ADPU.

Interesting Properties of Mercury Metal in Chemistry Lessons Educational Issues

UDC: 372.854

DOI: <https://doi.org/10.15421/172393>**Aliyeva Gizilli**Ph.D., "Emerited teacher" of the Nakhchivan Autonomous Republic, <https://orcid.org/0000-0001-7326-3336>,
aliyeva.q56@gmail.com*Nakhchivan Teachers Institute (Nakhchivan, Azerbaijan)*

Abstract

The article deals with the dependence of the reason why chemistry is loved by students on the teacher's skill and pedagogical mastery. It is noted that during the teaching of the topic of metals, it is important to give ample space to information about the interesting properties of mercury metal. Therefore, the article covers the symptoms of mercury poisoning and what measures to take. It is noted that from ancient times until now, the number of people who know how dangerous mercury metal is a minority.

Information about the serious problems caused by mercury waste in Azerbaijan, mainly in Sumgait city, is brought to the attention of students. It is noted that from 2000 to 2004, based on the World Bank Project, a landfill was built near Sumgait for the isolation of mercury waste from the environment. Transportation of about 60,000 tons of mercury-containing waste to this landfill and future treatment of mercury-containing waste at the landfill are explained to the students. In the "this is interesting" learning part of the topic, some information about red mercury is conveyed to the students as interesting information. These interesting facts make students think. In general, the article gives ample space to the issues of conducting educational work among students and the population. Also, the attitude towards the issues of which foods to prefer in case of mercury poisoning is also reported.

There is a great need to inform and educate the population in this area. For this, it is necessary to conduct constant monitoring in the polluted areas and to assess the ecological risks of the results of the conducted monitoring. In order to prevent the use of contaminated areas, certain measures should be taken, propaganda should be carried out continuously, and people should be informed.

Keywords: liquid metal, toxic metal, mercury vapor, red mercury, environmental risk

Цікаві властивості металевої ртуті на навчальних уроках з хімії

Алієва Гізіллі*Нахічеванський педагогічний інститут (Нахічевань, Азербайджан)*

Анотація

У статті розглядається залежність того, чому хімія полюбається учнями, від майстерності та педагогічної майстерності вчителя. Відзначається, що під час викладання теми про метали важливо приділити достатньо місця інформації про цікаві властивості металевої ртуті. Тому в статті розповідається про симптоми отруєння ртуттю та про те, які заходи вжити. Відзначається, що з давніх часів і дотепер число людей, які знають, наскільки небезпечна металева ртуть, становить меншість.

До відома студентів доводиться інформація про серйозні проблеми, спричинені ртутними відходами в Азербайджані, головним чином у місті Сумгаїт. Зазначається, що з 2000 по 2004 рік за проектом Світового банку поблизу Сумгаїта був побудований полігон для ізоляції ртутних відходів від навколишнього середовища. Учні пояснюється транспортування близько 60 000 тонн ртутьвмісних відходів на це звалище та подальше поводження з ртутьвмісними відходами на полігоні. У навчальній частині теми «Це цікаво» деяка інформація про червону ртуть доноситься до учнів як цікава інформація. Ці цікаві факти змушують учнів задуматися. Загалом у статті достатньо місця приділено питанням проведення виховної роботи серед студентів та населення. Також повідомляється ставлення до питань, яким продуктам харчування віддати перевагу при отруєнні ртуттю.

Існує велика потреба в інформуванні та освіті населення цієї сфери. Для цього необхідно проводити постійний моніторинг на забруднених територіях та оцінювати екологічні ризики за результатами проведеного моніторингу. Щоб не допустити використання забруднених територій, необхідно вживати певних заходів, постійно вести пропаганду, інформувати людей.

Ключові слова: рідкий метал, токсичний метал, пари ртуті, червона ртуть, екологічна небезпека

Introduction.

Chemistry occupies a key place among natural sciences. During the teaching of chemistry, various phenomena occurring in the environment are given ample space. In order to understand the secrets of the environment, it is necessary to know this subject perfectly. It is impossible to imagine any area of our life without chemicals. Every person should know chemistry regardless of his specialty. A specialist who does not know chemistry releases a large amount of industrial waste into the air or discharges it into water or soil. However, a specialist who knows chemistry well will use that waste as a valuable raw material in another production area and take care of protecting the environment.

In recent years, in order for students to master the secrets of chemistry more deeply, educational events are given a wide place in educational institutions. Teachers who use new teaching methods to shape the scientific outlook of students and take care of environmental protection achieve certain results through additional measures.

Chemistry is an interesting subject. In order for students to love and learn this subject in depth, the teacher should be a professional as well as a master of his profession. A professional teacher should teach chemistry in such a way that students can understand the processes occurring in the environment. Sometimes serious consequences occur if you do not know the properties of simple chemicals in household and home conditions. Therefore, every chemistry teacher should understand his responsibility, try to teach students about the physical and chemical properties of chemicals and how to deal with them during the teaching process. For example, during the teaching of the topic of metals, a wide space should be given to the teaching of the interesting properties of some metals. It is important for students to have a thorough knowledge of mercury metal, which has many properties that differ sharply from other metals. Therefore, all chemistry teachers, whether in secondary school or in higher education institutions, should teach the students many properties of mercury metal.

Results.

First of all, students should know the physical properties of mercury metal. If the following information is conveyed to the students in a simple way, they will have an idea about metal. When the teacher gives information about mercury metal in a sealed container in chemical laboratories, it should be conveyed to the students that it is very heavy. For this, it is important to instruct them to lift the container very carefully. Also, in front of the students, he should place that container in the last

row in the closed part of the chemical cabinet and instruct them not to touch it at all. Students should know during the lesson that this metal will not be used during any experiment.

Thus, those who are already educated have some idea about mercury metal. Later, it is intended to engage students in active activities to explain the physical properties of mercury metal in a comprehensive manner. This is considered to be the motivational stage.

The class is addressed with a general question: - What did you learn about mercury metal? After listening to the students, other properties of mercury metal are explained. In the "explanations" part of the training material, some explanations are given regarding the facts identified during the activity. Thus, the main topic of the lesson is reflected here.

Mercury metal is a heavy, poisonous and liquid substance with a silver color. It is heavier than all known liquids. At 200 C, the mass of one liter is 13.6 kg. An ordinary glass jar can withstand the weight of mercury and crack. Therefore, they store large amounts of mercury in special thick-walled glass containers or iron containers. The boiling point of mercury is 3570 C. Since mercury atoms keep their valence electrons firmly, they give them to "common use" with great difficulty. Thus, the crystal lattice of mercury becomes unstable and also conducts heat and electricity poorly. Since liquid mercury expands evenly when heated, thermometers are filled with mercury metal. Mercury metal is pronounced in Latin as *hydrargyrum*. "Hydrargyrum" is a Greek word meaning "liquid silver". Alchemists also called mercury "Mercurius" in reference to its affinity with gold, the king of metals.

Mercury metal is rarely found free in nature. Most of the world's mercury is produced in China and Kyrgyzstan. Mercury metal is located in the additional subgroup of group II in Mendeleev's periodic table. is an element d. Serial number 80, relative atomic mass 200, 59 - dur. The electron formula is $.....4f14\ 5d10\ 6s2$.

As the mercury forms an amalgam with the aluminum metal, the protective oxide layer breaks down. Therefore, it is forbidden to carry mercury metal on airplanes. Mercury has a shiny property because it reflects light from itself. Although mercury metal has a beautiful shine, it is considered a very dangerous metal. This metal was known to science 1500 years before our era. Alchemists considered it the mother of metals, the basis of the philosopher's stone. Arab alchemists and physicians observed that snakes and scorpions moved away from the place where free mercury was poured. In the past, mercury was also used by magicians for

some purposes. Red mercury was used as a tool to drive away spirits.

After students have mastered the physical properties of mercury metal, important facts related to the subject, which are not provided for in the standards, but for those who want to study the subject in depth, are mastered in the "knowledge box". At this time, it is necessary to provide extensive information about the fact that mercury metal is a very toxic metal. The consequences of mercury poisoning for human health should be widely discussed.

Let's count the many features of mercury poisoning. People who are poisoned by mercury metal feel constantly sleepy during the day. The eyes are swollen. Discoloration of hair color is observed. It is also possible to find cases such as loss of hair on the body. Vapors of metallic mercury are considered more dangerous. As you breathe, mercury enters the blood. In the body, mercury circulates through the blood, combines with proteins and partially accumulates in the liver, kidneys, spleen, and brain tissues. The main symptoms of poisoning are general weakness, sharp pains in the abdomen, increased body temperature, loss of appetite, and lethargy in the body. During these mentioned symptoms, severe headaches, rapid pulse, and muscle spasms also occur. At this time, if timely medical assistance is not provided, it can result in death after a few days (Rzayeva, 2017).

The toxic dose of mercury for humans is 0.4 mg, the lethal dose is more than 150 mg. Mercury is easily removed from the body through the kidneys, intestines, and sweat glands. Mercury is the only metal that is liquid at room temperature. This tiny amount of mercury at the end of a glass thermometer is very dangerous. Many people do not know how dangerous it is to spill the mercury inside the house as a result of breaking the thermometers that are used all the time in all the houses. Mercury is among the ten most dangerous poisons. After explaining to the students what this danger is in the educational process, it is necessary to master the first measures to be taken. (Ma0svi, 2017).

If mercury has spilled into the house as a result of a broken thermometer, it is absolutely impossible to collect it and throw it in the trash. Because mercury metal evaporates and poisons the contents. It is explained to the students that the mercury inside the tested thermometer can make a person suffer from serious diseases.

Since no smell or irritation is observed when mercury metal is dispersed in the house, at first any person can stay in the room without feeling any adverse effects. Its negative consequences appear

after a while. If a medical thermometer is broken and mercury is spilled on the ground, it is recommended to do the following – to change the air, you need to open the windows and the door. Do not use a broom to collect mercury metal. It is recommended to clean the mercury with scotch tape or wet paper. The place cleaned of mercury should be washed with hot soapy water or potassium permanganate solution. After the room is completely cleaned of mercury metal, hands should be washed with hot water and soap. It is necessary to place the accumulated mercury in a hermetically sealed jar, remove it from the house and notify the organization for decontamination of the areas. (Ma0svi, 2017).

All students should know that when symptoms of mercury poisoning are observed, it is necessary to wash the stomach by adding 20-30 g of activated charcoal to a glass of water. When mercury salts enter the body, the best remedy is to drink milk or a broken raw egg with water. The "this is interesting" part of the training materials on the topic provides examples and interesting information to expand the knowledge of the topic.

Two grams of mercury in a thermometer can pollute the air up to six thousand meters. A layer of mercury spilled from a broken thermometer is in liquid form. That substance can easily spread between the carpet and the floor and slowly evaporate, poisoning the air. The mercury inside a broken thermometer is scattered around in the form of small globules. Since mercury evaporates very quickly, it can enter the body through the respiratory tract during breathing. As a result, a person is poisoned. The main symptoms of acute poisoning with mercury and its vapors are observed after a few hours.

Mercury and its vapors damage not only the human internal organs, but also the skin. It causes hair loss and changes in skin sensation. It also causes skin rashes typical of measles and scarlet fever. In most cases, inflammation of the lungs, chest pains, cough and shortness of breath, and in many cases severe bruising of the skin is also observed. Children's bodies are more sensitive to the effects of mercury and its vapors. Children should be strictly protected from this poisoning. If a small child accidentally swallows mercury metal while biting the thermometer, it is necessary to immediately make him vomit by drinking warm water, and then consult a doctor.

Experts believe that if a person breathes this air, mercury accumulates in his body in the kidneys, liver and brain, causing poisoning. Sometimes mercury poisoning does not manifest itself for a long time and may not be felt for a long time. After a

while, a person experiences weight loss and nausea. Even a person is nervous. Complications occur in a person's nervous system and kidneys as a result of the doctor's wrong diagnosis and ignorance of the reason why the poisoned person fell into this condition.

When students are informed about how dangerous mercury is, it should be explained that mercury metal can enter the body both through the respiratory tract and the digestive system. (Ma0svi, 2017). Mercury metal can enter the body through the following main sources – when the environment is polluted with chemical waste, mercury metal can enter the body through plant and animal products. Plant-based products include rice, cabbage, and animal-based products such as seafood, sea fish, meat, etc. an example can be given.

In the "this is interesting" training part of the topic, you can give some interesting information about "red mercury" to the students as interesting information. These interesting facts will make students think. For example, the information given about the metal "red mercury", which is considered one of the most mysterious substances and became a source of discussion in the last half century, will be interesting for students. Students are told that this substance, whose existence and non-existence are still not officially announced in the world, has caused many conflicts.

In 1980, it was claimed that the red mercury, which became a legend, was used to guide the nuclear weapons of the USSR. Pravda, one of the famous newspapers of its time in Russia, claimed that red mercury was extracted from the Ural Mountains and Russian lands. In the following years, it was claimed that Russians engaged in the sale of red mercury were persecuted in different countries of Europe. According to the information provided by some sources, there were even those who were arrested among those engaged in the sale of mercury. In 1997, two Georgians were caught in Turkey with containers of red mercury, and in 1998, information was obtained about the arrest of an Armenian. In that year, US scientists raised serious claims about the existence of red mercury, but until this date, they have not revealed any evidence of the substance's existence. The amount of mercury released into the atmosphere from industrial enterprises in Russia is about 10 tons per year. Now all countries are trying to limit the use of mercury and its availability is decreasing.

In Azerbaijan, mercury waste has caused serious problems mainly in the city of Sumgait. Mercury

waste is related to the activity of 2 chlor-alkaline plants. One of these plants was closed in 1981. In some cases, as a result of the lack of technology and improper application, mercury has spread into the environment along with various wastes. There was a possibility of mercury waste entering the Caspian Sea and underground water. However, the level of mercury pollution at the bottom of the Caspian Sea has not been studied.

There is a serious risk of mercury contamination of the Absheron Peninsula. In 2000 and 2004, based on the World Bank Project, a landfill was built near Sumgait for the isolation of mercury waste from the environment. About 60,000 tons of mercury-containing waste was transported to this landfill. Currently, the work of expanding and improving the landfill in accordance with European standards is being continued. In the future, it is planned to create technical potential for cleaning and neutralization of mercury-containing waste at the landfill.

Thus, the harmful effects of mercury from heavy metals have been worrying experts more recently. In order to prevent such poisoning, certain measures are taken using various methods. According to experts, the number of harmful substances can be reduced to a certain extent if various fruits and vegetables are used during nutrition. (Mammadov, & Khalilov, 2003)

Conclusions.

There are some foods that can help remove mercury toxins from the human body. It is beneficial to eat broccoli, cabbage, and cauliflower along with various vegetables every day. Two to three cloves of garlic every day can help flush out poisoning. It is important to drink natural green tea instead of coffee in the morning. It is important to use foods such as celery, coriander, parsley, and ginger during feeding.

There is a great need to inform and educate the population in this area. For this, it is necessary to conduct constant monitoring in the polluted areas and to assess the ecological risks of the results of the conducted monitoring. In order to prevent the use of contaminated areas, certain measures should be taken, propaganda should be carried out continuously, and people should be informed.

At the end of the lesson, students are asked to prepare a project. It is recommended to use different sources to prepare this project. Students preparing the project mercury metal as well as having more extensive information about them, they also have information that will never be erased from their memory.

REFERENCES

- Encyclopedia for children*. (2008). Chemistry. Baku, «East – West».
- Ma0svi, V. (2017). *Children Encyclopedia Chemistry*. Paperback.
- Mammadov, G. Sh., & Khalilov, M. Y. (2003). *Ecologist's Handbook*. «Elm» publishing house. Baku.
- Mammadov, G. Sh., & Khalilov, M.Y. (2006). *Ecology, environment, and man*. Baku, «Elm» publishing house.
- Mathew, A. (2021). *How Food Gets Contaminated - Types of Food Contamination*. J Food Nutr Popul Health. Vol.5 No.7:65.
- Rzayeva, M. (2017). *If mercury enters the body, it is terrible*. Information sector of «Ruzgar» EIB - Z. Nabizade ELIKA.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 31.08.2023 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 11/23

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com